

Жанна Колоїз

**ІСТОРИЧНА
ФОНЕТИКА І ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Жанна Колоїз

**ІСТОРИЧНА
ФОНЕТИКА І ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Навчальний посібник

**Кривий Ріг
Видавець Роман Козлов
2025**

УДК 811.161.2'342-112+811.161.2'36-112 (075.8)
К 61

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Брус М. П.**, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Денисюк В. В.**, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Скаб М. С.**, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри історії і культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Рекомендовано до друку Вченою радою
Криворізького державного педагогічного університету
(протокол № 8 від 17.02.2023 р.).

Колоїз Ж. Історична фонетика і граматики української мови : навч. посіб. 2-ге вид., стереот. Кривий Ріг : Видавець Р. А. Козлов, 2025. 244 с. URL : <https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/7852>
ISBN 978-617-8096-26-7

У навчальному посібнику репрезентовано стислу інформацію з історії розвитку української мови, її фонетичної й граматичної підсистем. Основні теоретичні відомості, що супроводжують конкретну тему кожного з трьох змістових блоків, узагальнено й представлено у вигляді таблиць, розміщених в одному з додатків. Інший додаток містить фрагменти давніх текстів, необхідні для комплексного аналізу. Запропоновано низку практичних завдань, скерованих на сприйняття, усвідомлення й розуміння тих фонетичних і граматичних явищ, які відбувалися на різних етапах становлення української мови. Задля закріплення знань, вироблення необхідних умінь і навичок передбачено завдання тестового контролю до кожного змістового блоку.

Адресовано передовсім студентам-філологам.

УДК 811.161.2'342-112+811.161.2'36-112 (075.8)

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна, традиційно іменована як «Історична граматики української мови», є обов'язковим структурно-логічним компонентом освітніх програм для підготовки здобувачів філологічного профілю першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, відіграє важливу роль у їхньому професійному становленні. Адже без знання історії походження української мови, без глибокого осмислення проблемних моментів, без вичерпного розуміння фонетичних і граматичних процесів, які відбувалися в історії української мови від найдавніших часів і аж до наших днів, годі сподіватися на виховання сучасного професійно підготовленого вчителя-словесника, фахівця, спроможного усвідомлювати принципи інтеграції мовних елементів, виявляти загальні взаємозв'язки і взаємозумовленості явищ у межах цілісної системи, яка розвивається, але при цьому неодмінно зберігає результати процесів попередніх епох.

Навчальний посібник має на меті сприяти розвитку компетентностей, необхідних для розуміння загальних закономірностей і тенденцій розбудови фонетичної та граматичної систем сучасної української мови.

Структура запропонованої праці, зумовлена типологією специфікою та призначенням, передбачає три основні змістові блоки (1. Загальні засади історії української мови; 2. Історична фонетика української мови; 3. Історична граматики української мови), які об'єднують відповідні теми. У межах кожної теми репрезентовано стислі теоретичні відомості («Коротко про головне»), що вирізняються простотою думок і науковою аргументації, та практична частина, яка передбачає низку завдань, скерованих на закріплення знань, вироблення відповідних умінь і навичок. Здебільшого кожна практична частина містить зразки давніх текстів, на основі яких

адресати матимуть змогу простежувати чи то фонетичні, чи то граматичні, а подекуди лексичні й словотвірні особливості давнього письма, порівнювати його з сучасним українським і на основі зіставного аналізу робити певні узагальнення. Окремі фрагменти текстів подано у спеціальному додатку (Додаток Б). Інший додаток (Додаток А) – це додаткова (унаочнена у вигляді таблиць) інформація до основних теоретичних відомостей, покликання на яку наявні в певних рубриках.

Для запропонованого посібника актуальними є три зразки письма: 1) *латиниця* (для позначення умовного відповідника, реконструйованого слова чи його форми дописемного періоду); 2) *кирилиця, або кирилична азбука* (для позначення слів давнього писемного періоду, зокрема староукраїнської мови); 3) *українська абетка* (для позначення слів сучасної української мови; використовувана також у фрагментах деяких писемних пам'яток у поєднанні з літерами кирилиці, відсутніми в українській абетці).

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

* (зірочка) – праслов'янський відповідник
б̑ (титло над словом) – скорочене слово
·б̑ (титло над літерою(ами) між двома крапками) – число
[ā] (риска над літерою) – довгий голосний звук
[ǎ] (дуга над літерою) – короткий голосний звук
[i] (и) (квадратні і круглі дужки) – звук, позначений літерою
[i̇] (дуга під літерою) – нескладовий звук
[ē], [āi], [ōn], [ēn] (шапочка над двома літерами) – дифтонг
[ė], [ȯ] (гачок під літерами) – носовий голосний
[ḍ], [ṭ] (штрих після літери) – м'який приголосний звук
[ạ] (штрих перед літерою) – звук із попереднім пом'якшенням
т̑ца, міс̑ти (штрих над літерою) – наголос
[ž], [č], [š] (пташка над літерою) – шиплячі звуки [ж], [ч], [ш]
[ṛ], [ḷ], [p̣] (підрядковий кружок) – складотворчий сонорний
стол̑, нос̑ (мінус під редукованим) – слабка позиція
с̑н̑, м̑х̑ (плюс під редукованим) – сильна позиція

ЗМІСТОВИЙ БЛОК 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тема 1. Історія української мови: категорійний апарат і проблемні моменти

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Історія української мови** – наука, що досліджує походження й формування української мови, основні тенденції та закономірності її історичного розвитку. Об'єктом наукової царини є мова в її історичному розвоі: від найдавніших часів і аж донині. Предметом вивчення історії української мови є ті зміни, що відбувалися в її системі в напрямку до вдосконалення й охоплюють усі основні рівні мовної структури (фонетичний, лексичний, граматичний (морфологічний і синтаксичний)).

✓ **Історична фонетика української мови** – розділ історії української мови, що вивчає еволюцію її фонетико-фонологічної системи, тобто ті зміни, які відбувалися у фонетико-фонологічній системі в різні періоди її історичного розвитку.

✓ **Історична граматика української мови** – розділ історії української мови, що вивчає еволюцію її граматичної системи, тобто ті зміни, які відбувалися у граматичній (морфологічній і синтаксичній) системі в різні періоди її історичного розвитку.

❖ **Джерелами вивчення історії української мови** є: 1) писемні пам'ятки (аналіз мови й письма датованих пам'яток часто допомагає хронологізувати мовні явища, визначити особливості мови того чи того періоду); 2) територіальні діалекти (засвідчують давні фонетичні та граматичні особливості, наприклад, монофтонгічну та дифтонгічну систему вокалізму;

граматичне значення категорії двоїни; архаїчні відмінкові форми іменників, займенників, ступенів порівняння прикметників тощо); 3) лексичні запозичення (запозичені слова підлягають законам тієї мови, яка їх засвоює, спричиняє звукові модифікації у вимові засвоєних слів, наприклад: староукраїнська вимова слова *Igor* (запозичене в X ст. зі скандинавської мови – *Ingvar*) засвідчує, що в цей час у староукраїнській мові носових уже не було, бо інакше з *Ingvar* витворилося б *Ягор*, а не *Igor*); 4) топонімічні назви (наприклад, деякі сучасні географічні назви (*Київ, Харків, Львів, Пирятин, Козятин, Сватове* тощо) за походженням є нечленними формами присвійних прикметників); 5) свідчення споріднених і неспоріднених мов (наприклад, відсутність спрощення у слові *бидло* (за зразком *sadlo > сало*) свідчить про його запозичення з західнослов'янської групи мов, зокрема з польської – *bydło*; етимологічна спорідненість німецького *Kinder* та українського *чадо* дає змогу говорити про зміну задньоязикового [*k] на [ч] перед [є], який виник із дифтонгічного сполучення «голосний переднього ряду + носовий приголосний» і який згодом деназалізувався в [ʼa]).

❖ **Проблема періодизації історії української мови.** За радянських часів єдино правильною вважали позицію, згідно з якою початок формування української мови, як і інших східнослов'янських (білоруської й російської), припадає на XIII – XIV ст., період падіння середньовічної Київської держави. Давньоруську мову проголошували основою, спільною для української, російської, білоруської мов. Сучасні українські лінгвістичні теорії (Додаток А. Таблиця 1.1) здебільшого ґрунтовані на версії Юрія Шевельова стосовно походження української мови від праслов'янської. На його думку, після розпаду праслов'янської мови у «східних слов'ян» сформувалося п'ять діалектів, два з них (києво-

поліський та галицько-подільський) стали підґрунтям української мови. На основі наявності / відсутності так званих джерельних відомостей в історії української мови вчений виокремлює такі періоди: 1) *протоукраїнський* (VII – XI ст.): писемні джерела, написані носіями мови на території України, відсутні; у дослідженнях використовують інструменти зіставної лінгвістики; 2) *староукраїнський*, або *давньоукраїнський* (XI – XIV ст.): представлений значною кількістю писемних пам'яток, написаних церковнослов'янською мовою; досліджують окремі елементи української фонології в іншомовних текстах; 3) *ранньосередньоукраїнський* (XV – XVI ст.): основною проблемою є відмежування пам'яток і рис української мови від білоруської; 4) *середньоукраїнський* (XVI – перші роки XVIII ст.): досліджують писемну мову, з одного боку, як різновид церковнослов'янської, з іншого, – як певний зразок істотно модифікованої розмовної мови; 5) *пізньосередньоукраїнський* (XVIII ст.): писемні джерела ілюструють мішанину української та російської мов у різних пропорціях; 6) *сучасний* (від останніх років XVIII ст. донині): функціонування української мови в різних стилях і жанрах.

Згідно з гіпотезою Олександра Царука після поглиблення диференціації праслов'янського ареалу слов'янство розподілилося на дві великі групи: 1) словенська (словенська, старослов'янська, російська, болгарська, македонська, сербська, нижньолужицька, кашубська); 2) антська (українська, білоруська, польська, чеська, словацька, хорватська, верхньолужицька). Відповідно, дві «східнослов'янські мови» – українська й російська – на початку давнього періоду самостійного розвитку були двома найвіддаленішими слов'янськими мовами, які своїми системами яскраво демонструють специфічні риси двох різних мовних підгруп. Науковець заперечує

традиційний поділ слов'янських мов на східнослов'янські, західнослов'янські, південнослов'янські (Додаток А. Таблиця 1.2).

- ✓ **Праслов'янська мова** – прамова, мова-основа споріднених мов, якою говорили до VII ст. і з якої пізніше утворилися слов'янські мови. Сформована на основі праіндоєвропейських діалектів і реконструйована застосуванням порівняльно-історичного методу, на підставі порівняння достовірно засвідчених слов'янських та інших європейських мов із залученням типологічних даних.
- ✓ **Старослов'янська мова** – перша писемно зафіксована слов'янська літературна мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'янських діалектів – солунського – для репрезентації слов'янською мовою богослужбових і канонічних книг (перший переклад було здійснено в кінці IX ст.). Старослов'янську мову, яку було створено спеціально для потреб християнської церкви, здавна вважали мертвою. Набувши свого поширення як єдина книжно-писемна мова на різних слов'янських територіях, під впливом живої народної мови вона поступово збагачувалася місцевими мовними особливостями. Такі хронологічно пізніші територіальні варіанти старослов'янської мови в науковій літературі називають церковнослов'янською мовою болгарської, сербської та інших редакцій. Дослідження помилок, які робили українські переписувачі церковнослов'янських книг, дає змогу зробити певні висновки про фонетичні та граматичні особливості староукраїнської мови.
- ✓ **Українська мова** – мова, поширена в південно-східній Європі, за традиційною генеалогічною класифікацією належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської

мовної родини, виділилася з праслов'янської мови в VI – VII ст. З часу початків дослідження української мови, різні вчені по-різному трактують час виокремлення її з-поміж інших слов'янських. Історія її походження та становлення до сьогодні є об'єктом гострих суперечок. Назву «українська мова» вживали, починаючи з XVI ст., на позначення мови українських земель Речі Посполитої. До середини XIX ст. основною назвою мови, що тепер зветься українською, було поняття «руська мова». Розмовна мова південних районів Русі XI – XIV ст. є одним з етапів розвитку сучасної української мови, означених у періодизації Юрія Шевельова як давньоукраїнський, або староукраїнський. За типологією класифікацією українська мова є флективною, для її запису використовують адаптовану кирилицю.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

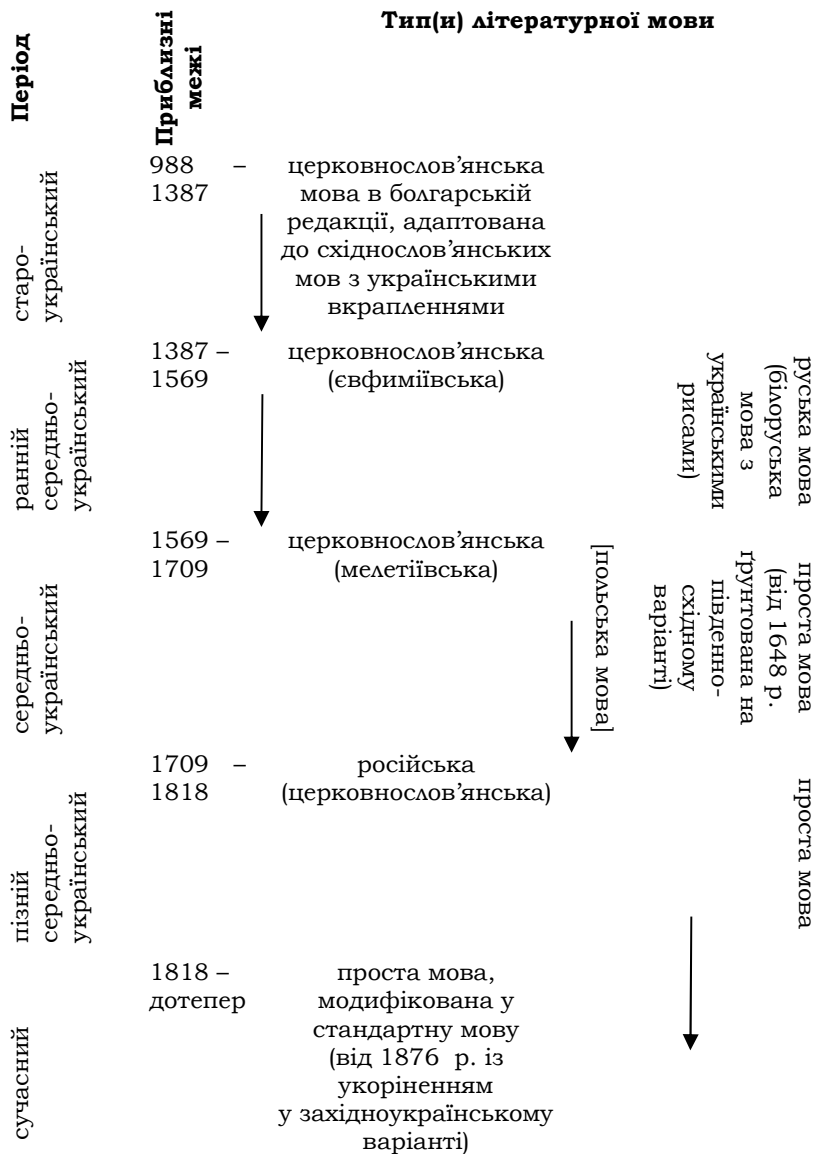
Завдання 1. Узагальнивши теоретичні відомості, актуалізовані в різних наукових джерелах, прокоментуйте співвідношення понять:

- 1) «протоукраїнська мова» «праслов'янська мова», «прамова», «спільнослов'янська мова»;
- 2) «старослов'янська мова», «церковнослов'янська мова», «староукраїнська мова»;
- 3) «староукраїнська мова», «давньоукраїнська мова», «давньоруська мова»;
- 4) «протоукраїнська мова», «старослов'янська мова», «староукраїнська мова».

Завдання 2. Назвіть усі слов'янські мови й визначте серед них місце української. Послугуючись етимологічним словником, наведіть приклади мовних одиниць, що засвідчують їхню лексичну і структурно-граматичну близькість.

Завдання 3. У радянському мовознавстві (майже до кінця ХХ ст.) домінувала концепція про розвиток української мови не прямо з праслов'янської, а опосередковано через прасхіднослов'янський та давньоруський періоди в історії східних слов'ян. Розбудовували теорію, згідно з якою в Київській Русі існувала єдина давньоруська народність і єдина давньоруська мова. Така позиція ґрунтована на вченні Олексія Шахматова, який в історії східнослов'янської мови виділяв такі етапи: 1) праслов'янська мова (VII – VIII ст.); 2) епоха діалектної диференціації давньоруської мови на три групи: південноруські діалекти (на їх ґрунті постала українська мова), північноруську, східноруську (IX – X ст.); 3) епоха інтеграції східних слов'ян і переживання ними спільних мовних явищ (XI – XII ст.); 4) етап формування трьох східнослов'янських мов як окремих мовних утворень (XIII ст. і далі). Висловте власну критичну оцінку запропонованої концепції з огляду на найновіші здобутки в царині історії української мови.

Завдання 4. В англійськомовній статті під назвою “Evolution of Ukrainian Literary Language” (1981) Юрій Шевельов запропонував так звані засадничі етапи в розвитку літературних мов України. Коментуючи запропоновану типологію, учений зауважував: «Ця періодизація ґрунтована на критеріях, зовнішніх щодо фонологічного розвитку мови. Вона радше стосується джерел, що з ними має справу дослідник <...> Зміни в характері джерел цілком природно залежали від культурних, політичних і суспільних чинників». Висловте власні міркування щодо відповідного твердження і стосовно репрезентованої нижче класифікаційної схеми, запропонованої автором.

Завдання 5. Прокоментуйте, яку позицію щодо давньоруської мови оприлюднює автор запропонованого нижче фрагменту. Висловіть власні критичні міркування.

Спільність давньоруської мови багатьма сприймається як аксіома й нібито підтверджується усталеністю самого цього терміна. Але під спільною давньоруською мовою можна розуміти лише тодішню писемно-літературну мову, яка виконувала державні функції й справді була спільною для всієї території Київської Русі паралельно з церковнослов'янською мовою як дві літературні мови Давньоруської держави. Ця давньоруська літературна мова – явище наддіалектне, вона значною мірою штучна, для більшості простого народу досить далека і навіть чужа, коли деякі її стилі були щедро пересипані церковнослов'янською лексикою, граматичними формами й стилістичними конструкціями. Хоч у деяких давньоруських юридичних документах та в художніх творах із сильним фольклорним струменем і спостерігається певне наближення давньоруської літературної мови до народнорозмовної, було б наївною ілюзією ототожнювати ці мови, вбачати в давньоруській літературній мові віддзеркалення протонародного мовлення. Отже, цілком ясно, що претендувати на мову давньоруської народності має підстави не церковнослов'янська і не писемна давньоруська, а жива, народнорозмовна мова (Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. С. 94–95)

Завдання 6. Запропоновані нижче фрагменти схарактеризуйте з погляду нової для вас інформації, яка так чи так стосується історії української мови. Висловіть власні міркування щодо оприлюднених наукових позицій.

1. Літературні мови на Україні мінялися, вони творилися, вживалися й виходили з ужитку. Тяглість живої, «природної», «нерукотворної» мови існує близько 1300 років. Можна для кожної літературної мови подати більш-менш точну дату постання. Староцерковнослов'янську створив Кирило з Солуня коло 863 року, як німецьку Мартін Лютер своїм перекладом Біблії 1522 – 1542 років, італійську Данте своїми писаннями початку XIV ст. Неможливо знайти таку дату для кожної живої мови, також і для української. Умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови – дата хрещення Русі – 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючись від VI до XVI ст., і найкращий учений не визначить дня її народження. Вона витворювалася сторіччями, і тільки цілком довільно можна висувати тезу про рік або хоч би й століття її постання. Вона молода і стара залежно від неминуче арбітражного датування (хронологічного відліку) її початку (Юрій Шевельов).

2. Структурно одноманітної живої мови східних слов'ян у добу Київської Русі та поготів у наступну епоху окремих феодальних князівств (земель) не було, тому говорити про розвиток сучасних східнослов'янських мов з єдиної, монолітної давньоруської (давньосхіднослов'янської) мови немає підстав. Оскільки давній східнослов'янський континуум був діалектно досить виразно здиференційований, про давньоруську мову IX (X) – XII (XIII) ст. можна говорити тільки як про певну абстракцію – суму специфічних (характерних)

лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти виділялися в колі інших слов'янських (Василь Німчук).

3. Вона (українська мова – Ж. К.) виникла тисячоліттями. Її основні елементи були започатковані ще в ті часи, співвідносні з виникненням латинської мови, або й раніше. У VI – VII ст. вона вже мала окреслено сучасні обриси, про що засвідчує сербсько-хорватська мова. Ще до створення Київської держави українська мова опанувала великі простори центрально-східної Європи. Нею розмовляло населення Київської Русі. Звичайно, за цей тривалий час українська мова зазнавала різних сторонніх впливів. Для неї не минулися безслідно і грецька колонізація Чорноморського узбережжя, і нуртування скіфських племен у VII ст. н.е., і вторгнення готів на південь України в III – IV ст., й існування могутньої гунської імперії в IV – V ст., і жорстоке панування тюркомовних аварів (літописних обрив) у VI – VIII ст., і зіткнення з хозарами, уграми, печенігами упродовж VIII – X ст. Щось в українській мові залишилося від мов цих народів і племен. Щось привнесли в неї церковнослов'янська, польська, російська мови. Це лише збагатило її, але не зруйнувало (Іван Ющук).

4. Визнання живої давньоруської мови не тільки вносить непотрібну плутанину до глотогенезу української, російської і білоруської мов, але й не дозволяє з'ясувати еволюцію інших слов'янських мов через те, що в ареальному плані давньоруській мові відводиться територія, яка в дійсності належить антській прамові, без визнання існування якої (як і словенської) – у чому ми глибоко переконані – взагалі неможливо встановити реальний перебіг процесів виокремлення самостійних слов'янських мов. Українська і російська мови в генеалогічному плані пов'язані з білоруською. Однак подібної близькості не

існує між українською і російською мовами. <...> Українська і російська мови мають окремі історії. Протягом певного хронологічного періоду (від часів антської прамови і приблизно до IX ст.) ці дві мови взагалі виступають як найвіддаленіші в типологічному аспекті. Лише географічне сусідство, спільність фрагментів історії, релігійної традиції спричинили часткове наближення їхніх граматичних систем. Однак навіть за доби Київської держави, коли етнічні й діалектні змішування відбувалися чи не найбільше, ми повинні прийняти як незаперечну істину факт окремого існування в цей історичний період давніх української і російської мов. Ці мови не вичленовуються з одного «давньоруського» тіла, наче роз'єднані сіамські близнюки, а певний час просто взаємодіють, що веде до певних ізоморфних ознак (Олександр Царук).

5. Проблеми походження східнослов'янських народів взагалі й українського зокрема, формування східнослов'янських територіальних діалектів і національних мов та інші проблеми східнослов'янського етно- і глотогенезу мають чимало складних, неясних і свідомо заплутаних аспектів, з'ясування яких потребує спільних зусиль учених з України й українців з діаспори. У ході поглибленого вивчення першоджерел і вільних та відвертих наукових дискусій на ці складні, але актуальні теми ми зможемо поступово наближатися до істини, збагачуючи свої знання про наше минуле й будуючи духовний підмурок для нашого майбутнього. Але для цього об'єктивність дослідника і його служіння істині ніколи не мусять підмінюватися кон'юнктурним пристосовництвом чи «ультрапатріотичним» радикалізмом і національними амбіціями (Григорій Півторак).

Тема 2. Пам'ятки письма як одне з основних джерел вивчення історії української мови

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Виникнення і розвиток слов'янської писемності.** Засновниками слов'янської писемності, авторами перших писемних пам'яток і першими перекладачами богослужбових книг на слов'янську мову традиційно вважають братів-солунян Кирила (827 – 869) та Мефодія (815 – 885). Їхня просвітницька діяльність стала колосальним здобутком для всіх слов'янських, споріднених мовою та культурою, народів, що проживають передовсім у східній і центральній Європі й утворюють, згідно з традиційною класифікаційною схемою, три парості: 1) східнослов'янську (росіяни, українці, білоруси); 2) західнослов'янську (поляки, чехи, словаки, лужичани), південнослов'янську (серби, болгари, хорвати, словенці, македонці). Їхня самовіддана праця заклала міцне підґрунтя для розвою християнства загалом та інтелектуального розвитку слов'янства зокрема, розширення його освітньо-культурних горизонтів: брати проповідували православ'я, відкривали при церквах школи, перекладали слов'янською мовою богослужбові книги, писали оригінальні твори, упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на церковнослов'янську (староболгарську) мову Євангеліє.

Епохальне значення для всього слов'янського світу мало посольство Кирила та Мефодія до Моравії (863 р.): моравський князь Ростислав просив Візантійського імператора Михайла III направити до нього проповідників, що володіють слов'янською мовою. На думку дослідників, перед від'їздом Кирило створив один із перших слов'янських алфавітів.

❖ **Слов'янські азбуки.** Результатом просвітницької місії Кирила та Мефодія (друга половина IX ст.) стали дві слов'янські азбуки, зокрема: глаголиця (від старослов'янського **глаголъ** – «слово»); кирилиця (від імені Кирила). Уважають, що Кирило (Костянтин Філософ) задля того, аби записувати священні біблійні тексти слов'янською мовою, спершу створив глаголицю, літери якої мали доволі складне написання. А згодом його послідовники спродукували, так би мовити, більш зручний у використанні алфавіт, названий на честь свого учителя, кирилицю. Кирилиця лягла в основу сучасних українського, білоруського, російського, болгарського, сербського, македонського алфавітів, а глаголиця поступово вийшла з ужитку (подекуди для потреб церкви її використовують у Хорватії).

❖ **Звукове та числове значення літер кириличної азбуки.** Кирилична азбука уналежнювала 43 літери, які вирізнялися чіткою і зручною для письма формою: 24 з них – запозичені з грецького письма, 19 – з інших мов чи власноручно створено з дотриманням єдиного графічного стилю (форма літер глаголиці є набагато складнішою, демонструє чимало різних гачків, петель тощо). Більшість кириличних літер мала не лише звукове, але й числове значення (Додаток А. Таблиця 2.1). Для позначення чисел за візантійською традицією використовували літери як кириличного, так і глаголичного алфавітів, які подекуди відрізнялися певними числовими показниками. Кириличну азбуку в числовому позначенні вживали за грецьким зразком, тобто кириличні літери, які не мали відповідників у грецькій азбуці, для числового позначення не використовували. Для позначення числового значення літери виокремлювали крапками з обох боків і титлом угорі: **·ā·** – 1; **·Ѣ·** – 2; **·Ѡѡ·** – 22; **·рлн·** – 148; **·спд·** – 284. Для позначення одиниць

другого десятка (від 11 до 20) використовували поєднання одиниць, які записували попереду десятка, з і десятиричним: ·дї· – 11; ·ві· – 12; ·її· – 13; ·дї· – 14. Для позначення тисячі використовували спеціальний знак (ѣ), який ставили перед літерами: ѣ·д· – 1000; ѣ·в· – 2000. Наприклад: вѣ лѣѣ ѣ созданїа мироу ѣ·ѣ·ѣ·к· (у році 6420 від створення світу), тобто у 912 р. Для з'ясування реального часу необхідно від числа, зафіксованого в пам'ятці, відняти цифру 5508, оскільки слов'яни рахували роки за візантійським літочисленням від створення світу, 5508 до н.е.

❖ **Титло** (̅) – діакритичний, або надрядковий, знак, що вказував на скорочення слова (б̅ъ – Бог, і̅съ – Ісус, в̅ца – Богородиця, в̅лжен̅ъ – блажен, м̅лтва – молитва) чи числове значення літер (·д̅а· – 31, ·т̅бз̅· – 377). Увага! Скорочуючи те чи те слово, обов'язково залишали його початок і кінець. Подекуди над пропущеним сегментом дописували якусь із літер задля того, аби читач мав змогу правильно декодувати відповідний мовний знак: ап̅сль (апостол̅ъ), еп̅скоп̅ъ (єпископ̅ъ), мл̅с̅ть (милос̅ть), цр̅ство (цар̅ство).

❖ **Паєрик** (̇) – діакритичний, або надрядковий, знак, що вказував на пропуск букв ь (єрь) та ь (єрь): д'ва (д̇ьва), с'то (с̇то), к'то (к̇то), ч'то (ч̇то), ов'ца (ов̇ца).

❖ **Камора** (̆) – діакритичний, або надрядковий, знак, який вказував, що літера, біля якої він написаний, позначає м'який приголосний, наприклад сонорні [р'], [л'], [н']: ѣн̆ва, иско̆ни, р̆иза, мо̆ре, лих̆ъ, по̆ле.

❖ **Розділові знаки.** Писемні пам'ятки не засвідчують певних закономірностей щодо використання розділових знаків. Крапку (нижню, середню, верхню) ставили як у кінці, так і в середині речення, що забезпечувало членування тексту на

певні сегменти, сигналізувало про наявність певної паузи: *кома* (нижня крапка для найменших сегментів); *колон* (середня крапка для середніх сегментів); *період* (верхня крапка для найбільших сегментів); *стишиця*, або *стаття* (комбінація крапок чи крапок і рисок, хрестика для позначення кінця розділу).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Послугуючись працею В. Німчука (Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. Київ – Житомир : «Полісся», 2015. 352 с.), систематизуйте найдавніші пам'ятки української мови: 1) залежно від змісту та жанру (церковно-службовий, християнсько-повчальний, юридичний і т. ін.; Євангеліє, Псалтир, збірник, хроніка і т. ін.); 2) залежно від назви (ім'я особи, яка створила пам'ятку; ім'я особи, для якої створено пам'ятку; ім'я особи, яка була власником пам'ятки і т. ін.).

Завдання 2. Послугуючись працею В. Німчука (Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. Київ – Житомир : «Полісся», 2015. 352 с.), підготуйте презентацію (на вибір) про найдавніші пам'ятки української мови, а саме:

I. Пам'ятки української мови X ст. (Давньосхіднослов'янські найменування в арабських джерелах IX – X ст.; «Про управління імперією» Костянтина VII Порфирогенета (Багрянородного) 948 – 952 рр.; Напис на корчазі X ст.; Написи на княжих монетах кінця X – початку XI ст.).

II. Пам'ятки української мови XI ст. (Напис на мечі першої половини XI ст.; Напис першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові; «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст.; Графіто 1052 р. про грім ранньої весни; Остромирове

Євангеліє 1056 – 1057 рр.; Підпис Анни Ярославівни 1063 р.; Напис на Тмутороканському камені 1068 р.; Напис-графіто XI ст. про князя Святослава Ярославовича; Збірник Святослава 1073 р.; Збірник Святослава 1076 р.; Архангельське Євангеліє 1092 р.; Напис-графіто XI ст. про мир на Желяні; Мозаїчний напис у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108 – 1113 рр.; Мстиславове Євангеліє 1095 – 1117 рр.; Напис на зміювику («Чернігівська гривна») кінця XI або початку XII ст.; Мінея XI ст. (Мінея Дубровського); Напис-графіто XI ст. про смерть єпископа білгородського Луки; Псалтир XI ст. із ворожильними приписками того ж часу (Бичковський Псалтир); Реймське Євангеліє XI ст.; Синайський Патерик XI ст.; «Слова» Григорія Богослова (Назіянзина) XI ст.; Супрасльський збірник XI ст.; Тлумачний Псалтир Феодорита Кирського (Чудовський Псалтир) XI ст.; Хроніка Георгія Амартола в перекладі XI ст. у списку XIII ст.; Руська правда XI – XII ст. за списком 1282 р.).

III. Пам'ятки української мови XII ст. («Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 р.; Напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянкової землі; «Повість временних літ» початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 р.; «Хожене Данила, Руської землі ігумена» початку XII ст. у списку XV ст.; Грамота близько 1130 р. великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода; Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р.; Напис на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича до 1151 р.; Написи на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.; Добрилове Євангеліє 1164 р.; «Слово о полку Ігоревім» кінця 80-х рр. XII ст. за першою публікацією 1800 р.; Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI – XII ст. у списках XIV – XVI ст.; Устав князя Ярослава про церковні суди XI – XII ст. у списках XV ст.; Напис на

прясельці XII ст.; Київський літопис XII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 р.; «Слово на Антипасху» Кирила Турівського XII ст. у списку XIV ст.; Виголексинський збірник кінця XII ст.; Устав студійський кінця XII ст.; Служебник Варлаама Хутинського кінця XII – початку XIII ст.; Звенигородська берестяна грамота кінця XII або початку XIII ст.; Успенський збірник кінця XII – початку XIII ст.).

IV. Пам'ятки української мови XIII ст. (Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264 – 1301 рр.; Запис Йова (Ієва) близько 1269 р.; «Повчання» Георгія Зарубського у списку XIII ст.; Євсевієве Євангеліє 1283 р.; Житіє Сави Освященного XIII ст.; Холмське Євангеліє кінця XIII ст.; «Слово» Серапіона XIII ст. у списку XIV ст.; Запис XIII або XIV ст. в Галицькому (Крилоському) Євангелії 1144 р.; «Шестоднев» Йоана Екзарха Болгарського XI – XIII ст. у списку XIV ст.; Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 р.; «Слово про погибіль Руської землі» XIII ст. за списком XV ст.).

Завдання 3. Беручи до уваги звукове значення літер, прочитайте Напис на Тмутороканському камені 1068 р. (Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. Київ – Житомир : «Полісся», 2015. С. 57). Прокоментуйте всі діакритичні й розділові знаки. Установіть числове значення літер.

† ∙ ∙ : вѣ лѣто *ѡѡѡѡ инѣ ѡ глѣбѣ князь мѣрилъ мѣ по
лєєдѣ ѡ тѣмѣтороканѣ до кърчева *ї и *ѡ: сажє

Примітки. 1. Літера **ѡ** написана всередині букви **ѡ**. Дата 6576 – від створення світу (1068 рік по Різдві Христовім). За нею – скорочення **ин(д)икта**]. Кінець напису відбитий, тому немає кінцевого складу в слові **м(о)ре**]. 2. Місто **Кърчевъ** існувало на території сучасного м. Керч у Криму. Буквами позначено цифри 10000 і 4000. Через пошкодження плити немає двох кінцевих букв у слові **сажє** [нъ], тобто «сяжнів».

почахъ же писати • мѣца • окта^б
 • ка • на памл^т • иларіона • А око
 ньча^х • мѣца • маніа въ • вѣ • на па^т
 єпифана •:• молю же въсѣхъ по
 35 читающихъ • не мозѣте кла
 ти • нѣ исправльше • почитанте •
 Тако во и ѣты аплъ паулъ гле
 ть • Блте • А не кльнѣте •:•
 АМИНЪ •:•

Завдання 5. Прочитайте і перекладіть сучасною українською мовою фрагмент із Остромирового Євангелія. Зробіть висновки про те, яке значення мають писемні пам'ятки для вивчення історії української мови.

Въ врѣмѣ оно •
 пристѣплъ
 ше къ иісусоу
 оученици
 5 кго рѣша
 кмоу ги наоу
 чи нѣ молити
 са • тако же иоанъ
 наоучи оучени
 10 кѣ своя рече
 же имъ кгда мо
 лите са глѣте
 Оче нашъ иже к
 си на нѣсехъ • да
 15 свѣтитъ са и
 ма твоѣ • да при
 деть црѣствик
 твоѣ • да бжде
 ть вола твоѣа •
 20 тако на нѣси и на
 земли • хлѣбъ

нашъ насѣще
 нѣи • даждъ на
 мъ дньсь • и о
 25 стави намъ дѣ
 лѣгы наша • та
 ко и мѣ оставла
 кмъ дѣлѣжъ
 никомъ наши
 30 мѣ и не въведи
 насъ въ напа
 сть • нѣ избави
 нѣ отъ неприга
 зни и рече къ
 35 нимъ • кѣто отъ
 васъ имать дроу
 гъ • идетъ къ не
 моу полоуноци •
 и речеть кмоу
 40 друже • даждъ ми
 въ займъ три
 хлѣбы • елма же

Дроугъ ми приде
съ пжти къ мѣнѣ •
45 и не имамъ чесо
положити прѣ
дъ нимъ и тѣ и
зъжтрѣждоу отъ

вѣщавъ речеть
50 не твори ми троу
да оуже двьри
затворены сжтъ •
и дѣти моя съ мѣ
нож на ложи сжтъ •

Завдання 6. Декодуйте слова під титлами.

Д҃глѣ, бл҃го, вѣ, гдѣ, гѣ, двѣ, дхѣ, дши, є, кц, мти,
мчникѣ, нво, нвское, ре, снове, спи, спение, срдце, стаго,
ститель, цркви, чкѣ, чскѣ.

Завдання 7. Беручи до уваги числове значення кириличних літер, декодуйте числа під титлами.

·хв·, ·цче·, ·па·, ·скз·, ·ѡз·, ·ти·, ·мѣв·, ·ткѣ·, ·гѡпи·, ·ѡца·

Завдання 8. Беручи до уваги числове значення кириличних літер і особливості його представлення в давніх пам'ятках, запишіть запропоновані числа літерами кирилиці.

15, 17, 19, 26, 34, 42, 57, 69, 75, 88, 93, 101, 136,
152, 286, 344, 461, 520, 637, 777, 890, 940, 1056,
5695, 6238, 7497, 8245, 9090.

Завдання 9. Ознайомившись із Написом на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові, датованим першою половиною XI ст. (Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. Київ – Житомир : «Полісся», 2015. С. 32), прокоментуйте особливості кириличних літер, їх звукове (числове) значення у співвідношенні з сучасною українською мовою.

мѣца априла оу кѣг днѣ обѣдалѣ ільѣ п... ..го юрьѣ оу себе
дом[а] ...мѣв л... ..лѣ пир... зѣ мѣца м...дѣ оу им...

Примітки: Трьома крапками в публікації відзначено втрачені або дуже ушкоджені букви. 1. У слові **априлл** – лігатура перших трьох літер. Дату дня можна читати і як **ві**, але й **віг**, що більш імовірно, бо 23 квітня відзначалося християнське свято мученика Георгія, ім'я якого в написі згадується в народній формі юри: **ільа п[огъ на свѣто]го юрьѧ...** 2. Частина дати – це букви-цифри **мѣ**, можливо, [ѣф]мѣ л[ѣта], тобто 6542, отже, 1034 року християнської ери.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Перед літерами **и**, **є**, **ѧ**, **ь**, **ѣ**, які позначали голосні звуки переднього ряду, приголосні є м'якими.

2. М'якими є приголосні в позиції перед **ю**, **ѧ**, **к**, **ѧ**, **ж**, які позначали звуки [y], [a], [e] або [ju], [ja], [je].

3. Літери **ь** («єрь»), **ѣ** («єр») позначали короткі звуки, вимова яких залежала від сильної / слабкої позиції: у сильній позиції вони передавали, відповідно, [ĕ] та [ō]; у слабкій – не мали фонетичного вияву.

4. Літера **ѣ** позначала дифтонг [iĕ].

5. Літера-лігатура **оу** («ук») позначала звук [u].

6. Літери **ѧ** («юс малий») та **ж** («юс великий») позначали носові приголосні, відповідно, [e̞] та [o̞].

7. Літери **и** («іже»), **і** («іжеї»), **ѵ** («іжиця») позначали звук [i]. Літера **ѵ** могла позначати звук [v] після літер **ѧ**, **є** (**ѧѵръ**, **єѵаггеліє**).

8. Літера **ѣ** позначала звук [d̥z].

9. Літера **ѡ** («омега») позначала звук [o].

10. Літери **ф** («ферть») і **ѣ** («фіта») позначали звук [f].

11. Літери **ѣ** («ксі») і **ѣ** («псі») позначали звукосполучення, відповідно, [ks] і [ps].

12. Літера **ѣ** («шта») позначала звукосполучення [ш'т'].

13. Скорочені слова, як і числа, записані під титлами, варто читати повністю.

ЗМІСТОВИЙ БЛОК 2 ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тема 3. Звукова система староукраїнської мови початкового періоду

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Система голосних староукраїнської мови початкового періоду** передбачала 11 звуків, які, відповідно до сучасних фонетичних здобутків, можна класифікувати за артикуляційними особливостями (за рядом і піднесенням). До голосних переднього ряду належали: [i] (и), [e], [ɛ] (ѣ), [ē] (ѣ), [iē] (ѣ); до голосних середнього ряду: [и] (ы); до голосних заднього ряду: [y] (ѳ), [o], [ɔ] (ж), [ō] (ѳ), [a]. Голосні [i] (и), [и] (ы), [y] (ѳ) можна кваліфікувати як голосні високого піднесення; голосні [e], [ɛ] (ѣ), [ē] (ѣ), [iē] (ѣ), [o], [ɔ] (ж), [ō] (ѳ) – середнього піднесення; голосний [a] – низького піднесення (Додаток А. Таблиця 3.1). Голосні староукраїнської мови втратили первісну і довготу, і короткість: загалом усі вони були звуками нормальної довготи. Лише голосні неповного творення [ē] (ѣ), [ō] (ѳ) залишалися дуже короткими та дифтонг [iē], що позначався літерою ѣ, зберігав довгу вимогу. Усі голосні, окрім [ē] (ѣ), [ō] (ѳ), були голосними повного творення. Голосні [ɛ] (ѣ), [ɔ] (ж), у вимові мали носовий призвук і їх кваліфікували як носові; решта звуків мали чисту вимову і їх кваліфікували як ротові.

✓ **Спільноіндоевропейська мова** мала розгалуженішу систему голосних, які відрізнялися не лише за протяжністю (довгий чи короткий), але й за артикуляційно-акустичними властивостями: 1) монофтонги (*ā, *ǣ, *ō, *ō, *ē, *ē, *ī, *ī, *ū, *ū); 2) дифтонги (*āi, *āu, *ōi, *ōu, *ēi, *ēu, *āi, *āu, *ōi, *ōu, *ēi, *ēu); 3) складотворчі сонанти (*ī̄, *ī̄, *ī̄, *ī̄, *ī̄, *ī̄, *ī̄, *ī̄).

- ✓ **Система голосних праслов'янської мови** мала у своєму складі: 1) монофтонги (*ā, *ǣ, *ō, *ō̄, *ē, *ē̄, *ī, *ī̄, *ū, *ū̄); 2) дифтонги (*āi, *āu, *ōi, *ōu, *ēi, *ēu, *āī, *āū, *ōī, *ōū, *ēī, *ēū); 3) сонанти (*r̥, *l̥).

❖ **Походження голосних староукраїнської мови:** 1) [a] < *ā, *ō; 2) [o] < *ō, *ǣ; 3) [y] < *ōi, *ōu, *āu, *āu; 4) [и] (ы) < *ū; 5) [i] < *ī, *ōi, *ōī, *ēi, *ēī; 6) [e] < *ē; 7) [ie] (ѣ) < *ē, *āi, *āī, *ōi, *ōī; 8) [ɔ] (ѡ) < *ōn, *ōn, *ōm, *ōm, *ān, *ān, *ām, *ām, *ūn, *ūn, *ūm, *ūm; 9) [ɛ] (ѣ) < *ēn, *ēn, *ēm, *ēm, *īn, *īn, *īm, *īm; 10) [ɤ] < *ī; 11) [ɤ̄] < *ū. Наприклад: *sēmēn > сѣмѧ; *rēntis > рѧтъ; *sūnūs > сынъ; *kōstis > костъ; *mūchūs > мѣхъ; *pīsāti > писати (Додаток А. Таблиця 3.2).

❖ **Система приголосних староукраїнської мови початкового періоду** складалася з: 1) губних ([β], [п], [в], [м]); 2) передньоязикових ([д], [т], [з], [с], [дж'], [ж'], [ч'], [ш'], [ц'], [р], [л], [н]); 3) середньоязикового ([j]); 4) задньоязикових ([r], [к], [x]). Усі звуки, окрім передньоязикових [дж'], [ж'], [ч'], [ш'], [ц'], є давнім за походженням, успадковані ще праслов'янською мовою від спільноіндоєвропейської. Приголосні звуки диференціювалися за твердістю / м'якістю. Задньоязикові приголосні були завжди твердими, після них не могли стояти голосні переднього ряду. Середньоязиковий [j] завжди був м'яким. Завжди м'якими були шиплячі [дж'], [ж'], [ч'], [ш'] та свистячий [ц'], які у слов'янських мовах є новими звуками, з'явилися у праслов'янській мові і від неї успадковані протоукраїнською, а пізніше староукраїнською. Інші передньоязикові приголосні та губні могли бути як твердими, так і м'якими, залежно від того, які голосні (переднього / непереднього ряду) після них стояли, наприклад, *выти* і *вити*, *сынъ* і *сила*, *роука* і *рѣка*. Губного [ф] у системі приголосних староукраїнської мови не було. Вона успадкувала цей звук разом зі словами грецького походження. Задньоязиковий [x] за деяких умов, зокрема після [*r], [*n], [*i], [*u] перед голосним,

розвинувся зі спільноіндоевропейського [*s] (*blūsā > блъха). У праслов'янській мові задньоязиковий [*g] був дзвінким проривним приголосним. Таку його вимогу успадкували і староукраїнські діалекти. Не пізніше Х ст. почала відбуватися зміна проривного [g] на фрикативний. У діалектах, що лягли в основу української мови, фрикативний змінився на фарингальний [ɣ] (Додаток А. Таблиця 3.3).

❖ **Закон відкритого складу** виник у дописемний (праслов'янський) період історичного розвитку мови. Продовжував діяти в писемний (староукраїнський) період на початковому етапі, частково зберігає свою актуальність і в сучасній українській мові, де більшість складів побудовані за принципом висхідної звучності. Суть його полягала в тому, що звуки у складах розмішувалися за наростаючою звучністю, тобто склад починався з менш звучного і закінчувався більш звучним. За таких умов у кінці складу могли бути лише голосні звуки, усі склади були відкритими: ма-ти, съ-нъ, съ-бы-ра-ти, о-въ-ца, оу-чи-тє-ль, стѣ-на, за-зь-рѣ-ти. За цим законом були певні обмеження і щодо збігу приголосних у межах одного складу: два або три приголосні розмішувалися здебільшого за тенденцією висхідної звучності, наприклад, «шумний + сонорний»: зла-чъ-нъ, зли-ти, змѣ-рна, пра-въ-да, бы-стръ (Додаток А. Таблиця 3.4). За наявності звукосполучень «сонорний [л] або [р] + шумний» межа складоподілу могла проходити й не після голосного: у такому разі сонорні перебирали на себе складотворчість і кількість складів у слові була більшою, ніж кількість голосних (въ-р-ба, зь-р-но, вѣ-л-кѣ). Перетворення фонетичної системи праслов'янської мови в результаті дії закону відкритого складу пов'язують із низкою змін, як-от: 1) утрата кінцевих приголосних, зокрема [*s], [*t], [*r], [*n], [*d] (*plōdōs > плодъ, *dōmŭn (Зн.в.) > домъ, *tād > то, *rēcēt > рече); 2) спрощення груп приголосних; 3) зміна дифтонгів на монофтонги; 4) розвиток повноголосся тощо.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Подані слова поділіть на склади. Прокоментуйте особливості складоподілу. Поясніть, які звуки і чому могли бути складотворчими; чому межа складу у староукраїнській мові могла проходити і не після голосного; скількома і якими приголосними міг починатися склад.

Бѣдрость, время, вѣсьникъ, вѣторъ, вѣтръ, дѣлгъ, дѣрзати, дѣври, египтъ, знаменик, зѣрцало, ловитва, милостивъ, мѣстити, мѣлчати, недѣла, острооугльнии, отъчизна, обагати, писма, плама, срамъ, сѣрдце, сѣхноути, стрѣпѣтивыи, сѣгадѣка, сѣличныи, ходатаи, оумова, оувѣтъ, щитѣникъ, чета, хлопотъ.

Довідка: вѣсьникъ – поселенець; стрѣпѣтивыи – лукавий; сѣгадѣка – договір, згода; сѣличныи – подібний; оувѣтъ – утіха; щитѣникъ – той, хто виготовляє щити; чета – загін; хлопотъ – шум.

Завдання 2. Запропоновані слова згрупуйте на:
1) ті, у яких наявні лише голосні повного творення;
2) ті, у яких наявні лише редуковані;
3) ті, у яких наявні і голосні повного творення, і редуковані.
Схарактеризуйте всі голосні за артикуляційними ознаками.

Богыня, бѣръ, бѣдѣти, вельми, вина, винарь, владыка, въздати, вѣсть, вѣтрило, глаголъ, глаголати, гробъ, гѣрсть, даръ, десатина, десница, диво, дѣждь, дѣньсь, кѣзнь, лѣсть, лютъ, лоукавыи, макѣноути, орѣлъ, плѣтъ.

Завдання 3. Прокоментуйте, якими голосними звуками розрізняються подані пари словоформ.

вира, вѣра; вилъ, вѣлѣ; милъ, малѣ; рекоу, рѣкоу; чѣсть, частѣ; чоудо, чѣдо; шитѣ, шоутѣ.

Завдання 4. Порівняйте пари слів і встановіть, які з них мають східнослов'янську вимову, а які – південнослов'янську. Зробіть відповідні висновки.

Адро, падро; анце, ганце; аворъ, гаворъ; акъ, такъ; аскъ, гаскъ; арина, гарина; агодичник, гагодичник; авлъко, гавлъко.

Довідка: падро – пайд, гаскъ – корзина; гарина – овеча шерсть; гагодичник – шовковиця.

Завдання 5. Відтворіть прадавні (праслов'янські) архетипи запропонованих слів. Прокоментуйте походження голосних звуків.

бълкы, вьсь, гоукъ, гжстъ, гжсь, гжба, даръ, диво, дѣлати, джебъ, знати, дъмж, завида, заповѣдь, казати, клѣтъ, лѣввъ, миръ, миса, мьсть, мѣра, мѣхъ, нагъ, небо, образъ, обрѣсти, овьнъ, овьсь, пѣназь, падь, пата, тжга.

Завдання 6. Прокоментуйте фонетичні зміни, що супроводжували подані нижче слова у процесі історичного розвитку від прадавної до староукраїнської мови. Подайте їх відповідники.

*bŭdētī, *dēlō, *gōvëndō, *drōugōs, *ēdmī, *zvērīs, *lēnīs, *lēdŭs, *sālīs, *sēmēn, *prōtīvŭs, *tōpītī, *vězōn.

Завдання 7. Прочитайте і перекладіть фрагмент давнього тексту (Мінея XI ст.). Назвіть підкреслені літери та їхню звукову реалізацію. Схарактеризуйте приголосні звуки за артикуляційними особливостями.

- Камень нержкостѣченнаѣ горы • отъ несѣкомы
та ти дѣа • краноугольнъ отъстѣче са хъсь
въкоупивъ • растоаштинѣ са естѣствѣ тѣмъ
5 веселаште са • та вѣе величаемъ
Нына съ блаженныхъ съдори • и съ лики же мж
ченикъ • тако прѣсвѣтъль • страстинѣ си съвъ
дварата са • и съвесела са вѣнць носа • при
стоиши желаемоумоу ѳеодоре
10 На нѣсноую высоту възиде • о земьныхъ
не родивъ • ниже ономоу коньцю си • сподоби
са кго • коньчнѣе же желанныи ѳеодорк
постигноувъ възвеседи са :

Тема 4. Відображення у староукраїнській мові фонетичних процесів праслов'янської

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Закон складового сингармонізму** (від гр. *syn* – «разом», *harmonia* – «співзвучність; стрункий порядок») виник у дописемній (праслов'янській) період історії української мови. Суть його полягала в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися тверді приголосні та голосні непереднього ряду або, навпаки, м'які приголосні та голосні переднього ряду. Якщо ж порушувалася ця закономірність, то відбувалося пристосування артикуляцій приголосного і голосного звуків, причому це пристосування могло мати різний характер. Унаслідок дії закону складового сингармонізму відбулися перехідні пом'якшення, або палаталізації, задньоязикових [*g], [*k], [*ch].

❖ **Перше перехідне пом'якшення**, або перша палаталізація, – це прадавня зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] перед голосними переднього ряду [*ī], [*ī̃], [*ē], [*ē̃] на м'які шиплячі [*ž'] > [ж'], [*č'] > [ч'], [*š'] > [ш']. У староукраїнській мові після таких шиплячих міг стояти будь-який голосний переднього ряду: [i] (и), [e], [ẽ] (▲), [ь], [iē] (ћ), наприклад, *nōgīkā > но́жка > но́жка; *rōnkīkā > rōnśька > рѣчка > ро́чка; *mōuchīkā > mōuśька > мо́шка. Подекуди після м'якого шиплячого з'являвся голосний [a], що виник на місці давнього [*ē̃] після того, коли змінилися задньоязикові: *bēgēteī > *bēžātī > бѣжати; *gērīteī > *žārītī > жарити; *slōuchēteī > *slōuśātī > слоушати; *mēchēteī > *mēšātī > мѣшати. Результати першого перехідного пом'якшення зберігає сучасна українська літературна мова як чергування задньоязикових [к], [х] та глоткового [г] із шиплячими [ч], [ш], [ж] при словозміні та словотворенні: бог – боже, друг – друже, книга – книжковий, вік – вічний, бик – бичок, вухо – вушко, ріг – ріжок.

❖ **Друге перехідне пом'якшення**, або друга палаталізація, – це прадавня зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] перед голосними переднього ряду [*i], [*ē], які виникли з дифтонгів [*oi], [*ai], на м'які свистячі [*z'] > [з'], [*c'] > [ц'], [*s'] > [с']. У староукраїнській мові після таких свистячих стояли голосні переднього ряду: [i] (и), [iē] (ѣ), наприклад: *nōgāi > nōdzē > nōzē нозѣ; *rōnkāi > rōncē > ржцѣ > роуцѣ; *mōuchāi > mōusē > моуѣ. Умовами другої палаталізації пояснюють зміну праслов'янських звукосполучень [*gvē], [*kvē], [*chvī], голосні в яких мають дифтонгічне походження ([*gvōi], [*kvōi], [*chvōi]), на звукосполучення з модифікованим задньоязиковим на м'який свистячий – [z'vē], [c'vē], [s'vī]: *gvōizdā > gvēzdā > dzvēzdā > zvēzdā > звѣзда; *kvōitūs > kvētŭ > cvētŭ > цвѣтъ; *vŭlchvōi > vŭlchvī > vŭlsvī > вѣлсви. Пор.: польське *gwiazda*, *kwiat*; чеське *hvězda*, *květ*. Результати другого перехідного пом'якшення зберігає сучасна українська літературна мова як чергування задньоязикових [к], [х] та глоткового [г] із свистячими [ц'], [с'], [з'] здебільшого при словозміні: *лука* – (на) *луці*, *мох* – (у) *мосі*, *пflug* – (у) *плузі*, *drug* – *друзі*.

❖ **Третє перехідне пом'якшення**, або третя палаталізація, – це прадавня зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] після ротових голосних переднього ряду [*i], [*ī], носового [e], що походив зі звукосполучень [*en], [*em], [*in], [*im] тощо, та після пом'якшеного складотворчого [*r] перед будь-яким голосним, окрім [*ū], [*ū], на м'які свистячі [*z'] > [з'], [*c'] > [ц'], [*s'] > [с']. У староукраїнській мові такі свистячі стояли після [i] (и), [e] (ѣ), [ь] або сонорного [r] перед будь-яким голосним, окрім [ъ], [и] (ы): *kūnīngōs > кьнѣнѣ > кьнѣгъ > кьнѣдзь > кьнѣзъ > кьназь > кьназь (але кьнагына); *līkō > lico > lice > лице; *ōvīkā > овьс'а > овьца; *dēvīkā > дѣв'ица > дѣвница; *vīchūs > вьсчъ > вьс'ъ > вьсь; *ōtīkūs > отькъ > отьс'ъ > отьць.

❖ **Пом'якшення приголосних у сполученні з [ʃ].**

У праслов'янській мові звук [ʃ] належав до складу іменникового або дієслівного суфікса. Він зумовлював пом'якшення приголосних, після яких стояв, а це викликало різні їх зміни, унаслідок чого виникали звукові чергування, відомі й сучасній українській мові. Під впливом [ʃ] змінювалися такі приголосні: 1) задньоязикові: [*kʲ] > [*č'] > [ч'], [*gʲ] > [*ž'] > [ж'], [*chʲ] > [*š'] > [ш']; 2) свистячі: [*sʲ] > [*š'] > [ш'], [*zʲ] > [*ž'] > [ж']; 3) проривні зубні: [*tʲ] > [*č'] > [ч'], [*dʲ] > [*ž'] > [ж']; 4) губні: [*rʲ] > [r'] > [р'], [*lʲ] > [l'] > [л'], [*nj] > [n'] > [н']; 5) сонорні: [*rʲ] > [r'] > [р'], [*lʲ] > [l'] > [л'], [*nj] > [n'] > [н']; 6) звукосполучення: [*skʲ] > [*š'č'] > [ш'ч'], [*stʲ] > [*š'č'] > [ш'ч'], [*zɡʲ] > [*ž'd'] > [ж'д'], [*zdʲ] > [*ž'd'] > [ж'д'], наприклад, *plākjōs > плачь (пор.: польське – *placz*; чеське – *plač*); *lŭgjä > лъгја > лъжа; *pīsjōn > пишоу; *kōzjā > кожа (Додаток А. Таблиця 4.1).

❖ **Спрощення у групах приголосних** пов'язане з законом відкритого складу. Спрощенню підлягали такі приголосні: 1) [*pt], [*bt] > [*t] (*dōlbtō > *dōltō > долото (пор.: *довбати*)); 2) [*dn], [*tn], [*bn], [*pn] > [*n] (*vēndnōntī > *vēnnōntī > ванжти > ванюти; *sŭpnŭs > *sŭnŭs > сьнь (пор.: *спати*)); 3) [*dm], [*tm] > [*m] (*dādmī > *dāmī > дамь (пор.: *дадуть*); *plēdmēn > *plēmēn > племь > племя); 4) [*ds], [*ts], [*bs], [*ps], [*ks], [*zs] > [*s] (*dādsī > *dāsī > даси; *ōpsā > *ōsā > оса; *plēsknōntī > *plēsnoṅti > плеснжти > плесноути); 5) [*b] у префіксі [*ob] перед задньоязиковим приголосним кореня (*ōbchōrītī > охопити); 6) [*v] на початку кореня після префікса [*ob] (*ōbvōzōs > обозъ); 7) [*l] у звукосполученні [*dl] (*sādlō > сало; *mŭdlō > мыло) та суфіксальний [*l] у дієсловах, основа яких закінчувалася на [*d], [*t] (*mētlā > мела; *brēdlā > брела). Спрощення груп [*dl], [*tl] пояснює те, що в сучасній українській мові приголосні [д], [т], які вживаються в дієсловах теперішнього часу, відсутні перед суфіксом

-л- у формах минулого часу (*бреду – брела, мету – мела*). Сучасні звукосполучення [да], [та] в українській мові нового походження. Вони виникли після того, коли перед [л] занепав редукований голосний, наприклад: свѣтъло > світло, мѣтъла > мітла.

❖ **Зміну звукосполучень** [*dt], [*tt] в [*st] пов'язують з інфінітивними формами дієслова: *plētī > *плести*; *mētī > *мести*; *brēdtī > *brētī > *брести*. Звук [*t] дієслівної основи і звук [*t] інфінітивного суфікса належали до різних складів, а тому склад перед суфіксом [*ti] був закритим: *plēt-tī; *mēt-tī; *brēd-tī. Унаслідок дисиміляції звукосполучення [*tt], [*dt] змінюються на [*st], що спричиняє зміну меж складоподілу: *плє-сти, ме-сти, брє-сти*. Дисимілятивна зміна [*dt], [*tt] поширилися й на віддієслівні іменники: *вѣстъ, чьсть, волость*. Дисиміляція у групах приголосних [*dt], [*tt] викликала чергування звуків [д], [т] з [с], яке засвідчує сучасна українська мова: *плету – плести, мету – мести, бреду – брести, веду – вести, кладу – класти*.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Визначте умови утворення шиплячих [ж'], [ч'], [ш'] у таких словоформах:

Божьство, божин, божити, божоу; высочьство, высочє; грѣшьнъ, грѣшити, грѣшеник, грѣшоу; другъ, дружина, дружьба, дружити, дружоу; дышоу, доуша, доушик; мочити, мочоу; отроча, отрочьскын; отъскочоу, отъскочити; слоуженик, слоужьба, слоужити, слоуженик, слоужоу; спѣшьный, спѣшити, спѣшик, спѣшоу; стоучати, стоучоу; тишина, тишеник, тишьство; тържьство, тържище, тържанинъ, тържькъ; оушько, оушица, оушесьнын.

Довідка: высочьство – висота; высочє – вище; спѣшик – праця; тишьство – спокій; тържище – базар; тържанинъ – торговець; оушица – вушко.

Завдання 2. Поясніть чергування приголосних у наведених нижче парах слів. Відтворіть праслов'янські відповідники.

Вълкъ, вълчыць; горюха, горюшьныи; доуга, доужьныи; мѣхъ, мѣшьныи; око, очьныи; подвигъ, подвижьникъ; прокъ, прочьныи; соха, сошька; строка, строчити; стагъ, стажькъ; соукъ, соучьць; телѣга, телѣжьникъ; оугѣха, оугѣшьныи.

Довідка: горюха – гірчиця; доуга – райдуга; прокъ – залишок; прочьныи – останній; строка – ряд; строчити – вишивати рядом; стагъ – бойове знамено; стажькъ – той, хто носить знамено; телѣжьникъ – проїзна дорога.

Завдання 3. Поясніть походження свистячих приголосних [з'], [ц'], [с']. Відтворіть праслов'янські відповідники.

Батози (Н.в. мн. від батогъ); **вазѣ** (Д.-М.в. одн. від вага); **вълци** (Н.в. мн. від вълкъ); **иноци** (Н.в. мн. від инокъ); **кънизѣ** (Д.-М.в. одн. від кънига); **кроузи** (Н.в. мн. від кроугъ); **лоузи** (Н.в. мн. від лоугъ); **мниси** (Н.в. мн. від мнихъ); **мѣси** (Н.в. мн. від мѣхъ); **осѣчьцьѣ** (Д.-М.в. одн. від осѣчька); **пазоуѣ** (Д.-М.в. одн. від пазоуха); **плоузи** (Н.в. мн. від плоугъ); **послоуѣ** (Д.-М.в. одн. від послоуха); **рѣчьници** (Н.в. мн. від рѣчьникъ); **роубасѣ** (Д.-М.в. одн. від роубаха); **скарзѣ** (Д.-М.в. одн. від скарга); **сороцѣ** (Д.-М.в. одн. від сорока).

Довідка: инокъ – монах; мнихъ – монах; мѣхъ – шкіряний мішок; послоуха – упокорення; рѣчьникъ – оратор.

Завдання 4. Поясніть чергування приголосних у наведених нижче споріднених словах.

Блоудъникъ, блоудъница; вѣгъ, вѣжати, вѣжьство; владыка, владычнь; вѣскликноугти, вѣсклицати; мигати, мѣжити, мизати; нарикати, нарицати, наричоу; постригы, постриженник, постризаник; стьгна, стьзѣ, стьжька.

Довідка: вѣжьство – утеча; стьгна – широка вулиця; стьзѣ – стежка.

Завдання 5. Прокоментуйте причини й умови чергування приголосних у таких дієслівних формах:

Казати – кажоу – кажеш – кажесть; могти – можоу – можеш – можесть; мазати – мажоу – мажеш – мажесть; писати – пишуу – пишеш – пишеть; плакати – плачоу – плачеш – плачеть; сѣкти – сѣчоу – сѣчеш – сѣчеть.

Завдання 6. Послугуючись етимологічним словником української мови, поясніть походження шиплячих приголосних [ж], [ч], [ш]. Відтворіть праслов'янські відповідники.

Бича, борщ, вежа, вельможа, вечір, віче, воевожа, волошка, воша, воца, втеча, вушак, гача, гича, гоца, грижа, гуца, дача, діжа, кача, каша, круча, куча, лоша, ноша, нужа, паца, пороша, порча, пряжа, пуца, рожа, ряжа, сажа, свищ, січа, сторожа, теца, тисяча, тиша, тлуца, хаца.

Завдання 7. Установіть відповідність приголосних в етимологічно споріднених словах. Поясніть причини й умови відповідних модифікацій.

Верх, верша; горло, жерло; луг, калюжа; наука, учитися; початок, кінець; присяга, присяжний; приткнути, притча; пруг, пружина; рух, рушати; стіг, стожари; толока, толочанин; тугий, тужитися.

Завдання 8. Поясніть чергування приголосних у словоформах сучасної української мови. З яким періодом в історії розвитку української мови пов'язані відповідні чергування? Які з приголосних, що чергуються, є давнішими? Запишіть подані словоформи староукраїнською мовою, відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Бік – (на) боці – збочити; блиск – блищати; вабити – ваблю; варити – варю; вереск – верещати; висіти – вишу; віск – воцаний; вість – сповіщати; возити –

вожу; вразити – вражати; глухий – глушити – глушу; громити – громлю; гладити – гладжу; давити – давлю; друг – друзі – дружжу; клонити – клоню; книга – книзі – книжний; колотити – колочу; крик – кричати – кричу; крихкий – кришу; любити – люблю; мастити – мащу; міг – можна – можу; морити – морю; муха – мусі – мушка; писк – пищу; полоти – полю; просити – прощу; простити – прощу; садити – саджу; світити – свіча – свічу; сидіти – сиджу; спати – сплю; страх – (у) страсі – страшно; сухо – суша – сушка.

Завдання 9. В українській діалектній мові, на відміну від літературних *квітка* і *квітець*, побутують лексеми, відповідно, *цвітка* і *цвітець*. Прокоментуйте історичне фонетичне явище, яке ілюструють діалектні слова. Назвіть слово, від якого спродуковані похідні *цвітка* і *цвітець*. Запишіть його староукраїнською мовою, відтворіть праслов'янський архетип.

Завдання 10. У системі української мови наявний етнографізм *звіздоноша*, або *звіздонос*: *Колядники вже підійшли до хати тітки Дарки – звіздоноша*, «береза» *й міхоноша попереду*, а «коза» *й «дід» у страшній машкарі позаду* (М. Стельмах). Прокоментуйте історичні фонетичні явища, які ілюструє етнографізм. Назвіть слова, що послужили дериваційною базою для похідного *звіздоноша*. Запишіть їх староукраїнською мовою, відтворіть праслов'янські архетипи.

Завдання 11. Визначте кореневі морфеми в запропонованих дієслівних парах. Прокоментуйте чергування приголосних, яке ілюструють відповідні словоформи, поясніть його причини й умови.

Виведу – вивести, гряду – гряди, гуду – гуди, заплету – заплести, змету – змести, краду – красти, покладу – покласти, пряду – пряди, сяду – сісти, упаду – упасти, цвіту – цвісти.

Завдання 12. Доведіть або спростуйте твердження про те, що слова на зразок а) *вість, звістка, відомість, повідомлення, відьма*; б) *волють, володар, володіти*; в) *верства, веретено, вертіти, поворот* є етимологічно спорідненими.

Завдання 13. У словоформах сучасної української мови на зразок *їм – їдять – їсти, дам – дадуть – дати, відповім – відповідять – відповісти* визначте корінь. Поясніть фонетичні процеси, що супроводжували їх становлення.

Завдання 14. Доведіть або спростуйте твердження про те, що слова на зразок *сажа* і *сало* є етимологічно спорідненими. Прокоментуйте фонетичні процеси, що супроводжували становлення сучасних словоформ.

Завдання 15. Послугуючись етимологічним словником української мови, прокоментуйте історичні фонетичні процеси, які ілюструють наведені нижче слова. Відтворіть їх праслов'янські архетипи. Зіставте зміни, які відбулися, у східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських мовах.

Било, вудило, горло, джерело, дзеркало, жало, забороло, крило, рало.

Завдання 16. Спільним фонетичним явищем для східнослов'янських і південнослов'янських мов є спрощення груп приголосних [*dl], [*tl] у середині слова. Західнослов'янські мови такого спрощення не знають. Прокоментуйте наявність звукосполучень [да], [та] у словах сучасної української мови на зразок *бидло, годло* («умовний знак, символ»), *длубати, длати* («затягувати»), *ковadlo, кодло, кудла, падло, патли, сідло, титло, тліти, тло, тлустий*.

Завдання 17. Прокоментуйте історичні фонетичні процеси, які ілюструють сучасні дієсловні форми минулого часу жіночого роду. Поясніть їх причини й умови.

Вивела, гула, заплела, змела, крала, поклала, пряла, сіла, упала, цвіла.

Завдання 18. Послуговуючись етимологічним словником української мови, прокоментуйте історичні фонетичні процеси, які ілюструють наведені нижче слова. Відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Весло, вим'я, дно, загинути, кинути, огорнути, огорожа, облада, оболук, область, перевесло, тонути.

Завдання 19. Прочитайте і перекладіть сучасною українською мовою фрагмент тексту з Остромирового Євангелія. Назвіть слова, у яких засвідчені фонетичні процеси, що відбулися у праслов'янський період. Поясніть їх причини й умови.

Рече гъ • къ сво	20 ть льстиж и	оученици кго •
имъ оучени	оубиждъ и гла	40 негодоваша
комъ вѣсте	ахъ же нъ не въ	гліжце • чесо ра
іако по дъвоиѣ	праздъникъ •	ди гывѣлъ си
5 дьноу пасха	да не мълъва	можааше бо • се
вждеть и сѣѣ	25 вждеть въ лю	мѣро продано
члѣчскыи прѣ	дхъ ісоу же	45 вгыти на мъ
данъ вждеть	бывъшоу въ	нозѣ • и дано
на расплатик	виѣанин • въ	бгыти ницин
10 тогда съвѣра	домоу симона	мъ разоумѣ
ша сѣ архіере	30 прокаженааго •	въ же іс рече и
и и кънижъ	пристжи къ	50 мъ чьто троу
ници и старъ	німоу жена •	ждакте женъ •
ци людьстни •	имжци алава	дѣло бо добро
15 на дворъ архіе	стръ мѣра дра	сѣдѣла о мълнѣ
реовъ • нарица	35 га и възаниа	въсегда
кмааго канѣ	на главъ кмоу	
фа и съвѣщаша	възлежцоу	
сѣ • да іса имж	видѣвъше же	

Тема 5. Фонетичні зміни протоукраїнської мови дописемного періоду

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Перше повноголосся** – це зміна праслов'янських звукосполучень [*or], [*ol], [*er], [*el] між двома приголосними ([*tort], [*tol], [*tert], [*telt]) в повноголосні звукосполучення [oro], [olo], [ere], [ele] на східнослов'янському ґрунті. Її пов'язують з утратою сонорними [p], [ʌ] складотворчої властивості, перетворенням їх на звичайні приголосні і, відповідно, закриттям складу, що суперечило закону відкритого складу. Уникнути закритості складів дав змогу розвиток після сонорних [p], [ʌ] нових голосних, які, щоправда, розвинулися не відразу, аналогічних до тих, що стояли перед ними. Довгота дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el у праслов'янській мові могла зосереджуватися як на голосному, так і на сонорному, що, власне, спричинило різну рефлексію у різних групах слов'янських мов. У протоукраїнській мові довготою характеризувалися сонорні. Спершу, очевидно, коли сонорні втратили складотворчу властивість, після них розвинувся призвук на зразок редукованих [ъ], [ь], які з часом змінилися на голосні повного творення [e], [o]. Наприклад: *bordā > бор^ьда > бор^ьда > борода; *dervō > дер^ьво > дер^ьво > дерево; *melkō > mōlkō > мол^ько > мол^ько > молоко. Південнослов'янські та західнослов'янські мови, окрім польської, у словах зі звукосполученнями [*or], [*ol], [*er], [*el] між приголосними уникали закритих складів шляхом метатези-перестановки місця голосного звука – і його подовження (пор.: брада, др^ьво, мл^ько). У польській мові ці звукосполучення, як і у протоукраїнській, розвинулися спершу в повноголосні форми; етимологічні [e], [o] поступово редукуються і зникають (пор.: broda, drzewo, mleko) (Додаток А. Таблиця 5.1).

❖ **Зміна звукосполучень** [**or*], [**ol*] **перед приголосними** пов'язана з дією закону відкритого складу. Вона властива всім слов'янським мовам, хоч її результат був неоднаковим. У протоукраїнській мові звукосполучення [**or*], [**ol*] перед приголосними внаслідок метатези або метатези і подовження змінилися на [po], [lo], [pa], [la], наприклад: **ōrdlō* > *rōlō* > **рало**; **ōrkā* > *rōkā* > **рака** («гробниця»); **ōlkōmъ* > *lōkōmъ* > **лакомъ**; **ōrbōtā* > *rōbōtā* > **робота**. Аналогічні результати мали й західнослов'янські мови (*radlo*, *robota*, *lakomy*, *lodka*, *lokiesь*). У південнослов'янських мовах звукосполучення [**or*], [**ol*] перед приголосними внаслідок метатези і подовження голосного змінилися на [pa], [la] (**работа**, **разумъ**, **ладина**). Зміна [**or*], [**ol*], на [pa], [la], [po], [lo] у протоукраїнській мові зумовлена якістю давнього наголосу: якщо наголос був спадний, то [**or*], [**ol*] змінювалися на [po], [lo]; якщо висхідний – на [pa], [la].

❖ **Історія носових голосних.** Поява носових голосних [ɔ], [ɛ], що їх позначали літерами **ѡ**, **ѣ**, зумовлена дією закону відкритого складу. Голосний [ɔ] утворився зі сполучень чистого голосного непереднього ряду та носового приголосного [**n*] або [**m*], якщо вони закривали склад: **zvōnkūs* > **звѡкъ**. Голосний [ɛ] утворився зі сполучень чистого голосного переднього ряду та носового приголосного [**n*] або [**m*]: **rōkīnti* > **почѣти**. У кінці IX – на початку X ст. носовий голосний [ɔ] змінився на [y], а [ɛ] – на [a] (**ѡ**) (Додаток А. Таблиця 5.2). Деназалізація голосних [ɔ], [ɛ] відбулася в усіх слов'янських мовах, окрім польської і кашубської. Зміна сполучень голосних із носовими приголосними (**ōm*, **ōn*, **ūm*, **ūn*, **ēm*, **ēn*, **īm*, **īn*) у кінці складу на [ɔ], [ɛ] і подальша їх деназалізація зумовили появу низки звукових чергувань, відомих і сучасній українській мові, як-от: **дути** – **дму** – **надиматися**; **жати** – **жму** – **пожимати** (Додаток А. Таблиця 5.3).

❖ **Давні зміни дифтонга, що позначався літерою ѣ**, засвідчені вже у протоукраїнській мові, але ще задовго до загальної зміни. Унаслідок регресивної асиміляції дифтонг, що позначався літерою ѣ, перед складом із наголошеним [i] (и) змінився на [i] (и), наприклад: дѣтина > дитина; мѣзиньць > мизиньць («наймолодший син»). У багатьох випадках така зміна порушується аналогією: у словах на зразок лѣпити, мѣсити відсутність зміни дифтонга, що позначався літерою ѣ, на [i] (и) за наявних умов пояснюють аналогією до інших дієслівних форм (лѣплю, мѣшоу). Пор.: грѣшити і грѣхъ; смѣшити і смѣхъ.

❖ **Зміна початкового [je] на [o]** розпочалася з утрати звука [j]. Початковий звук [e] для протоукраїнської мови був невластивий, а тому після втрати [j] артикуляція звука [e] почала переміщуватися у сферу артикуляції голосних заднього ряду. Початкове [je] змінилося на [o], якщо в наступному складі був голосний переднього ряду, окрім [ъ], і наголошеним був перший або другий склад: *jězěrō > озеро; *jělěň > олень; *jěgīnā > ожина (пор.: *ежевiка*). Подекуди зміну початкового [je] в [o] пояснюють аналогією, наприклад, за аналогією до числівника **одинъ** > *jědīň відбулася зміна [je] на [o] і в числівнику жіночого роду **одна** > *jědīnā. Початкове [je] збереглося в західнослов'янських (скажімо, у польській – *jezioro, jesień, jeleń, jeden*) і південнослов'янських мовах (наприклад, у старослов'янській – **кзєро, ксєнь, клєнь, кдинъ**). Модифікація початкового звукосполучення [je] в [o] стосувалася й деяких грецьких запозичень, здебільшого власних імен (пор.: *Олена – Єлена, Охрім – Єфрем, Остап – Євстафiй*). На давньоукраїнському ґрунті початковий звук [o] з'являвся й у власних іменах грецького походження на місці колишнього [*ă] (пор.: *Оверко – Аверкiй, Оксентiй – Авксентiй*).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Проілюструйте фонетичні зміни, яких зазнали звукосполучення [*or], [*ol], [*er], [*el], що стояли між двома приголосними ([*tort], [*tolt], [*tert], [*telt]) і закривали склад, для східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських мов дописемного періоду.

*bĕrstъ, *vĕrslō, *vĕrtā, *vōlsъ, *vōrnъ, *vōrtā, *gōldъ, *kōldā, *kōldendzъ, *kōrvā, *kōrpъ, *mōrkъ, *pĕlvā, *sōlmā, *stōrnā, *pĕlti, *pōlnikъ, *pōlsā, *pōlskāti, *pōrgъ.

Завдання 2. Беручи до уваги причини й умови фонетичних змін, що супроводжували становлення повноголосних форм, відтворіть праслов'янські архетипи запропонованих слів. Відштовхуючись від праслов'янських відповідників, транслюйте зміни, характерні для південнослов'янських, наприклад, старослов'янської, та західнослов'янських мов, наприклад, польської.

Береза, борона, борошно, веред, веретено, волокно, долоня, долото, дорога, колос, короб, короста, молодий, норев, полоз, полотно, порок, середа.

Завдання 3. На основі відповідних фонетичних особливостей доведіть або спростуйте думку про те, що запропоновані нижче слова є запозиченнями. Відтворіть їхні давні архетипи. Прокоментуйте інші фонетичні модифікації, зокрема й ті, які відбулися ще у праслов'янський період.

Благо, блаженство, блоня («частина поля»), брадло («великий стіг снопів»), броня, брама («ворота»), влада, вражий, срам («сором»), трапити, трач («пиляр»), требник («богослужбова книга»), прах, праца («старовинна ручна зброя для метання каменя»), храм.

Завдання 4. Відтворіть праслов'янські архетипи іменників *жереб, черешня*. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 5. Установіть, у яких із поданих слів староукраїнської мови початкові *ло, ла, ро, ра* пов'язують із праслов'янськими сполученнями **olt, *ort*. Поясніть причини й умови фонетичних процесів, що відбулися.

Лавра (лат. *laura*); **лазьна** (лат. *lavāre*); **лакомъ** (лит. *álkti*); **ланіта** – «щока» (лат. *ulna*); **лапа** (лит. *lōpa*); **лодъка** (лит. *aldijá*); **ложька** (лат. *ligula*); **лоза** (лит. *lazdā*); **лопата** (лит. *lōpeta*); **лопоухъ** (лит. *lāpas*); **рама** (лит. *remti*); **рамо** – «плече» (лат. *armus*); **радость** (лит. *rōds*); **рака** – «гробниця» (лат. *arca*); **ракъ** (лит. *érke*); **рогъ** (лит. *rāgas*); **родъ** (лат. *arduus*).

Завдання 6. Відтворіть праслов'янські архетипи, беручи до уваги те, що сучасні українські слова на зразок *ріст, рівний, розум* у староукраїнській мові функціонували у формах *ростъ, ровьнъ, розоумъ*, співвідносилися зі старослов'янськими *растъ, равьнъ, разоумъ*, польськими *wzrost, równy, rozum*. Поясніть причини й умови фонетичних процесів, що відбулися.

Завдання 7. Відтворіть праслов'янський архетип слова *лось*, беручи до уваги те, що етимологічний словник засвідчує його спорідненість зі словом *олень*. Поясніть причини й умови фонетичних процесів, що відбулися в обох словах.

Завдання 8. Сучасні українські слова *в'яз, грубий, губа, дуб, гусениця, зуб, зять, лоша, м'ята, осля, пам'ять, теля, тім'я* засвідчують історичні явища, пов'язані з виникненням носових голосних і їх деназалізацією. Відтворіть праслов'янські архетипи через стадію староукраїнської мови. Поясніть причини й умови фонетичних процесів, що відбулися.

Завдання 9. Виокремивши кореневі морфеми у запропонованих групах староукраїнських слів, прокоментуйте наявні фонетичні модифікації. Поясніть причини й умови засвідчених історичних змін.

взьмати, **в**зьмоу, **в**змати; **м**яти, **м**ьноу, **о**уминати; **о**т^ьняти, **о**т^ьньоу, **о**т^ьнямати; **п**яти, **п**ьноу, **р**ас^ьпинати; **ж**ати, **ж**ьмоу, **с**ъжимати; **ж**ати, **ж**ьноу, **с**ъжинати; **т**яти, **т**ьноу, **о**т^ьтинати.

Завдання 10. Виокремивши кореневі морфеми у запропонованих сучасних українських словоформах, прокоментуйте наявні фонетичні модифікації. Поясніть причини й умови засвідчених історичних змін. Запишіть слова староукраїнською мовою, відтворіть праслов'янські архетипи.

Дмухати – димати, жму – вижимки, жнива – зажинати, зам'яти – заминати, зачати – зачинати, зняти – знімати, кланятися – вклонитися, кляню – проклинати, початок – почин, припнути – спинити, п'ялити – напинати, п'ясти – випинати, стяти – стинати, трясти – трусити.

Завдання 11. Праслов'янський архетип на зразок *rēndlō («знаряддя для розтягування») пов'язують із дієсловом *rēntī («натягувати»). Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися в обох словах, від праслов'янської доби до сучасної української мови.

Завдання 12. Поясніть відсутність давніх змін дифтонга, що позначався літерою **ѣ**, в українських дієслівних формах на зразок *бідѣти* («бідувати»), *бісѣти*, *вірѣти*, *місѣти*, *мітѣти*, *рідѣти*, *рішѣти*, *тіснѣти*, *тішити*. Пор.: **в**ѣдити < *bēdītī; **в**ѣсити < *bēsītī; **в**ѣрити < *vērītī; **м**ѣсити < *mēsītī; **м**ѣтити < *mētītī; **р**ѣдити < *rēdītī; **р**ѣшити < *rēšītī; **т**ѣснити < *tēsnitī; **т**ѣшити < *tēšītī.

Завдання 13. Поясніть відсутність давніх змін дифтонга, що позначався літерою **ѣ**, в українських словах на зразок *різнік*, *річістий* («багатий на ріки»), *річнік* («річковик»), *ріпінець* («поле, з якого прибрано картоплю»), *сірина*, *сіріця*, *тілістий*, *тіністий*. Пор.: р'ѣзати, р'ѣка, р'ѣпа, с'ѣръ, т'ѣло, т'ѣнь.

Завдання 14. Поясніть відсутність давніх змін дифтонга, що позначався літерою **ѣ**, в українських словах, споріднених із давнім **дѣдъ**, на зразок *дідізна* («спадщина»), *дідізний*, *дідіна* («жебрак»), *дідінець* («двір»), *дідісько*, *дідич*, *дідичка*, *дідічня* («родовий маєток»), *дідіха* («жебрачка»).

Завдання 15. Поясніть наявність давніх змін дифтонга, що позначався літерою **ѣ**, в українських словах, споріднених із давнім **дѣтъя**, на зразок *дитіна*, *дитінець* («дерев'яна підлога»), *дитінник*, *дитінство*, *дитун* («багатодітний батько»), *дитінний*, *дитіннячий*, *дитіннитися* («поводитися як дитина»).

Завдання 16. Із запропонованих слів виберіть ті, у яких засвідчена зміна початкового [je] на [o]. Прокоментуйте умови відповідних модифікацій.

Обѣдъ, обитель, овьнь, овьсь, одръ, озеро, олень, ольха, олѣи, олива, олово, опрѣснѣкъ, осень, осетръ, островъ.

Завдання 17. Прокоментуйте зміни початку слова, засвідчені в українських власних назвах, зіставляючи їх зі спорідненими іншомовними відповідниками.

Овдій, *Оверкій*, *Овсій*, *Огій*, *Оксана*, *Олексій*, *Ольга*, *Омелян*, *Оникій*, *Онисій*, *Опанас*, *Остан*, *Охрім*.

Завдання 18. Прочитайте і перекладіть текст «Грамота великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода» (Додаток Б). Схарактеризуйте слова, які ілюструють фонетичні зміни протоукраїнської мови дописемного періоду.

Тема 6. Історія редукованих голосних

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Сильна та слабка позиція редукованих [ъ], [ь].** Редуковані голосні виникли в ранній праслов'янський період на ґрунті праіндоевропейських коротких звуків: [ъ] < *ī, [ь] < *ǐ. Редуковані [ъ] і [ь] були в усіх слов'янських мовах, але в жодній із них не збереглися. Їх доля залежала від слабкої / сильної позиції у слові. У *слабкій позиції* редуковані [ъ], [ь] були: а) в абсолютному кінці слова: *столъ, носъ, печь, снѣгъ*; б) перед складом із голосним повного творення: *дѣва, сѣто, ножька*; в) перед складом із редукованим у сильній позиції: *жньць, шьвьць, сѣнѣмъ*. У *сильній позиції* редуковані [ъ], [ь] були: а) перед редукованим у слабкій позиції: *сѣнъ, мѣхъ, дѣнь*; б) під наголосом: *сѣхнѣти, мѣха, тѣща*; в) перед звукосполученням сонорних [р], [л] із іншими приголосними: *зѣрно, вѣрба, вѣлна*. Голосні [ъ], [ь] у слабкій і сильній позиції вимовлялися неоднаково: у слабкій позиції вони були коротшими, ніж у сильній. У слабкій позиції артикуляція редукованих [ъ] і [ь] вирізнялася меншою звучністю й тривалістю; у сильній – нагадувала артикуляцію коротких голосних [ĕ] і [ō]. Звідси, відповідно, у слабкій позиції редуковані занепаали, у сильній вокалізувалися в голосні повного творення: [ъ] > [e]; [ь] > [o]. У західнослов'янських та південнослов'янських мовах редуковані голосні дали інші відповідники. У польській, чеській мовах обидва редуковані в сильній позиції змінилися в [e] (*sen, dzień*), у сербській – обидва [a] (*сан, дан*), у болгарській – голосний [ъ] змінився в [e], [ь] – у сучасний болгарський [ъ] (*сѣн, ден*).

❖ **Друге повноголосся** – це зміна звукосполучень [ър], [ъл], [ьр], [ьл], що знаходилися між двома приголосними, на повноголосні форми [оро], [оло], [ере], [еле]. Явище другого повноголосся (термін

належить О. Потебні) не стало загальним для староукраїнської мови, а тому в сучасній українській мові воно засвідчене лише в окремих словах, зокрема *терен* < тѣрнѣ, *толок* < тѣлкѣ. Друге повноголосся виникало здебільшого тоді, коли після сонорних [р], [л] був приголосний, після якого стояв редукований у слабкій позиції. Коли цей редукований занепав, то сонорні набували складотворчої властивості, а далі, утрачаючи її, розвивали після себе голосний звук, як і при першому повноголоссі (тѣрнѣ > тѣрн > тѣр'н > терен; тѣлкѣ > толк > тол'к > толок).

❖ **Редуковані [ь], [ъ] після [р], [л] між приголосними** могли бути і в сильній, і в слабкій позиції, залежно від якості наступного складу та наголосу. У сильній позиції [ь], [ъ] після сонорних, як і після решти приголосних, змінилися у староукраїнській мові в [е], [о]: *крѣвь* > кров, *глѣтѣка* > глотка, *брѣвы* > брови. Редуковані [ь], [ъ] у слабкій позиції після [р], [л] занепали, а сонорні перетворилися на складотворчі звуки. Однак на східнослов'янському ґрунті сонорні не зберігають складотворчої властивості, що, своєю чергою, зумовлює появу після плавного у староукраїнській мові голосного [и]: *крѣшити* > кршити > кришити; *глѣтати* > гл'тати > глитати; *трѣвога* > трвога > тривога. У діалектах, які дали ґрунт для творення сучасної російської мови, з'являються голосні [о], [е] (*крошить*, *глотать*, *тревога*); у протобілоруській мові на цьому місці з'являється голосний [ы] (*крышыць*, *глытаць*, *трывога*).

❖ **Редуковані [і] (и) та [и] (ы)** – це звуки, які походять з [ь] та [ъ] перед [j]. Звуки [ь], [ъ], з яких утворилися такі [і] (и) та [и] (ы), називають напруженими. У давній мові звук [j] на письмі позначали або літерою и (вон, краи), або літерою і (у позиції перед літерою, що позначала інший голосний звук), яка ризкою з'єднувалася з наступною літерою

(м'ю (м'ју); шья (ш'ја). У діалектах, які дали ґрунт для творення української мови, редуковані [і], [и] збіглися в одному звукові [и] (шья (ш'ја) > шиа > шия; нов'и (нов'јі) > нови > новий). У дієсловах теперішнього часу та наказового способу редуковані [і] (и) та [и] (ы) у староукраїнській мові змінилися на [и] тільки в наголошеній позиції (бий, виї, лиї, миї, шиї; вию, мию, шию (у російській мові – в [о] або [е]: бей, вой, лей, мой, шей). У ненаголошеній позиції вони занепали (п'ю, б'ю).

❖ **Модифікації в системі голосних, зумовлені занепадом редукованих [ь], [ъ].** Занепад редукованих спричинив суттєві модифікації у фонетико-фонологічній системі, наприклад, після їх занепаду припинив свою дію закон відкритого складу, змінилися межі складоподілу, зменшилася не лише кількість складів у слові, але й кількість голосних (до семи) у системі вокалізму. Окрім того, староукраїнська система вокалізму засвідчує й такі основні модифікації, пов'язані із занепадом [ь] і [ъ]: 1) чергування [е], [о] з нулем звука; 2) поява вставних [о], [е]; 3) подовження етимологічних [е], [о].

✓ **Чергування [е], [о] з нулем звука.** Після вокалізації редукованих [ь], [ъ] у сильній позиції почали розрізняти голосні [е], [о] давні, первинні, етимологічні, успадковані від індоєвропейської мови, та [е], [о] нові, вторинні, секундарні, що виникли на місці редукованих у сильній позиції: д'нь > день, ор'ль > орел, с'т'ня > сотня, с'нь > сон, п'с'к' > пісок. Редуковані [ь], [ъ] у різних формах одного і того ж слова могли бути і в сильній, і у слабкій позиції. У сильній позиції вони переходили, відповідно, в [е], [о] секундарні, а у слабкій – повністю зникали. Унаслідок цього й виникло чергування секундарних [е], [о] з нулем звука: день – дня (д'нь – д'ня), орел – орла (ор'ль – ор'ла), сотня –

сто (сѣтъна – сѣто), сон – сну (сѣнѣ – сѣна), пісок – піску (пѣсѣкъ – пѣсѣка).

- ✓ **Поява вставних [е], [о].** Випадним голосним [е], [о], які чергуються з нулем звука, протиставляють вставні [е], [о], які виникли в результаті занепаду редукованих [ь], [ѣ] на кінці слів після сонорних [р], [л], [м], [н], перед якими стояв інший приголосний. Якщо сонорний, після якого занепадав редукований, стояв після приголосних [г], [к], [х] – з'являвся вставний [о] (огнѣ > вогонь; свекрѣ > свекор; вихрѣ > вихор); якщо після будь-якого іншого приголосного – вставний [е] (землѣ > земель; гривнѣ > гривень; каплѣ > капель; пѣснѣ > пісень).
- ✓ **Подовження етимологічних [е], [о]** відбувалося перед складом, у якому редукований знаходився у слабкій позиції і занепавав. Подовження звука [е] передається писемними пам'ятками, починаючи з другої половини XII ст., через так званий новий ѣ. Новий ѣ, або «ять Соболевського», спостерігаємо у словах на зразок вѣдѣть (вѣдеть), изнесѣть (изнесеть), камѣнь (камень), пѣчь (печь), шѣсть (шесть), у яких був наявний споконвічний звук [е], що походив із праслов'янського [ě], і у яких занепадав редукований переднього ряду, тобто [ь]. Вочевидь, після занепаду редукованого в сусідньому складі давній [е] < [ě] подовжився. Подовжений [ě] згодом дифтонгізується в [iě], а пізніше монофтонгізується в [i]. Подовження звука [о] засвідчене писемними пам'ятками через написання двох літер oo (воовьца, воовьчухъ). Подекуди на [ō] вказували графеми ѱ, оѱ, ю на місці споконвічної о: кѱнь, коѱнь.
- ✓ **Звук [і] на початку слова** у староукраїнській мові був здебільшого ненаголошений і

занепадав: **играти** > **грати**, **игълка** > **голка**, **Игнатъ** > **Гнат**, **имати** > **мати**, **иначе** > **наче**. У позиції перед сонорними [р], [л], [м], після яких занепали редуковані [ъ], [ѣ], на початку слова з'являється новий голосний [і]: **рѣжа** > **ржа** > **іржа**; **рѣжати** > **ржати** > **іржати**; **мѣгла** > **мла** > **імла**.

❖ **Модифікації в системі приголосних, зумовлені занепадом редукованих [ъ], [ѣ]**, пов'язані з такими явищами: 1) появою нових груп приголосних; 2) спрощенням у новоутворених групах приголосних; 3) утратою звука [л] та його зміною на [љ] у дієслівних і недієслівних формах; 4) асиміляцією й дисиміляцією; 5) депалаталізацією, або ствердінням.

✓ **Поява нових груп приголосних.** У давній період історії української мови кілька приголосних у межах одного складу чи то розміщувалися за тенденцією висхідної звучності, чи то відповідали синтагматичному законіві сполучуваності глухих /дзвінких шумних із глухими /дзвінкими шумними. До занепаду редукованих [ъ], [ѣ] цей закон виявляв свою дію лише у сполученнях шумних приголосних, успадкованих від праслов'янської мови. Після занепаду редукованих змінилися межі складоподілу й з'явилися нові групи приголосних, раніше не властиві староукраїнській мові: **вѣбити** > **вбити**, **вѣдова** > **вдова**, **дѣно** > **дно**, **лавѣка** > **лавка**, **ложѣка** > **ложка**, **мѣтъла** > **мітла**, **палѣка** > **палка**, **пѣтица** > **птица**, **пѣхнути** > **пхнути**, **сѣдло** > **сідло**.

✓ **Спрощення в новоутворених групах приголосних.** Деякі новоутворені групи приголосних, здебільшого трикомпонентні, виявилися складними для вимови, а тому окремі звуки в них стали пропускатися. Спрощення новоутворених груп приголосних, яке розпочалося відразу ж після занепаду редукованих, засвідчене

і в сучасній українській літературній мові: [здн] > [зн]: **поздѣно** > пізно; [ждн] > [жн]: **кождѣныи** > кожний; [стл] > [сл]: **стѣлати** > слати; [стн] > [сн]: **чѣстѣныи** > чесний; [слн] > [сн]: **маслѣныи** > масний; [стц] > [сц]: **мѣстѣце** > місце; [сткл] > [скл]: **стѣкло** > скло; [рдц] > [рц]: **сѣрдѣце** > серце; [лнц] > [нц]: **сѣлнѣце** > сонце; [рнч] > [нч]: **гѣрнѣчарѣ** > гончар.

✓ **Утрата звука [л] та його зміна на [ў] у дієслівних і недієслівних формах.** Після занепаду редукованих у формах дієприкметників чоловічого роду однини (сучасні дієслова минулого часу) утратився суфіксальний [л], який стояв після приголосного: **везлѣ** > віз, **неслѣ** > ніс, **моглѣ** > міг (але: **везла, везло, несла, несло, могла, могло**). Якщо суфіксальний [л] стояв після голосного і після нього занепадав редукований, то такий [л] змінився на [ў]: **зналѣ** > знав, **писалѣ** > писав, **читалѣ** > читав (але: **знала, знало; писала, писало; читала, читало**). Звук [л] змінився на [ў] також у звукосполученнях [ѣл], [ѣр] між двома приголосними: **вѣлкѣ** > вовк, **пѣлнѣ** > повний, **тѣлстѣ** > товстий, **шѣлкѣ** > шевк > шовк.

✓ **Асиміляція й дисиміляція приголосних.** У нових групах приголосних, що утворилися після занепаду редукованих [ѣ] і [ѣ], вимова одних звуків стала впливати на вимову інших, у результаті чого виникли й нові асимілятивні процеси. У староукраїнській мові засвідчена прогресивна й регресивна асиміляції. Прикладом прогресивної асиміляції є уподібнення за дзвінкістю, засвідчене у слові **вѣчела**, де глухий [ч] після занепаду редукованого [ѣ] наблизився за вимовою до [б] і змінився на [дж]: **вѣчела** > **вчела** > **вджела** > **бджела**. Регресивна асиміляція: **дѣхорѣ** > **дхор'** > **тхор** > **тхір**; **сѣдоровѣ** > **сдоровѣ** > **здоровий**.

Дисиміляцію пов'язують із новоутвореними групами приголосних на зразок [кт], [чт], [кр], [чн], [сш], [зш]: **кѣто** > **кто** > хто (унаслідок розподібнення один із приголосних змінює свою зімкнено-проривну вимову на щілинну); **высьшни** > **вышни** > **вышни** (асиміляція) > **вышчни** (дисиміляція) > вищий.

✓ **Депалаталізація приголосних.** Занепад [ь] спричинив депалаталізацію таких приголосних: 1) губних [б'], [п'], [в'], [м'] і сонорного [р'] у кінці слова і перед наступним приголосним (**голуѡвь** > голуб, **горькыи** > гіркий, **дамь** > дам, **звѣрь** > звір, **крѣвь** > кров, **орьла** > орла, **правьда** > правда; **степь** > степ); 2) передньоязикових [д'], [т'], [з'], [с'], [н'] перед наступним приголосним (**козьла** > козла, **коньца** > кінця, **осьла** > осла, **родьна** > рідня, **полотьно** > полотно). Досить часто спостерігають ствердіння губних і зубних у позиції перед суфіксами -ьн, -ьство (**вѣрьныи** > вірний; **ровьныи** > рівний, **родьныи** > рідний, **вогатъство** > багатство). Лише звук [л'] зберіг у цій позиції свою м'яку вимову: **вольныи** > вільний.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Визначте позицію редукованих [ь], [ѣ] (сильну / слабку) у запропонованих нижче словах. Прокоментуйте зміни, що відбулися.

Батогѣ, дѣно, вѣлѣка, вѣдѣ, вѣдрѣ, вѣдѣти, вѣчка, выськѣ, вѣдѣма, вьсь, вѣторѣкѣ, вѣторѣка, глиньнѣ, горькѣ, гѣрло, давьнѣ, двѣри, дробьнѣ, желоудѣкѣ, жильць, замежѣкѣ, кладеньць, кѣнижѣкѣ, кривѣда, кѣрмѣ, котѣлѣ, лѣбьнѣ, мѣзда, мѣрзноуѣти, мѣркоуѣти, мѣрьць, мѣстити, овьсь, окѣно, ольѣха, осьѣтѣ, пакость, пастоушькѣ, плытѣкѣ, пьсь, пѣрстѣ, порѣдѣкѣ, послоушьнѣ, свѣтѣлѣ, сѣмьртѣ, сѣсьлаати, тѣргѣ, хрьвьтѣ, чѣтѣць, шьпѣтѣ, шьвѣ.

Завдання 2. Визначте позицію редукованих [ь], [ѣ] (сильну / слабку) у запропонованих нижче словах. Прокоментуйте особливості фонетичних модифікацій редукованих у звукосполученнях «сонорний + редукований» у проєкції на сучасну українську мову. Порівняйте відповідні зміни зі змінами в інших східнослов'янських мовах.

Бльскъ, бльстати, блъха, блъхъ, бръва, бръвь, бръсть, бръкати, гльтъка, гльтъкъ, гръмь, дръва, дръгати, кръвь, крѣви, крѣвавыи, крѣница, крѣтъ, крѣха, крѣшити, погльнати, слъза, стръжьнь, стръгати, тръвати, тръвога.

Завдання 3. Визначте кореневі морфеми у запропонованих парах сучасних українських слів. Подайте їх староукраїнські відповідники. Назвіть голосні звуки, які чергуються. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Брек – брикати, брениця («лугова муха») – бриніти, брова – чорнобривий, глотковий – глитай, грім – гриміти, дрова – дривітня, дрож – дрижати, окрошка – кришити.

Завдання 4. Визначте кореневі морфеми у словах на зразок *терен, терник, тернина, терниця, терня, тернистий, терновий, обтернити*. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Завдання 5. Слово *зерно* поставте у форму родового відмінка множини. Визначте кореневі морфеми в обох словах. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Завдання 6. У словах на зразок *вервечка* («один із чотирьох мотузочків, на яких підвішували колиску»), *веревчатий* наявний спільний корінь, і вони мають стосунок до староукраїнського *вьрвь*. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Завдання 7. Поясніть відсутність результатів другого повноголосся у словах на зразок *верба* < *вьрва*, *верло* («дишель») < *вьрло*, *верста* < *вьрста*, *вертеп* < *вьртѣпъ*, *вертоп* («виярок недалеко від води») < *вьртѣпъ*, *верх* < *вьрхъ*.

Завдання 8. Прочитайте фрагмент тексту з «Повісті временних літ». Установіть закономірне / незакономірне написання редукованих [ь], [ѣ], визначте їх позицію. Прокоментуйте наявність [e], [o] у підкреслених словоформах. Поясніть, чи мають вони стосунок до редукованих.

*Въ си же времѧна вѣша• и вѣри ходиша на арѣкли
та црѧ• и мало его не гаша• добръ воеваху на
словѣнѣх• и примѣниша дѣлѣбѣы• сѣцѧта словѣны•
130 и насилье твораху женамъ дѣлѣпскимъ• аще
поѣхати бѣдѣше вѣтрину• не дадѣше вѣпрѧчи
конѧ• ни вола• но велѣше вѣпрѧчи •ѣ• ли •ѣ• ли •ѣ• ли
женъ в телѣгѣ• и повести вѣрѣна• тако мѣа^{ѣху} дѣ
лѣбѣы• вѣша бо вѣтрѣ тѣломъ велици• и оумомъ
135 г^орди• и бѣ потреби та• помроша вси• и не вста са
ни единъ• вѣтринъ• естъ притѣча в рѣси• и до сего
дѣе погибоша аки вѣрѣ• ихъ же нѣтъ племени ни
наслѣдѣка• по сихъ же придоша печенѣзи•*

Завдання 9. Сучасне українське слово *лоб* є етимологічно спорідненим із застарілим *прилбиця* («шолом, каска»). Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Завдання 10. Визначте кореневі морфеми у словах на зразок *мох*, *моховик* («мохове болото»), *мошнина* («поляна, вкрита мохом»), *миади* («лишайники»), *мишаник* («приміщення для зимівлі вуликів з бджолами, утеплене мохом»), *мишитися* («ставати мохнатим»), *обмишити* («обкласти мохом»), *омшар* («місце, заросле мохом»). Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Завдання 11. Доведіть або спростуйте етимологічну спорідненість іменників (загальна / власна назва) на зразок *лев* і *Львів*. Подайте їх староукраїнські відповідники. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Завдання 12. У словах на зразок *льон* (*льону*), *льняний* наявний спільний корінь, і вони мають стосунок до давніх, відповідно, *льнъ* (*льна*) і *льнѣнъ*. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Завдання 13. Простежте чергування [e], [o] з нулем звука у словоформах сучасної української мови. Подайте їх староукраїнські відповідники. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій. З'ясуйте, у яких зразках чергування засвідчує вокалізацію редукованих [ь], [ъ] у сильній і їх занепад у слабкій позиції, а у яких – появу вставних [e], [o].

Балка – балок, бочка – бочок, весна – весен, вихор – вихру, вишка – вишок, вишня – вишень, відро – відер, вінець – вінця, вінок – вінка, голка – голок, гривня – гривень, дрібний – дрібен, жнець – женця, земля – земель, крапля – крапель, купець – купця, нитка – ниток, отець – отця, повний – повен, синок – синка, сотня – сотень, чашка – чашок, швець – шевця, шматок – шматка, ясний – ясен.

Завдання 14. Визначте суфіксальні морфемі у запропонованих нижче сучасних українських словах. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Берізка – берізок, вітерець – вітерцю, возок – візка, гонець – гінця, морозець – морозцю, жінка – жінок, лісок – ліска, ранок – ранку, ремінець – ремінця, українець – українця, хлопець – хлопця.

Завдання 15. Установіть, у яких словах голосні [e], [o] є етимологічними, а у яких виникли на місці редукованих у сильній позиції. Прокоментуйте й інші відомі вам історичні фонетичні модифікації.

Боліти, брехати, вереск, весь, вождь, ворота, боковий, Господь, гребля, громити, дворик, лікоть, мережа, небо, овечка, оголобля, осеніти, пелена, печений, поле, посол, потекти, словесний, соченька, померти, теремок, хвалебний, холод, честь, чоло.

Завдання 16. Поставте іменники жіночого роду у формі родового відмінка множини. З'ясуйте, у яких зразках засвідчене чергування, пов'язане з появою вставних [e], [o]. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Весна, видра, гребля, гривня, десна, довбня, земля, клешня, кудла, кудра («невеликий ставок»), матня, пашня, петля, пісня, сестра, сосна.

Завдання 17. Поставте іменники середнього роду у формі родового відмінка множини. З'ясуйте, у яких зразках засвідчене чергування, пов'язане з появою вставних [e], [o]. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Бедро, весло, відро, гумно («тік з господарчими будівлями»), дишло, кубло, масло, перевесло, прясло («частина огорожі»), свердло, судно, тирло («місце для відпочинку худоби»), число.

Завдання 18. Поставте іменники чоловічого роду у формі родового відмінка однини. З'ясуйте, у яких зразках засвідчене чергування, пов'язане з появою вставних [e], [o]. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Бугор («пагорб»), вихор, вітер, вогонь, вугол («кут»), вугор, вузол, свекор, цебер, цукор, червень, човен.

Завдання 19. Визначте кореневі морфеми у групах слів на зразок *вогонь, вогник, вогнище, вогнистий; вугор, вугровий, вугристий; вузол, вузлик, вузлистий; гривня, гривеник, гривеничок; земля, земелька, земельний; осетер, осетрина, осетровий; пісня, пісенька, пісенний*. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Завдання 20. З'ясуйте, у яких зразках засвідчене графічне написання **ѣ** (так званий «новий ять») на місці етимологічного звука [e], що подовжився в результаті занепаду редукованого в сусідньому складі.

ѣно, вѣчѣрь, дѣдѣ, камѣнь, Кыѣвъ, корѣнь, лѣсъ, соумѣжьнѣ, лѣвѣдѣ, осѣнь, плѣчь, постѣль, пѣськъ, пѣчька, ремѣнь, рѣчь, сѣльце, сѣмь, тѣнь, шѣсть.

Завдання 21. Прокоментуйте історичні фонетичні процеси, які ілюструють застарілі слова, етимологічно й словотвірно пов'язані з літературним *мох*, на зразок *імшедь* («мох»), *імховий* («моховий»), *имшине* («мох»), *имшеник* («приміщення для зимівлі вуликів з бджолами, утеплене мохом»), *омшар, омшарина* («місце, заросле мохом»).

Завдання 22. Прокоментуйте причини й умови фонетичних модифікацій в іменниках на зразок *иржанка* («житня солома»), *иржище* («житня стерня»).

Завдання 23. Прокоментуйте причини й умови фонетичних модифікацій у словах на зразок *ірвати, іржати, иржати, зиздріти*. Висловіть міркування щодо походження прізвищ *Ірванець, Іздрик*.

Завдання 24. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій у словах на зразок *вовна, довгий, жовно* («мускул на вилиці»), *жовтий, ковбаса, ковган* («шматок криги»), *ковзати, ковпак, натопт, повсть, повх* («польова миша»), *сповна, стовп, товкач, товмач* («перекладач»), *товща*.

Завдання 25. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій у дієсловах минулого часу чоловічого роду. Запишіть слова староукраїнською мовою.

Брав – брала – брало, ліз – лізла – лізло, міг – могла – могло, пас – пасла – пасло, пік – пекла – пекло, став – стала – стало, стриг – стригла – стригло, тік – текла – текло, ходив – ходила – ходило.

Завдання 26. Запишіть слова староукраїнською мовою. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій.

Блиснути, вісник, злісний, корисливий, масний, масляний, міський, обласний, персня, писнути, пристрасний, проїзний, радісний, тижневий, тиснути, щасливий.

Завдання 27. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій у дієсловах на зразок *с̑жати > сжати > зжати, с̑чигати > считати > зчитати, с̑шити > сшити > зшити.*

Завдання 28. Прокоментуйте причини й умови фонетичної модифікації, засвідченої в розмовному варіанті власного жіночого імені *Гандзя* й похідних від нього прізвищах на зразок *Гандз, Гандзевич, Гандзенко, Гандзера, Гандзик, Гандзин, Гандзій* і т. ін.

Завдання 29. Прокоментуйте причини й умови наявних фонетичних модифікацій у запропонованих словах. Запишіть їх староукраїнською мовою.

Базар, братство, власний, воеводство, гдась («колись»), гдуля («сорт довгастих груш»), давній, джбан (дзбан), дивний, звірство, кращій, кровний, лобний, любов, людство, людний, мірошник, м'ясний, тхнути, нижчий, нікто, пісний, ніщо, різка («лозина»), рушник, соняшник, хрест, хтось, щастя, щось.

Завдання 30. Прочитайте фрагмент зі «Збірника Святослава» (1076). Прокоментуйте особливості використання редукованих голосних [ь], [ъ] і всі подальші модифікації, пов'язані чи то з їх вокалізацією, чи то із занепадом.

Блюсти срѣце отъ помы
 слъ зъльихъ • събирати
 имѣниѣ на нбсьхъ • за
 конъ хоронити • любити
 5 ѣа вьсѣмь срѣцьмь • и блі
 жьнаго ꙗко самъ сѧ •
 И самому сѧ испытати
 о помыслѣхъ и о дѣлѣхъ
 по всѧ дни:
 10 Не оплатати сѧ лихими
 рѣчьми • и не искати жи
 ꙗ лѣнивьихъ • нъ тѣкъ
 мо подражати • стьи
 хъ бѣць •
 15 Радовати сѧ съ исправъ
 шими доброноровикъ •
 и не завидѣти • съ стра
 жѣштими страдати •
 и съ плачюштиими зѣ
 20 ло плакати сѧ •
 Осоуженоу быти неже осоу
 дити • ни же поносити ѡ
 брашѣюштѣ сѧ отъ грѣхъ

Николи же себе правьдѣна
 25 творити • нъ грѣшньни
 ка себе имѣти прѣдъ бѣ
 мъ и члвкъ:
 Оучити ненаказаныѧ •
 оувѣштати малодѣбны
 30 ꙗ: слоужити больнымъ •
 ноги свѣтѣихъ оумы
 вати:
 Страньныхъ и братоуж
 бѣи прилежати • съ ꙗди
 35 новѣрньными миръ и
 мѣти:
 Еретикъ члвкъ отъврашѣ
 ти сѧ • книги прѣданы
 ꙗ почитати • а въ сѣкръ
 40 веньѧ отиноудъ не при
 ницати:
 О оціи и сѣтѣ и сѣтѣмь доусѣ
 не пытати • нъ ꙗдиносоу
 штѣноу стоую троицѣ съ
 45 дръзновеникъмь глаго
 лати:

Тема 7. Розвиток фонетичної системи української мови після занепаду редукованих

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Лабіалізація [e] в [o] після шиплячих та [j]** відбулася в позиції перед складом з голосним непереднього ряду, тобто в позиції перед твердим приголосним: **четыри** > чотири, **пшено** > пшоно, **жена** > жона, **яго** > його. У позиції перед давнім пом'якшеним приголосним звук [e] після шиплячих та [j] не лабіалізувався: **вечера** > вечеря, **сажень** > сажень, **шести** > шести, **пшеница** > пшениця. Послідовна закономірність цього явища іноді порушується аналогією, наприклад: під впливом форм **жона**, **цока**, **бджола** звук [o] з [e] поширився в інших словоформах перед м'яким приголосним – **жоні** < **женѣ**, **щоді** < **щецѣ**, **бджолі** < **бѣчелѣ**; у словах на зразок **гарячої**, **свіжої**, **нашої** звук [o] з [e] поширився під впливом прикметників твердої групи (*молодої, зеленої*).

❖ **Рефлексація ѣ**. Дифтонг [iѣ], що позначався літерою ѣ, на українському ґрунті незалежно від його позиції щодо інших звуків слова змінився в монофтонг [i], який не чергується з іншими голосними й не випадає. У сучасній українській літературній мові такий [i] зберігається як у відкритому, так і в закритому складах (**вѣкъ** > вік, **вѣка** > віку, **сѣно** > сіно, **хлѣбъ** > хліб). Зміну дифтонга [iѣ] на монофтонг [i] писемні пам'ятки відбивають написанням літери и на місці ѣ: **витры**, **крипость**, **лисы** **никоторым**. На відміну від літературної мови, діалектна, зокрема північні говори, засвідчує на місці дифтонга [iѣ] у ненаголошеній позиції монофтонг [e] (**мешок** < **мѣшькъ**, **песок** < **пѣсъкъ**, **стена** < **стѣна**); у наголошеній позиції в окремих говірках до сьогодні зберігається дифтонг [iѣ] (**дїед**, **лїес**, **хлїеб**).

❖ **Перехід довгих [o], [e] в [i].** Довгі [o], [e], що утворилися в нових закритих складах після занепаду редукованих у сусідньому складі, на українському ґрунті дифтонгізувалися, на їх місці утворився голосний, якісно відмінний від етимологічних [o], [e]. Довгий [ō] незалежно від того, який редукований занепадав у наступному складі ([ь], [ъ]), зазнав таких змін: *носць* > нōс > нӯос > нӯес > нӯис > нӯіс > ніс. Про такий шлях розвитку свідчать насамперед окремі північноукраїнські говори, у яких на місці етимологічного [o] до сьогодні зберігаються дифтонги. Інакше розвивався етимологічний голосний [e]. Якщо в наступному складі занепадав редукований [ъ], то звук [e] після подовження став дифтонгізуватися й змінився в [іѐ]: *несль* > нѐс > ніѐс. Дифтонг [іѐ], перший компонент якого вимовлявся з наближенням до [j], зазнав лабіалізації голосного [e], тобто [e] > [o]. Далі зміни відбувалися аналогічно до змін довгого етимологічного [ō]: *несль* > нѐс > ніѐс > н'тос > н'ӯос > н'ӯес > н'ӯис > н'ӯіс > ніс. Якщо в наступному складі занепадав редукований [ь], то етимологічний [e] подовжувався і змінювався в дифтонг [іѐ], що потім змінився в [i]: *печь* > пѐч > піѐч > піч. Щоправда, зміна довгих [o], [e] в [i] була непослідовною, деякі слова, групи слів мали свої особливості щодо переходу [o], [e] в [i] (пор.: *Бог, мед* і т. ін.).

❖ **Етимологічні звуки [i] (и), [и] (ы).** Староукраїнська мова послідовно розрізняла голосні [i] (и) та [и] (ы): *сила, сынъ, бити, быти*. Завдяки поступовому обниженню творення давнього [i] (и) відбулося зближення артикуляції староукраїнських звуків [i] (и) та [и] (ы), унаслідок чого вони збіглися в одному звукові [и] (и), голосному передньо-середнього ряду й високо-середнього піднесення, який не мав здатності пом'якшувати приголосні, після яких стояв: *риба* < *рыба*, *язик* < *языкъ*, *крик* < *крыкъ*, *живіт* < *животъ*. Збіг

звуків [і], [и] в одному звукові [и] пам'ятки відбивають змішуванням букв и, ы (неправди, прикривак, рива замість неправды, прикрывак, рыба). Розрізнення вимови давніх [і], [и] досі зберігають окремі північні, карпатські й закарпатські говори (вы – ви, быті – бити, вісів – висів).

❖ **Зближення ненаголошеного [о] з [у]** засвідчують писемні пам'ятками через написання літер ѱ, оѱ на місці о (свѱкмѱ, мѱнастырь, дѱпѱцали). Результати цього фонетичного явища наявні в окремих словах сучасної української літературної мови: будяк < водати («колоти»); мачуха < мачоха < мачеѱа (можливо, вплив іменників із суфіксом -ух (свекруха); парубок < паробок < паробѱкъ; пурхати < порхати < пѱрхати.

❖ **Асиміляція [j] м'якими приголосними.** Редукований [і] перед [j] у ненаголошеній позиції занепадав. На українському ґрунті звук [j], який після занепаду редукованого [і], став вимовлятися безпосередньо після пом'якшеного приголосного, поступово асимілювався ним. Асимілювали [j] приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш']. Результатом цієї асиміляції стало подовження приголосних: а) в іменниках жіночого й чоловічого роду I відміни (Ілля, стаття, рілля); б) в іменниках середнього роду II відміни (життя, знання); в) в орудному відмінку однини іменників жіночого роду III відміни (сіллю, піччю, тінню); г) в особових формах дієслова лити (ллю, ллеш, лле, ллють). Наприклад: ролія (рольїа = рольїа) > рол'їа > рѱл'л'а > рілля; лню (лью = льїу) > л'їу > л'л'у > ллю. До твердих приголосних, зокрема губних та [р], звук [j] не асимілювався: крѱвию (крѱвьїу = крѱвьїу) > кровїу > кров'ю. Це свідчить про те, що асиміляція [j] попередніми м'якими приголосними остаточного завершилася тоді, коли губні та [р] уже стверділи.

❖ **Депалаталізація приголосних перед [e] та [a].** Староукраїнський звук [e], як етимологічний, так і секундарний, був голосним переднього ряду і мав властивість пом'якшувати ті приголосні, після яких стояв. У середньоукраїнській мові в позиції перед [e] приголосні втрачають м'яку вимову й переходять до групи твердих (*весна, нести, поле, село*). М'яка вимова приголосних перед [e] зберігається в українській мові лише в називному відмінку однини деяких прикметників середнього роду з основою на [n'] (*літнє, осіннє, синє*); у числівнику *третє* і в разі, коли м'який приголосний асимілював звук [j]: *лле, ллеться*. Депалаталізацію приголосних перед звуком [a], що розвинувся з колишнього [e] (▲), пов'язують з розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворенням артикуляції двох звуків – твердого губного та [j]. Унаслідок цього після твердих губних перед голосним [a] і виник в українській мові звук [j]: *м▲со > м▲со > мјасо > м'ясо; т'бм▲ > т'бмја > тімја > тім'я; п▲ть > п▲ть > пјать > п'ять*.

❖ **Протетичні приголосні** відомі ще з праслов'янської доби. Українська мова в окремих словах зберегла давній протетичний [j] (*яблуко, я*), а також характеризується новими приставними звуками, що виникли у староукраїнській мові або й пізніше і в ряді слів стали літературною нормою. Перед початковим [y] в українській літературній мові найчастіше розвивався губно-губний [в]: *вугілля, вуж, вулиця, вус, вухо*; перед звуками [a], [o] – протетичний [г]: *Ганна, горіх, гострий* (але: *вогонь, вона*). Перед початковим [i], що розвинувся з [o] в новому закритому складі, поширився протетичний [в]: *він, вітчизна, вітчм, віса, віця*.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Прокоментуйте наявність [e], [o] після шиплячих та [j] у наведених нижче словах. Визначте умови лабіалізації [e] в [o] після шиплячих та [j].

Джерело, йорзати, жердина, жереб, жолоб, жолудь, жорно («ручний млинок»), змієвець («очеретяна пальма»), зміювина («дорога між полями»), лойовий, лойоватий, таємний, чемер («хвороба коней»), чемериця, чепель («ніж з відламанним кінцем»), чепера («розвилка»), чепіга («одна з двох дерев'яних ручок у плузі»), червень, черевик, черево, череп, черес («шкіряний пояс»), чересло («ніж плуга»), чернець, честь, четвер, чобіт, човен, човник, чоло, чоловік, чорний, чорт, чота («загін»), чотар, чохол, шелест, шелепати, шельма, шерех, шерсть, шолопай, шолупа («лушпиння»), шолудивий, щелепа, щетина, щогло, щока.

Завдання 2. Прокоментуйте наявність [e], [o] після шиплячих та [j] у наведених нижче словах. Укажіть на відхилення від закономірних фонетичних модифікацій.

Бджолиний, боєць, бойовище, вечеря, вечоріти, воевода, войовитий, гайовик, гайовий, жебоніти, жебрати, жерло («дуло гармати»), жовтило, йорж, Києва, масток, пащека, печера, причепа, суета, суетник, чекати, чесати, челюсть, челядь, чепурний, чета, чорніти, шепіт, щедрий, щепи, щерба.

Завдання 3. Прокоментуйте відсутність переходу [e] в [o] після шиплячих та [j] у наведених нижче словах. Обґрунтуйте твердження про те, що відбулося раніше: ствердіння шиплячих та передньоязикового [n'] перед [и] чи лабіалізація [e] в [o] після шиплячих та [j]].

Баєчник, в'яжеш, кличеш, книжечка, копієчка, краєчок, ложечка, маєтниця («поміщиця»), мажеш, окраєць, плачеш, пшениця, скачеш, стрієчний («двоюрідний по батькові»), учениця.

Завдання 4. Прокоментуйте наявність [e], [o] після [j] у словах на зразок *масток*, *маєтність* («майно»), *маєтний* («багатий»), *майовитий* («заможний»).

Завдання 5. Прокоментуйте наявність [e], [o] після [j] у словах на зразок *закрайок* («край»), *краєвий* («місцевий»), *крайовий* («місцевий»), *крайовець* («дерево, що росте край лісу»), *краєць*, *окрайок*, *сукрайок*.

Завдання 6. Прокоментуйте наявність [e], [o] після [ч] у словах на зразок *вечерина* («вечір»), *вечерник* («хрещеник, що приносить вечерю на Святвечір»), *вечерники* («нічні метелики»), *вечерниці* («нічні фіалки»), *вечорниці*, *вечерничий* («вечірній»), *вечерничити* («влаштовувати вечорниці»), *вечорина*, *вечоровий*, *вечеряти*, *вечоріти*, *звечора*.

Завдання 7. Простежте чергування [e] з [o] після шиплячих у словоформах сучасної української мови. Прокоментуйте умови наявних фонетичних модифікацій. Подайте староукраїнські відповідники.

Женити – *жонатий*, *пшениця* – *пшоно*, *четвертий* – *чотири*, *чернець* – *чорний*, *шести* – *шостий*.

Завдання 8. Установіть, у яких із поданих нижче слів звук [i] походить із *ѣ*, а у яких – із етимологічних [e], [o], що модифікувалися після занепаду редукованих [ъ], [ь] у сусідньому складі. Подані слова згрупуйте відповідно до походження аналізованого звуку.

Білий, *війна*, *віл*, *віник*, *вінок*, *віра*, *вісім*, *віск*, *віспа*, *вість*, *вітрило*, *вітчим*, *віха*, *гілка*, *гіркий*, *гість*, *грім*, *дзвін*, *діва*, *дідич*, *діжа*, *дім*, *дірка*, *дріб*, *зір*, *ківи*, *кінець*, *кір*, *кісник*, *лівиця*, *лід*, *лігво*, *лівий*, *лівша*, *лінь*, *ліс*, *літо*, *літопис*, *міст*, *ніжність*, *німий*, *осінь*, *острів*, *південь*, *піна*, *піп*, *піст*, *пічка*, *піший*, *ріг*, *рід*, *рівчак*, *рідкість*, *рідня*, *річ*, *річка*, *сівач*, *сік*, *сікач*, *сіль*, *сім*, *сіно*, *сіножать*, *сірість*, *січ*, *стіна*, *тім'я*, *тінь*, *тісний*, *тісто*, *тлінь*, *хліб*, *чобіт*, *шість*, *явір*, *ягідки*.

Завдання 9. Проілюструйте послідовні фонетичні модифікації, яких зазнали етимологічні голосні [e], [o] після занепаду редукованих [ь], [ъ] у сусідньому складі. Прокоментуйте причини й умови відповідних змін.

Бон, везлъ, домъ, змен, кошъка, ледъ, мон, ножъ, осень, ровънын, селъ, соль, твои, шесть.

Завдання 10. Прокоментуйте відсутність переходу [o], [e] в [i] у закритих складах у наведених нижче словах. Подайте їх староукраїнські відповідники. Проілюструйте фонетичні зміни, що відбулися.

Бог, ведмідь, вихор, вогонь, гострий, колечко, мед, орел, отець, перстень, словечко, сон, човен, шовк, ясен.

Завдання 11. Прокоментуйте чергування [o], [e], з [i] у словах сучасної української мови. Подайте їх староукраїнські відповідники. Поясніть причини й умови змін, що відбулися.

Бджола – бджіл, бік – боку, вечір – вечора, віця – овець, віл – вола, двір – двору, корінь – кореня, ніч – ночі, овес – вівса, око – вічко, плече – пліч, річ – речі, сім – семи, шість – шести, чобіт – чобота, ячмінь – ячменю.

Завдання 12. Прокоментуйте походження звуку [и] у наведених нижче словах. Поясніть причини й умови відповідних змін.

Гибіти, гинути, вити, диво, дикий, дим, жила, жир, жити, зима, зичити, кивати, кидати, кий, кила, кипіти, лизати, лінда, липа, лисий, мило, миро, мислити, мити, миша, низ, никнути, нити, нитка, огида, пила, пир, пити, риба, рижий, риза, сивий, сила, син, сирота, тил, тин, тисяча, хитати, хитрий.

Завдання 13. Прокоментуйте всі фонетичні модифікації, яких зазнало у процесі історичного розвитку слово *мачуха*, зважаючи на те, що воно походить від іменника *мати*.

Завдання 14. Прокоментуйте всі фонетичні модифікації, яких зазнало у процесі історичного розвитку слово *будяк*, зважаючи на те, що воно співвідноситься з праслов'янським *bōdākъ, що, своєю чергою, є похідним від *bōdtī > *bōstī.

Завдання 15. Прокоментуйте всі фонетичні модифікації, яких зазнало у процесі історичного розвитку слово *журавель*, зважаючи на те, що у староукраїнській мові воно функціонувало у формах на зразок *жеравь*, *жеравль* < *žērāvъ (пор.: лит. gėrvė). Доведіть або спростуйте твердження про те, що слова *журавель* і *журавлина* є етимологічно спорідненими.

Завдання 16. Прокоментуйте наявність [y], [o], [i] у словах сучасної літературної та діалектної мови на зразок *парубок*, *парубій*, *парубійка*, *паробок*, *паробій*, *паробійка*, *паробіцтво*, *парібок*. Доведіть або спростуйте твердження про те, що слова *парубок* («молодий слуга, робітник») і *раб* («слуга») є етимологічно спорідненими.

Завдання 17. Доведіть або спростуйте твердження про те, що слова на зразок *пурхати*, *пурхатий*, *пуриша*, *порхавка*, *порох* є етимологічно спорідненими.

Завдання 18. Доведіть або спростуйте твердження про те, що слова *тупати*, *тупко* («негрузько»), *ступня*, *стопа*, *розтопша* («незграбний»), *тьопко* («той, хто топотить») є етимологічно спорідненими.

Завдання 19. Проілюструйте послідовні фонетичні модифікації, яких зазнали наведені нижче слова. Прокоментуйте причини й умови відповідних змін. Згрупуйте слова залежно від отриманих результатів.

Благословеник, веселник, вию, Илня, житник, зелник, знаник, каменник, люб'язню, матерню, ночию, печню, пню, солию, статня, соудня, твореник, терпеник, тению.

Завдання 20. Прокоментуйте вживання в сучасній українській мові паралельних слівформ на зразок *вогневиця – огневиця, вогник – огник, вогнище – огнище, вогневий – огневий, вогненний – огненний, вогнистий – огнистий, вогняний – огняний.*

Завдання 21. Послуговуючись етимологічним словником, виберіть слова, у яких звуки [в], [г] є протетичними. Поясніть причини й умови відповідних фонетичних модифікацій.

Видра, вирій, вібчий («чужий»), Вівдя, вівтар, вівторок, вівця, від, вікно, вільха, він, вокиша («сокира»), волхв, вісім, вугілля, вугор, вудка, вуж, вузда, вузол, вузький, вулик, вулиця, вус, вухо, гаранник («батіг»), гарба («високий віз»), гарбуз, гармата, гвинт, гвинтівка, гирло, горіх, горобина, горох, гострий, гурба.

Завдання 22. Прочитайте фрагмент тексту зі «Слова о полку Ігоревім». Схарактеризуйте слова, у яких засвідчені ті чи ті фонетичні процеси, які відбулися в різні періоди розвитку української мови. Прокоментуйте причини й умови відповідних фонетичних модифікацій.

Ярославнынъ
гласъ слышитъ: зег-
зицею незнаемъ, ра-
но кычеть: поле-
5 чю, рече, зегзицею по
Дунаеви; омочю бибрянъ
рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ,
утру Князю кровавья его
раны на жестоцѣмъ его
10 тѣлѣ. Ярославна ра-
но плачеть въ Путивлѣ на
забралѣ, аркучи: о вѣтрѣ!
вѣтрило! чему Господине
насилно вѣеши? Чему мы-
15 чеши Хиновскыя стрѣлы
на своєю не трудною крил-

цю на моея лады вои?
Мало ли ти бяшетъ горъ
подъ облакы вѣяти, ле-
20 лѣючи корабли на синѣ мо-
рѣ? Чему Господине мое
веселіе по ковылію развѣя?
Ярославна рано плачеть
Путивлю городу на забо-
25 ролѣ, аркучи : о Днепре
словутицю! ты пробиль
еси каменныя горы скво-
зѣ землю Половецкую.
Ты делѣяль еси на себѣ
30 Святослава носады до
пльку Кобякова: възлелѣи.
господине мою ладу къ

мнѣ, а быхъ неслала къ
нему слезъ на море рано.
35 Ярославна рано плачетъ
къ Путивалѣ на забралѣ,
аркучи: свѣтлое и тресвѣт-
лое слънце! всѣмъ теп-
ло и красно еси: чему
40 господине простре горя-
чую свою лучю на ладѣ
вои? въ полѣ безводнѣ жа-
ждею имъ лучи съпря-
же тугою имъ тули
45 затче.
Прысну море полунощи;
идуть сморци мъглами;
Игореви Князю Богъ путь
кажетъ изъ земли Поло-
50 вецкой на землю Руськую,
къ отню злату столу.
Погасоша вечеру зари:
Игорь спитъ, Игорь бдитъ,
Игорь мыслію поля мѣ-
55 ритъ отъ великаго Дону
до малаго Донца. Комонъ
въ полуночи. Овлуръ
свисну за рѣчкою; велить

Князю разумѣти. Князю
60 Игорю не быть: кликну
стукну земля; въшумѣ
трава. Вежи ся Половецкѣи
подвизашася; а Игорь
Князь поскочи горнастаемъ
65 къ тростію, и бѣлымъ
гоголемъ на воду;
въврѣжеса на брѣзъ ко-
монъ, и скочи съ него бо-
сымъ вълкомъ, и потече
70 къ луку Донца, и поле-
тѣ соколомъ подъ мъгла-
ми избивая гуси и лебеди,
завтроку, и обѣду и ужи-
нѣ. Коли Игорьъ соколомъ
75 полетѣ, тогда Влуръ
вълкомъ потече, труся
собою студеную росу;
претръгоста бо своя брѣ-
зая комоня. Донецъ рече:
80 Княже Игорю! не мало
ти величія, а Кончаку не-
любія, а Руськой земли ве-
селіа

ЗМІСТОВИЙ БЛОК 3 ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тема 8. Іменник староукраїнської мови

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Категорія роду** староукраїнського іменника об'єднувала три граматичні значення: чоловічого, жіночого, середнього. Розрізненню іменників за родами передувало розрізнення їх за основами, або детермінативами. Іменники одного і того ж граматичного роду могли відмінюватися за різними зразками і, навпаки, іменники різних родів – за одним зразком. У староукраїнській мові іменники різних основ починають об'єднуватися навколо якогось одного роду, що сприяло утворенню нових типів відмінювання.

✓ У праслов'янській мові до складу іменних основ обов'язково входив один або кілька суфіксів, останній з яких називався *детермінативом* (*sūnūs (детермінатив – *ŭ); *plōdōs (детермінатив – *ō); *gōstis (детермінатив – *ī). Після руйнування типів відмінювання, що ґрунтувалися на детермінативах, почав формуватися новий тип відмінювання, ґрунтований на граматичній категорії роду. На східнослов'янському ґрунті суфікси іменних основ, зокрема ті, які закінчувалися на голосний, злилися з відмінковими закінченнями. Відбувся перерозподіл складових частин слів – кінцевий основи зливається із закінченням: *столо-мъ, село-мъ, домъ-мъ* (пор.: *стол-ом, сел-ом, дом-ом*).

❖ **Категорія числа** староукраїнського іменника об'єднувала три граматичні значення – однину, множину, двоїну. Основне значення цієї категорії полягало у вираженні кількості позначуваних осіб,

предметів, явищ. Форма однини вказувала на їх одиничність; форма множини – на подільну й необмежену кількість; форма двоїни – на обмежену кількість і вживалася тоді, коли мова йшла про два або парні предмети. Двоїна характеризувалася особливими відмінковими формами, яких було лише три: перша – спільна для називного, знахідного і кличного відмінків; друга – для родового і місцевого; третя – для давального й орудного. Початок занепаду двоїни припадає на кінець XII – початок XIII ст. Зі слов'янських мов форми двоїни зберігалися тільки в лужицьких і словенській мовах; із неслов'янських – у литовській. У сучасній українській мові залишки колишніх форм двоїни засвідчені в орудному відмінку множини іменників другої відміни (*очима, плечима, ушима*). Протиставлення форм однини / множини в історії сучасної української мови є результатом не лише розвитку староукраїнських форм однини і множини, але й руйнування категорії двоїни.

❖ **Категорія відмінка** староукраїнського іменника об'єднувала сім граматичних значень: називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного. Специфічну граматичну форму для вираження граматичного значення кличного відмінка використовували при звертаннях в однині іменників чоловічого і жіночого роду (*ст'їно, жено, боже, отче*). У множині та двоїні для вираження граматичного значення кличного відмінка використовували форму, аналогічну до називного відмінка.

❖ **Категорія істот / неістот.** У праслов'янській мові називний відмінок (суб'єкт) і знахідний відмінок (об'єкт) розрізнялися за допомогою закінчень: *stōlōs, *dōmūs, *kōstīs (називний відмінок) і *stōlōn, *dōmūn, *kōstīn (знахідний відмінок). Після втрати кінцевого приголосного (унаслідок дії закону відкритого складу) форми називного й знахідного відмінків однини іменників чоловічого роду *ō-, *jō-, *ī-, ū-основ не

диференціювалися. Виникли труднощі щодо розмежування суб'єкта та об'єкта дії (наприклад, **отць любитъ сынъ**). Граматична форма знахідного відмінка при позначенні назв істот почала поступово витіснятися формою родового відмінка (**оузьрѣ нисоуса а сынъ посади новѣгородѣ всѣволода**), а при позначенні назв неістот знахідний відмінок залишався аналогічною формою до називного. У XIV ст. категорія істот охоплює і множину, де приблизно до XIII ст. в іменниках чоловічого роду повністю стираються диференційні ознаки між називним і знахідним відмінками. Спочатку цей процес охопив іменники чоловічого роду, що позначали осіб, а згодом і іменники, які позначали будь-які живі істоти.

❖ Типи відмінювання давніх іменників.

Система відмінювання іменників, що в основних своїх рисах виступає у староукраїнській мові до початку писемності, вибудувалася у спільноіндоєвропейську епоху й повністю була успадкована праслов'янською мовою, де почала зазнавати певних змін. Суть цієї системи полягала в тому, що всі іменники об'єднувалися у класи, кожен із яких мав свої особливості відмінювання. Таких класів у спільноіндоєвропейській мові було шість. У ранній період праслов'янської мови, що успадкувала ці класи, кожен із них характеризувався детермінативом, кінцевим звуком основи, голосним чи приголосним. Відповідно, прийнято розрізняти клас іменників із основою на голосний (*ā, *jā, *ō, *jō, *ū, *ī, *ū) та клас іменників із основою на приголосний (*er, *es, *en, *at). За особливостями відмінювання ці іменники об'єднувалися в такі типи відмінювання: 1) іменники *ā, *jā-основ; 2) іменники *ō, *jō-основ; 3) іменники *ū-основ; 4) іменники *ī-основ; 5) іменники *ū-основ; 6) іменники з основами на приголосний (*er, *es, *en, *at).

❖ **Іменники *ā, *jā-основ.** Сюди належали іменники переважно жіночого роду, що в називному відмінку однини закінчувалися на [a] або [ʼa] залежно від твердості / м'якості попереднього приголосного. Іменники колишніх *ā-основ відмінювалися за твердим зразком (жена, нога, роука, стґьна), іменники колишніх *jā-основ – за м'яким зразком (вола, доуша, овьца, строуца) (Додаток А. Таблиця 8.1-2). До іменників *ā, *jā-основ належали й деякі іменники чоловічого роду на [a] або [ʼa]: воквода, слоуга, юноша. За цим типом відмінювали й деякі іменники чоловічого роду на [ii] (кґьрмчии, соудии), жіночого роду на [i] (на -ьии) (кґьпагыии, рабыии). Іменники твердого типу відмінювання, тобто *ā-основ, що закінчувалися на [г], [к], [х] засвідчували явище другого перехідного пом'якшення в давальному, місцевому відмінках однини та в називному, знахідному, кличному відмінках двоїни (рґьцґь, слоуцґь, моуцґь).

❖ **Іменники *ō, *jō-основ.** Сюди належали іменники чоловічого й середнього роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [ъ], [o] після твердих приголосних і [ъ], [e] – після м'яких; перші (колишньої основи на *ō) відмінювалися за твердим зразком (вґьлкґь, дроуґь, окґьно, село), другі (колишньої основи на *jō) – за м'яким (конь, моуґь, старьць, поле, море) (Додаток А. Таблиця 8.3-6). За м'яким зразком відмінювалися й іменники чоловічого роду на [i] (и): змен, краи.

❖ **Іменники *ŷ-основ.** Сюди належала обмежена кількість іменників чоловічого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [ъ] (з колишнього *ŷ) після твердих приголосних, зокрема: волъ, вьрхъ, даръ, домъ, дымъ, ледъ, медъ, пиръ, полъ («половина»), рґадъ, разъ, садъ, санъ, солодъ, сынъ, чинъ, гадъ (Додаток А. Таблиця 8.7).

❖ **Іменники *ī-основ.** Сюди належали іменники жіночого й частково чоловічого роду, що мали в

називному відмінку однини закінчення [ь] (з колишнього *ī): *кость, ночь, соль, рѣжь, тѣнь*. До цього типу відмінювання належали іменники чоловічого роду, у яких кінцевий приголосний основи мав здатність змінюватися під впливом *j (гвоздь, голоуѣь, зятъ, лебедь, медвѣдь, поутъ, тьсть). Парадигми іменників жіночого й чоловічого подекуди відрізнялися відмінковими формами (Додаток А. Таблица 8.8-9).

❖ **Іменники *ū-основ.** Сюди належали іменники жіночого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [и] (ы) (з колишнього *ū), у яких при відмінюванні з'являвся суфікс -ѣв: *бѣки (бѣкѣве), любы (любѣве), мѣрки (мѣркѣве), свекры (свекрѣве), цѣрквы (цѣркѣве), тыкы (тыкѣве)* (Додаток А. Таблица 8.10).

❖ **Іменники з основами на приголосний.** Сюди належали: 1) *іменники *er-основ:* іменники жіночого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [і] (и) і у яких при відмінюванні з'являвся суфікс -єр (*дѣчи, мати*); 2) *іменники *es-основ:* іменники середнього роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [о] і у яких при відмінюванні з'являвся суфікс -єс (*нево, око, тѣло, чѣдо*); 3) *іменники *ep-основ:* іменники середнього роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [а] (а) < ѡ й у яких при відмінюванні з'являвся суфікс -єн (*врѣмѡ(ѡ), имѡ(ѡ), плѣмѡ(ѡ)*); іменники чоловічого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [и] (ы) й у яких при відмінюванні з'являвся суфікс -єн (*камы (камене), пламы (пламене), рамы (рамене), гачьмы (гачьмене)*); 4) *іменники *at-основ:* іменники середнього роду, що здебільшого позначали назви маленьких істот, мали в називному відмінку однини закінчення [а] (а) < ѡ й у яких при відмінюванні з'являвся суфікс -ат (*лоша(ѡ), осла(ѡ), телѡ(ѡ)*) (Додаток А. Таблица 8.11-15).

❖ **Історія формування сучасних відмін іменників.** На ґрунті давніх шести типів відмінювання утворилися сучасні чотири відміни іменників. Сучасну I відміну сформували іменники колишніх *ā (вода, књига, стѣна), *jā (вола, земля, струїа, дѹша, межа, сѹша), *ī (кость, пѣснь), *ū (вѹкы, мѣркы), *er-основ (дѣчи). Сучасну II відміну сформували іменники колишніх *ō (вѣлкѣ, дроуѣгѣ, озеро, окѣно), *jō (моуѣжѣ, старьць, лице, море), *ū (домѣ, ледѣ, сынѣ), *ī (зпѣтѣ, медвѣдѣ, тѣстѣ), *es (небо, слово, чѹдо), *en (камы, рамы, гачмы). Сучасну III відміну сформували іменники колишніх *ī (ночь, соль, тѣнь), *ū (любы), *er-основ (мати). Сучасну IV відміну сформували іменники колишніх *en (има, сѣма, плема), *at-основ (козьла, осьла, тела). Поділ сучасних іменників I і II відмін на групи зумовлений диференціацією твердої (*ā, *ō) і м'якої (*jā, *jō) систем відмінювання в тих типах, на ґрунті яких і сформувалися вказані відміни. Мішана група виділилася внаслідок ствердіння шиплячих.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Визначте дериваційну базу та спосіб словотворення іменників. Зробіть висновки про те, які частини мови слугували дериваційною базою для їх продукування і які форманти (суфікси, префікси і т. ін.) найчастіше додавали до твірної основи.

Богатѣство, величѣство, вѣдовица, вѣходѣ, высота, грѣшьница, дворьць, дворище, дѣвѣвка, дѣдичѣ, доуменьць, запись, звѣрина, зѣлость, коуписьць, листопадѣ, медвѣдѣ, милость, молодница, моудрець, настольникѣ, неправѣда, отстоуписникѣ, памѣтоухѣ, пастоухѣ, писарѣ, перемирникѣ, побратимѣ, подножникѣ, правѣдникѣ, припѣтель, родичѣ, розгонѣ, свѣтополкѣ, скорописьць, слоуѣжба, сѣтворитель, тѣмьница, тѣкачѣ, тѣрговище, оучинокѣ, хѣтросѣсть, холопѣство, человѣкѣ, чьрноризьць, шило, щедросѣсть.

Завдання 2. Послуговуючись етимологічним словником, з'ясуйте словотвірні особливості сучасних іменників на зразок *білка, вир, відро, вікно, дар, живіт, жир, жито, закон, мило, сажка, сало, сусід, пояс*. Визначте синхронні й діахронні кореневі морфеми. Прокоментуйте фонетичні модифікації, що відбулися.

Завдання 3. Визначте граматичне значення роду наведених нижче іменників. Назвіть формальні показники родового розрізнення.

Бѣдность, благо, вон, боль, борщъ, брость, броуѣница, брѣва, брюшко, вежа, вельможа, вѣртѣпъ, верша, весло, вечеръ, вѣнецъ, вѣтръ, вѣче, владыка, Володимиръ, вѣлча, воквода, вождь, гнѣздо, дань, дѣно, жена, зегзица, зѣло, Игорьъ, крѣвь, лоша, милостыни, молитва, моужь, ночь, окно, Ольга, ороужіе, отъчѣство, свекры, сѣмьртъ, старьць, старость, телѣ, цѣлитель, чьрньць, чьрница, ганце.

Завдання 4. Прочитайте і перекладіть фрагмент давнього тексту зі «Слова о полку Ігоревім». Виберіть іменники й схарактеризуйте їх за граматичними категоріями (рід, число, відмінок, істота / неістота). Укажіть на формальні показники граматичних значень.

Игорь плѣкы заворочактъ: жаль бо юму мила брата Всеволода. Бишасѣ день, бишасѣ други: третяго дни къ полуднию падоша стѣзи Игоревы. Ту сѣ брата разлучиста на брезѣ быстрои Кагалы; ту кроваваго вина не доста; ту пиръ докончаша храбрии русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Руськую. Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось. Уже бо, братиѣ, не веселаѣ година вѣстала, уже пустыни силу прикрыла. Вѣстала обида въ силахъ Дажьбожа внука, вступилъ дѣвою на землю Трояню, вѣсплескала лебедиными крылы на синѣмъ море у Дону плещучи, упуди жирниѣ времена.

Завдання 5. Визначте тип відмінювання й основу іменників жіночого роду. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик.

Брань, вечеря, вира, волость, д'їтина, доброта, добрыни, доуша, д'чи, истина, кр'їпость, к'їрмаля, лодья, лютыни, мати, мысль, ноша, печень, плоты, пора, простыни, прадь, пража, поугы, р'їпа, р'їжь, рыба, смокы, статига, свобода, свѣтыни, слъза, страда, соудья, соуша, тяжьба, оутварь.

Довідка: добрыни – добротворець; лютыни – кривизна; плоты – плотва; поугы – кружок; простыни – простота, смокы – смоківниця; оутварь – спорядження.

Завдання 6. Визначте основу (*ā-основ, *jā-основ) іменників I типу відмінювання. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик (тверда / м'яка система).

Бес'їда, борода, владычица, в'їра, гоуца, желѣ, жила, кроупа, кроупица, коупла, ловитва, ловля, нев'їста, нед'їла, овьца, оздоба, пенѣ, погонѣ, поклажа, полѣна, пословица, поустыни, поуца, п'їра, рабыни, рана, роца, раса, св'їча, с'їдина, сова, соѣ, староста, стьза, сторона, строуца, таина, темница, тесла, тьца, оулица, царица, чаша, юноша, гара.

Довідка: желѣ – туга; пенѣ – страта; п'їра – суперечка; гара – весна.

Завдання 7. Визначте основу (*ō-основ, *jō-основ) іменників II типу відмінювання. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик (тверда / м'яка система).

Архирен, берегъ, бережьць, быкъ, веселик, в'їникъ, возъ, дерево, Дн'їпръ, д'їдичь, д'їло, досоугъ, Доунаи, доухъ, д'їждь, законъ, знаник, клювъ, ключь, к'їнижьникъ, ковшь, коньць, к'їназь, кр'їстъ, л'їкаръ, л'їсць, л'їто, лоувъ, мечьникъ, монастырь, моужь, ножь, овьсь, огнище, озеро, Ольгъ, отьчимъ, отьць, пепьль, пиво, писаник, писарь, плодъ, подьножик, поле, родитель, розвон, ростъ, роубежь, рыбарь, св'їтъ, сн'їгъ, с'ївачь, соловин, соус'їдъ, оужасъ, хл'їбъ, хр'їнъ, черепъкъ, швьць, швь'їни, юньць.

Завдання 8. Визначте тип відмінювання (II або III) іменників чоловічого роду із кінцевим твердим приголосним основи. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик (**ѡ*-основ / **ѣ*-основ).

Бѣгоуѣнь, братъ, волъ, вѣлкъ, вѣсадъникъ, глькъ, грѣхъ, городъ, горохъ, даръ, дворъ, дымъ, жиръ, злакъ, Кыквъ, колъ, коробъ, кроуѣтъ, ледъ, медъ, миръ, олъ, паробѣкъ, пластъ, плодъ, полъ, погасъ, разбойникъ, рѣтъ, солодъ, столъ, страхъ, санъ, сѣнокость, сѣнь, сынъ, троудъ, оумъ, хвостъ, чинъ, шеломъ, шьвь.

Довідка: олъ – пиво; полъ – половина; солодъ – пророслі зерна.

Завдання 9. Визначте тип відмінювання (II або IV) іменників чоловічого роду із кінцевим м'яким приголосним основи. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик (**јѡ*-основ / **ї*-основ).

Вопль, вѣкоушь, вѣпражъ, гвоздь, гноуць, господъ, гридь, гоуць, желудъ, жоуравль, звѣрь, згать, коравль, корь, лебедь, лось, мечь, навь, оброуць, платежь, поуць, рысь, скобль, смьрчь, стьбль, соуपर्ь, сѣчьнь, тькачь, тьсть, чьрвьнь, чьрвь.

Довідка: вѣкоушь – укус; вѣпражъ – ярмо; гноуць – сором; гридь – воїн; навь – мрець; скобль – ніж; смьрчь – кедр; соуपर्ь – суперник.

Завдання 10. Визначте тип відмінювання й основу іменників чоловічого роду. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик.

Вьрхъ, вѣхъть, гоньць, днь, домъ, камы, карась, коваль, коры, кремы, коубъ, Илина, ирин, ловьць, лапъть, ломъть, лоукъ, лѣвьша, нѣмьць, огнь, пастоухъ, рѣдъ, ремы, сирота, слоужитель, старѣшина, тать, торгъ, оубница, оукладъ, ходатан, чьтьчин, гадъ, гаръ, гачьмы.

Довідка: коры – корінь; кремы – кремій; ремы – ремій; тать – злодій; оукладъ – данина; чьтьчин – церковний читач; гаръ – гнів; гачьмы – ячмій.

Завдання 11. Визначте тип відмінювання й основу іменників середнього роду. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик.

В'їдро, в'їче, выма, зелик, знама, има, коло, крыльце, коўра, небо, око, отроча, письма, плема, плече, поле, поломма, пороса, село, слово, просо, с'їма, рама, рыло, т'їло, т'їма, оўхо, оўченик, чашик, чело, число, чоўдо, щена.

Завдання 12. Визначте граматичні значення (роду, числа, відмінка) наведених нижче словоформ давніх іменників. Зверніть увагу на те, що після кожного зразка в дужках подано початкову форму іменника.

Върхове (върхъ), воль (вола), друже (другъ), д'ївицею (д'ївица), дъчероу (дъчи), доўшама (доўша), женами (жена), колесе (коло), кореньмь (коры), ледови (ледъ), л'їт'їхъ (л'їто), люб'ївъ (любы), меж'ї (межа), окъна (окъно), полемъ (поле), ночью (ночь), ремени (ремы), роды (родъ), роўкы (роўка), сестр'ї (сестра), свекр'ївамъ (свекры), ст'їно (ст'їна), с'їменьмь (с'їма), телат'їма (тела), т'їньма (т'їнь).

Завдання 13. Староукраїнські іменники на зразок вельможа, вола, гроўша, земля, петла, св'їча, строўта, соўша, темница належали до іменників, що мали однакову систему відмінкових закінчень. Поясніть, у зв'язку з чим у сучасній українській мові парадигми цих іменників набувають диференційних ознак.

Завдання 14. Іменники сучасної II відміни в давальному відмінку однини мають паралельні закінчення *-у, -ові (-еві)*: *батьку – батькові, вогню – вогневі, волю – воліві, гостю – гостеві, дому – домові, дядьку – дядькові, князю – князеві, сину – синові, отцю – отцеві, хлопцю – хлопцеві*. Прокоментуйте причини й умови відповідних граматичних модифікацій. Визначте давні основи й типи відмінювання запропонованих іменникових словоформ.

Завдання 15. Іменники на зразок *віха, книга, мука, нога, пиха, рука* запишіть староукраїнською мовою у формах давального відмінка однини. Прокоментуйте причини й умови відповідних фонетичних модифікацій.

Завдання 16. Іменники на зразок *Бог, вовк, друг, луг, лук, пастух, птах* запишіть староукраїнською мовою у формах кличного відмінка однини й називного відмінка множини. Прокоментуйте причини й умови відповідних фонетичних модифікацій.

Завдання 17. Іменники на зразок *вікно, вухо, море, озеро, око, плече, поле* належать у сучасній українській мові до II відміни. Поставте їх у форму орудного відмінка множини. Прокоментуйте причини й умови відповідних граматичних модифікацій.

Завдання 18. Прочитайте фрагмент тексту з «Успенського збірника» кінця XII – початку XIII ст. Випишіть іменники й схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) рід; в) детермінатив; г) основа; ґ) тип відмінювання; д) відмінок; е) число; є) назва істот / неістот; ж) фонетичні модифікації.

и глааше въ срѣдци своѣмъ •
то понѣ оузрю ли си лице
братъца моѣго мньшааго
глагола • како же иисифъ ве
5 ниамина • и та всѣа пола
гала въ срѣдци си вола твоѣа
да боудеть гѣи мои • помы
шлагаше же въ оумѣ своѣмъ •
аще поидоу въ домъ оца сво
10 юго • то глазыци мнози пре
вратѣтъ срѣдце моѣ • како
прогнати брата моѣго • а
ко же и оцъ мои преже стго
крѣщения • славы ради и

15 княжения мира сего и и
же все мимоходить • и хоу
же паоучины то камо има
мъ - - - приити • по ш
шьствию моумъ штсюдоу •
20 какъ ли оубо обрацю сѧ тѧ
гда кьи ли ми боудеть шт
вѣтъ • кѣде ли съкрыю мъ
ножъство грѣха моумо • чѧ
то бо приобрѣтоша преже
25 братиѧ оца моумо или оцѧ
мои • кѣде бо ихъ житиѧ и
слава мира сего • и багряни
ца • и брачины • сребро и зо
лото • вина и медове • брашь
30 на чѣстьнаѧ и быстриѧ ко
ни • и домове красънии и ве
лициѧ • и имѣниѧ многа •
и и дани и чѣсти бещисльни •
и гърдѣниѧ гаже о боларѣхъ •
35 своихъ • оуже все имъ акы
не было николи же всѧ съ
нимъ ищезоша • и нѣсть
помощи ни отъ кого же си
хъ ни отъ имѣниѧ • ни о
40 тѧ множъства рабѧ ни о
славы мира сего •

Тема 9. Займенник староукраїнської мови

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Особові займенники.** Це невеликий за кількістю, здавна сформований лексико-граматичний розряд слів із коренями, спільними для багатьох індоєвропейських мов. До них уналежнювали власне особові: **я(зъ)**, **мы**, **вѣ** (1 ос. одн., мн., дв.); **ты**, **вы**, **ва** (2 ос. одн., мн., дв.), а також зворотний займенник **себе**. Власне особові займенники не розрізнялися за родами, мали граматичне значення відмінка та числа, засвідчували паралельні форми, характеризувалися явищем суплетивізму (Додаток А. Таблиця 9.1-2). Зворотний займенник **себе** стосувався тільки особи, суб'єкта дії, вказуючи на його стосунок до самого себе; не мав граматичних значень роду та числа, граматичної форми називного відмінка. Дублював парадигму займенника **ты** (Додаток А. Таблиця 9.3).

❖ **Неособові займенники.** На основі семантичного критерію виокремлюють такі різновиди неособових займенників: 1) присвійні (**мой**, **твой**, **нашъ**, **вашъ**); 2) вказівні (**сь**, **тѣ**, **и**, **онѣ**, **овѣ**, **такѣ**, **сикѣ**); 3) означальні (**вѣсь**, **вѣсакѣ**, **самѣ**); 4) питальні (**кѣто**, **чѣто**, **чѣи**, **кѣи**, **каторѣ**, **какѣ**); 5) заперечні (**ни** + питальні: **никѣто**, **ничѣто**, **ничѣи**); 6) неозначені (**нѣ** + питальні: **нѣкѣто**, **нѣчѣто**, **нѣчѣи**). Неособові займенники розрізнялися за родами, окрім питальних **кѣто**, **чѣто**, мали граматичне значення числа, відмінка, відмінювалися за твердим або м'яким зразками залежно від якості кінцевого приголосного основи. До твердої системи відмінювання належали: **тѣ**, **то**, **та**; **онѣ**, **она**, **оно**; **самѣ**, **сама**, **само**; **такѣ**, **така**, **тако**; **вѣсакѣ**, **вѣсака**, **вѣсако**; **инѣ**, **ина**, **ино**; **сикѣ**, **сика**, **сико**; **кѣто** (мав лише граматичне значення відмінка) і похідні. До м'якої системи відмінювання належали: **и(жѣ)**, **я(жѣ)**, **к(жѣ)**; **мой**, **моѣ**, **моѣ**; **твой**, **твоѣ**, **твое**; **свой**, **своѣ**, **свое**; **нашъ**, **наша**, **наше**;

вашь, ваша, ваше; чьи, чья, чьи; кьи, коя, коя; сь, си, се; что (мав лише граматичне значення відмінка) і похідні (Додаток А. Таблиця 9.6-10).

❖ **Предметно-особові займенники** є вказівними за походженням. Система відмінювання сучасних займенників *він, вона, воно* вибудувалася з двох різних парадигм: а) форм називного відмінка вказівних займенників **онъ, она, оно**; б) форм непрямих відмінків вказівних займенників **и(же), я(же), к(же)**. Предметно-особові займенники розрізнялися за родами, числами, відмінками. Займенники чоловічого та середнього роду однини в непрямих відмінках мали однакові граматичні форми. У множині та двоїні в непрямих відмінках збігалися граматичні форми всіх родів (Додаток А. Таблиця 9.4-5).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Поставте власне особовий займенник **я(зъ)** у формі давального відмінка. Прокоментуйте особливості становлення сучасної граматичної форми, фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 2. Прочитайте і перекладіть фрагмент тексту «Слова о полку Ігоревім». Визначте власне особові займенники й схарактеризуйте їх граматичні значення.

Рече Кончакъ ко Гзѣ: Аже соколъ къ гнѣзду летить, а вѣ сокола опутаѣвѣ красною дѣвицею. И рече Гзакъ къ Кончакови: Аще юго опутаѣвѣ красною дѣвицею, ни нама будетъ сокольца, ни нама красны дѣвице, то почнутъ наю птици бити вѣ полѣ Половецкомъ.

Завдання 3. Поставте сучасні предметно-особові займенники *він, вона, воно* у формах називного, родового, орудного й місцевого відмінків однини староукраїнської мови. Прокоментуйте причини й умови фонетичних модифікацій.

Завдання 4. Визначте граматичне значення й функційне навантаження зворотного займенника в запропонованому контексті.

И возьмоутъ на ся прѣтъкъ младокъ и бѣють ся сами и того ся добѣють кдва слѣзоутъ лѣ живи.

Завдання 5. Визначте розряд неособових займенників (присвійні, вказівні, питальні, означальні, заперечні, неозначені). Розподіліть їх залежно від твердої / м'якої системи відмінювання.

Вашь, ваша, ваше; всѣакъ, всѣака, всѣако; и(же), я(же), к(же); инъ, ина, ино; кѣи, коѣа, коѣк; кѣто; какъ, кака, како; мои, моѣа, моѣк; нашъ, наша, наше; овъ, ова, ово; онъ, она, оно; самъ, сама, само; свои, своѣа, своѣк; съ, си, се; твои, твоѣа, твоѣк; тѣ, та, то; чѣи, чѣа, чѣк; чѣто.

Завдання 6. Визначте граматичні значення (роду, числа, відмінка) наведених нижче словоформ давніх займенників.

Вашемъ, вашеѣ, вашима, всѣакого, всѣакоу, инѣмъ, инои, коѣго, кою, цѣмъ, моихъ, моими, моѣѣ, нашего, нашеи, нашихъ; овѣхъ, овѣмъ, онѣа, оною, самомъ, самои, своимъ, своєю, сими, сихъ, тѣхъ, тѣми, чѣго, чью, чѣихъ, чимъ.

Завдання 7. Узгодьте подані в дужках неособові займенники в роді, числі і відмінку з іменниковою словоформою.

Временъ (онъ, она, оно); гостемъ (вашь, ваша, ваше); дѣчери (инъ, ина, ино); женама (мои, моѣа, моѣк); матерѣхъ (нашъ, наша, наше); морю (съ, си, се); моужа (твои, твоѣа, твоѣк); ночьюа (кѣи, коѣа, коѣк); отрочатѣ (всѣакъ, всѣака, всѣако); свекрѣвию (тѣ, та, то); словеса (свои, своѣа, своѣк).

Завдання 8. Прокоментуйте утворення й подальші фонетичні модифікації, яких зазнали сучасні займенникові словоформи *оцей, оця, оце, цей, ця, це*.

Завдання 9. Сучасні займенники на зразок *котрий, котра, котре* запишіть староукраїнською мовою. Прокоментуйте причини й умови фонетичних і граматичних модифікацій. Поставте займенники у формах родового і давального відмінків однини.

Завдання 10. Прочитайте фрагмент тексту зі «Збірника Святослава» (1076). Випишіть займенники й схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) розряд; в) відмінок; г) число (якщо є); ґ) рід (якщо є); д) особа (для власне особових). Прокоментуйте причини й умови фонетичних модифікацій.

іако же гласоу слышашноу
 быти отъ землѣ до нѣбѣ
 се • садове же колѣбаа
 хоу сѣ стояште въ сла
 5 вѣ велицѣ:
 Источьници же течлахѣ
 іако и доуга въ красоу
 стояшти:
 Си же кмоу видаштѣ •
 10 приде къ немоу нѣкы
 и оуноша красьнѣ зѣло •
 и гла кмоу поиди въ с
 лѣдъ мене • онъ же иде
 въ слѣдъ кго • и придо
 15 сте къ стоборию золотъ
 мѣ покръвеноу • и пола
 ты зѣло славьны и кра
 сьны • и зрѣшту созо
 меноу тамо:
 20 И се изидоша ис полатѣ
 тѣхъ моужи крилати •
 свѣташте сѣ іако и слнь
 це • носаште ларѣ • дѣ ри
 о кокъждо лари слоу
 25 жаште • дѣ
 кгда же прѣчюдьныа ты

двѣри миноваахоу анѣ
 гели:
 Разоумѣ созоменѣ іако
 30 къ немоу блѣхоу идоу
 ште • и кгда приидоша
 къ стоборию ономоу •
 и противоу созоменоу
 сташа:
 35 Сьнѣмѣше же ларѣ съ ши
 и своихъ • и поставльше
 ѣ жьдаахоу нѣккогго
 вельможѣ прити къ
 нимѣ • и видѣ созоме
 40 нѣ • и се моужъ красъ
 нѣ зѣло • и доброобра
 зьнѣ вельми • излѣ
 зѣ ис полатѣхъ прии
 де къ анѣломѣ носѣ
 45 штиимѣ ларѣ • и гла
 имѣ:
 Отъкрыите ларѣ и пока
 жѣте • члѣвоу ономоу
 чѣто кмоу хранѣтъ свѣ
 50 тѣ за кдинѣ свитоу •
 зане помилова нагаа
 го онѣсицю:

Тема 10. Прикметник староукраїнської мови

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Прикметники** виокремилися із загальної групи імен на основі синтаксичної функції атрибута, а тому узгоджувалися з іменниками в роді, числі та відмінку, тобто відповідні граматичні категорії були залежними від іменника. Вказували чи то на безпосередню ознаку предмета (якісні), чи то на опосередковану, через відношення до іншого предмета (відносні), чи то через належність людині або тварині (присвійні). Якісні прикметники мали ступені порівняння. На відміну від сучасних, староукраїнські прикметники частіше вживалися в нечленній формі, мали двоїну, а категорію роду виражали і у множині, і у двоїні.

❖ **Нечленні, або іменникові, прикметники** успадковані праслов'янською мовою ще від спільноіндоєвропейської, змінювалися за родами, числами і відмінками. Прикметники чоловічого та середнього роду мали спільні граматичні форми відмінків, окрім називного й знахідного, відмінювалися як іменники *ǫ-, *jǫ-основ залежно від якості (твердий / м'який) кінцевого приголосного. Прикметники жіночого роду відмінювалися як іменники *ā-, *jā-основ (Додаток А. Таблиця 10.1-4). Прикметникові основи, як і іменникові, що закінчувалися задньоязиковими [ɣ], [к], [х], засвідчували фонетичні модифікації, зокрема перед – **ѣ** у місцевому відмінку однини та множини (для чоловічого й середнього родів), у давальному, місцевому відмінках однини та в називному двоїни (для жіночого роду), перед – **и** в називному відмінку множини (для чоловічого роду), змінювалися, відповідно, на [з'], [ц'], [с'], наприклад: **мнозѣ, велицѣ, глоуѣ**. Залишки нечленних прикметників збереглися у вигляді коротких форм прикметників (*ясен, зелен*), у деяких прислівниках (*здавна, стиха*).

❖ **Членні, або займенникові, прикметники** утворилися від нечленних за допомогою вказівних займенників *и, ѿ, ꙗ*. Характеризувалися тими самими граматичними категоріями, що й нечленні. В однині в непрямих відмінках збігалися форми чоловічого й середнього родів, у множині та двоїні – форми всіх родів (Додаток А. Таблиця 10.5-8). Відмінкова форма вказівного займенника приєднувалася до відмінкової форми нечленного прикметника відповідно роду: *новъ* (ч. р.) + *и* (ч. р.) > *новъи* > *новыи* > *новий*; *нова* (ж. р.) + *ѿ* (ж. р.) > *новаѿ* (*новаја*) > *новаа* > *нова*; *ново* (с. р.) + *ꙗ* (с. р.) > *новок* (*новоје*) > *новеје* > *новее* > *нове*. Аналогічно поєднувалися відмінкові форми *й* у непрямих відмінках, наприклад, Р.в. для прикметників чоловічого роду: *нова* + *ѿго* > *новаѿго* > *новајого* > *новојого* > *новоого* > *нового*. Залишки колишніх членних прикметників маємо у вигляді повних нестягнених форм: *зеленеє жито, хорошіі гості*.

❖ **Ступені порівняння прикметників.** Якісні прикметники ступінювалися ще у праслов'янській мові. Для утворення вищого ступеня порівняння використовували суфікс **jъs*, що додавали до основи прикметника безпосередньо (**sduchjъs*) або за допомогою голосного *ě* > *ѣ* (**dōbrějъs*). Праслов'янські суфікси, що їх використовували для творення вищого ступеня, на східнослов'янському ґрунті змінилися: **jъs* > *-ъш-* > *-ш-*; **ějъs* > *-ѣиш-* > *-иш-*; *jēs* > *-к-*; *ējēs* > *-ѣк-*. Звук [ш] виник на місці [**s*] під впливом суфіксального [j], який виступав у всіх формах, окрім форм називного і знахідного відмінків однини чоловічого й середнього роду. У цих формах, де [j] не було, кінцевий [**s*], що закривав склад, занепадав. Суфікси *-к-*, *-ѣк-* на українському ґрунті не збереглися, а суфікси *-ъш-*, *-ѣиш-* розвинулися в *-ш-*, *-иш-* (*старший, старіший*). Найвищий ступінь утворювався через додавання до форми вищого ступеня префікса *нан-*: *нанаснѣишии*.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Визначте лексико-граматичні значення наведених нижче прикметників. Назвіть формальні показники родового розрізнення. Прокоментуйте їхні дериваційні особливості.

Б'їль, б'їла, б'їло; глоу́хъ, глоу́ха, глоу́хо; г'їрдъ, г'їрда, г'їрдо; жьлтъ, жьлта, жьлто; н'їмъ, н'їма, н'їмо; нагъ, нага, наго; сл'їпъ, сл'їпа, сл'їпо; чистъ, чиста, чисто.

Завдання 2. Визначте дериваційну базу та спосіб словотворення наведених нижче староукраїнських прикметників. Зробіть висновки про те, які лексико-граматичні класи слів слугували дериваційною базою для продукування прикметників і які форманти (суфікси, префікси і т. ін.) найчастіше додавали до твірної основи. Укажіть їхній розряд за значенням (якісний, відносний, присвійний).

Адамовъ, безгр'їшьнъ, благов'їрныи, благодатьнъ, Борисовъ, братьнъ, в'їдънъ, величавъ, в'їчьнъ, воловьнъ, в'їльч, Гл'їбовъ, деревянъ, добродоушьнъ, доброликъ, зав'їтрьныи, златор'їчивыи, змикъ, коневыи, кожанъ, крилатъ, кр'ївавъ, к'їняжъ, липовъ, лисичии, людьскъ, львовъ, маститъ, надгробьныи, небесьныи, овьчии, отьчии, полотьнъ, посл'їдънии, праведьныи, приматьнъ, пр'їблютъ, пр'їмоудръ, сестринъ, стоудънъ, соус'їдънии, соухороукъ, сыновъ, тьрп'їливъ, тонконосъ, оубогиы, чьстьнъ, іадовитъ.

Завдання 3. На основі староукраїнських іменників спродукуйте похідні прикметники. Визначте спосіб словотворення й належність до семантичного розряду.

Владыка, воквода, вьчера, даль, домъ, дорога, зв'їрь, коза, львъ, лось, нев'їста, Петръ, р'їчь, сн'їгъ, сторона, тела, царица.

Завдання 4. Прокоментуйте особливості відмінкових парадигм нечленних, або іменникових, прикметників. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик.

вълчъ, вълча, вълче; кънажъ, кънажа, кънаже; лебѣжъ, лебѣжа, лебѣже; липовъ, липова, липово; лихъ, лиха, лихо; любъ, любѣ, любо; лютъ, люта, люто; овъчъ, овъча, овъче; простъ, проста, просто; синь, синѣ, синѣ; чюжъ, чюжа, чюже.

Завдання 5. Прикметники на зразок *великий, високий, глухий, дорогий, легкий, сухий* запишіть староукраїнською мовою в нечленних формах місцевого відмінка однини чоловічого і жіночого роду. Прокоментуйте причини й умови фонетичних і граматичних модифікацій.

Завдання 6. Прокоментуйте особливості відмінкових парадигм членних, або займенникових, прикметників. Згрупуйте їх відповідно до спільних характеристик.

въчѣрашньи, въчѣрашняга, въчѣрашньикѣ; кривьи, кривѣга, кривокѣ; лѣвыи, лѣвага, лѣвокѣ; лѣпыи, лѣпага, лѣпокѣ; лѣтънии, лѣтънага, лѣтъникѣ; орьлии, орьлага, орьликѣ; осеньнии, осеньнага, осеньникѣ; правьи, правага, правокѣ; свѣтълыи, свѣтълага, свѣтълокѣ; чистьи, чистѣга, чистокѣ.

Завдання 7. Утворіть на основі запропонованих нижче нечленних прикметників староукраїнської мови членні, або займенникові. Проілюструйте послідовні фонетико-граматичні модифікації, яких зазнали членні прикметники у формах називного, родового, давального, місцевого відмінків однини чоловічого, середнього і жіночого родів від етапу їх утворення й до появи сучасних словоформ.

бѣднь, бѣлъ, гоустъ, зеленъ, кънажъ, лѣтънь, лоукавъ, мнѣлъ, мирнь, молодъ, пѣшь, синь, собачъ, твѣрдъ, тѣснь, тѣрпѣливъ, цѣлъ, частъ, широкъ, гаснь.

Завдання 8. Подайте парадигму прикметниково-іменникових словосполучень (однинну). Прокоментуйте особливості відмінкових закінчень.

Бѣльчѣ хвостѣ, зелено поле, тѣнькѣ ледѣ, ядовита змея.

Завдання 9. Визначте граматичні значення (роду, числа, відмінка) наведених нижче слів форм давніх нечленних прикметників. Зважайте на те, що деякі словформи можуть бути омонімічними.

Богатѣмъ, бѣдры, ветѣхомъ, гордѣхъ, горыцѣ, домашнями, живи, зѣлоу, кроутома, лоукава, лѣнивама, мѣдианъ, послѣднѣю, ровны, солонѣхъ, старома, соусѣдьямъ, сытома, тѣснахъ, тощѣ, оубоже, широцѣ.

Завдання 10. Узгодьте подані в дужках нечленні прикметники в роді, числі і відмінку з іменником у зазначеній граматичній формі.

Гость (приятѣнь) у Р.в. одн.; гридь (отѣважѣнь) у Р.в. мн.; дѣнь (свѣтѣль) у Р.в. дв.; домъ (высѣкъ) у Д.в. одн.; дроуѣть (веселѣ) у Д.в. мн.; кѣназь (храбрѣ) у Д.в. дв.; конь (гнѣдѣ) в О.в. одн.; крѣвь (горяча) в О.в. мн.; ледѣ (холодѣнь) в О.в. дв.; небо (синѣ) у М.в. одн.; озеро (глоубоко) у М.в. мн.; плодѣ (сладѣкъ) у М.в. дв.; поле (широко) у Н.в. мн.; поухдѣ (дальнѣ) у М.в. мн.; поуѣхъ (лѣважѣ) у Н.в. мн.; свекры (добра) в О.в. одн.; слово (моудро) в О.в. мн.; смѣхъ (дѣтѣачѣ) у Н.в. дв.; стрѣла (остра) у Д.в. одн.; соудѣна (щѣдрѣ) у Д.в. мн.; сынѣ (послоушѣнь) у Кл.в. одн.; шерсть (овѣча) в О.в. одн.; оуноша (силѣнь) у Р.в. одн.; оутро (лѣтѣнѣ) у М.в. мн.

Завдання 11. Визначте особливості продукування граматичних форм вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників. Прокоментуйте причини й умови фонетичних і граматичних модифікацій.

Бѣликѣ, высѣкъ, добрѣ, дорогѣ, жѣлтѣ, крѣпѣкъ, кроуѣть, малѣ, милѣ, моудрѣ, старѣ, тѣлстѣ, тѣжѣкъ, хоудѣ.

Завдання 12. Прочитайте фрагмент тексту з «Успенського збірника» кінця XII – початку XIII ст. Випишіть прикметники й схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) розряд (якісний, відносний, присвійний); в) форма (нечленна / членна); г) відмінок; ґ) число; д) рід (якщо є); е) ступінь порівняння (для якісних). Прокоментуйте причини й умови фонетичних модифікацій.

о борисѣ • какъ бѣ възърѣм ••

Съ оубо блговѣрньни бори
съ • блга корене сѣи послѣ
шѣливъ оцю бѣ • покарѣ
5 ѣ сѣ при всемъ оцю тѣлѣ
мѣ бѣше краснѣ • висо
кѣ лицѣмъ кроуглѣмъ •
плечи велицѣ • тѣнѣкѣ
въ чресла • очима добраа
10 ма веселѣ лицѣмъ- - ро
да мала • и оусѣ • младѣ
бо бѣ кще • свѣтѣ сѣ цѣрь
скы крѣпѣкѣ тѣлѣмъ
вѣсѣчѣскы оукрашенѣ •
15 акы цвѣтѣ цвѣтѣи въ
оуности своки • въ ратѣхъ
хѣбѣръ въ сѣвѣтѣхъ моу
дрѣ • и разоумнѣ при вѣсемъ •
и блгодатѣ бжѣи цвѣтѣаше на немъ ••

Завдання 13. Прочитайте фрагмент тексту з «Повчанья» Георгія Зарубського (у списку XIII ст.). Випишіть прикметники й схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) розряд (якісний, відносний, присвійний); в) форма (нечленна / членна); г) відмінок; ґ) число; д) рід (якщо є); е) ступінь порівняння (для якісних). Прокоментуйте причини й умови фонетичних модифікацій.

Отъ грѣшного Геврги
ѡ черноризца. Зарубь
скыѡ пещеры. повчѣнь
к кѣ дѣховному чаду...
5 Се пишу к те чадо моѡ
оузлюбленок ѡ' ги.
егда же оусхотѣлъ
кси дѣю свою' спѣти ство
рилъ ма кси оубѣгао ста
10 рца. вожа оуности твоѡ
то помани како вѣдка тво
рець нѣбу и земли сѣи тво
рець. ѡбразъ собою всѣмъ
даѡ. пришедъ ѡ толики
15 власти. до нижныхъ нась
нѣ оусхотѣ поклонити сѡ
цѣрю самъ сѣи цѣрь цѣремъ
ни иному властелину вла
дыка сѣи вѣдкамъ. ни фило
20 софомъ ни красными лици
ни любѣмымъ си. но слышавъ
ѡ старци кдинонь. странъ
нѣ оубозѣ. и алчемъ заморъ
шисѡ. назѣ портъ носѡща.
25 ризныи до колѣну. и всѡ
ческы оуморышасѡ само
вольствомъ к тому прише
дъ поклони прѣтѣую главу
свою. глава си всѣхъ обра
30 зъ вамъ даѡ. да не и мы
прѣзрѣвшѡ нищелюби
выѡ мужа ѡбнищавша Хѣ

ради. пути правѡщаѡ Хѣвы
оузышѣмъ блѣгъ и чѣты
35 и оучитель погодивъ на
мъ. ты же чадо моѡ сла
дѣкок. аще точию бпсениѡ
ищѣши. а нѣ иного ником
го же славохотѡѡ то и ми
40 мо мою грубость нѣ ищи оу
читѣла иного си. моѡ бо
ти грубость доволна ксть
сказати имже бпсеши сѡ
аще схраниши кѡлико же ти
45 реку аще ѡ бѣсъ вышивъ
сѡ и прѣзрѡ ма начнеши
искати ино любѣ знати ли
цѣмъ оучитѣла. то аще и
50 ного грѣха нѣ створиши то и
то ти прѣзорьству гонити
начнетъ на погибель дѣу
нѣ си храни чадо моѡ сладко
к поминаи присно смръть лю
тую напрасньство кѡ. ка
55 ко многы въскорѣ въсхы
щактъ. не дадуци ни по
нѣ кдиного словесе издрѣци
потомже токмо что. не
страшноѡ ли то судище. и
60 муки различныѡ. оугото
ваныи дѡяволу. и творѡ
щимъ волю кго.

Тема 11. Числівник староукраїнської мови

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Числівники**, або слова з числовим значенням, за своїм походженням належать до давньої групи слів основної лексики, у їх складі немає новотворів. Характеризувалися, хоч і вибірково, граматичними категоріями роду, числа й відмінка. Відповідно до лексико-граматичного значення серед числових назв староукраїнської мови диференціювали кількісні й порядкові числівники. До кількісних, своєю чергою, уналежнюють власне кількісні, збірні, дробові. За будовою числові назви староукраїнської мови поділяють на прості та складені.

❖ **Прості кількісні числові назви** виникли ще у спільноіндоєвропейський період. Сюди належали: **одинъ** (ч.р.), **одина** (одьна) (ж.р.), **одино** (одьно) (с.р.); **дѣва** (ч.р.), **дѣвѣ** (ж.р., с.р.), **трык** (трик) (ч.р.), **три** (ж.р., с.р.), **четыре** (ч.р.), **четыри** (ж.р., с.р.); **пять**, **шесть**, **семь**, **осмь** (осемь), **девятъ**, **десѣтъ**, **сѣто**, **тысяча**. Їх відмінювання не становило окремої системи: одні з них відмінювалися за зразком займенників, інші – за зразком іменників. Числова назва **одинъ**, **одьно**, **одьна** відмінювалася лише в однині (у множині мала нечислове значення) як вказівний займенник **тъ**, **то**, **та**. За цим же зразком (лише за зразком двоїни) відмінювалися числівники **дѣва**, **дѣвѣ**. Числівники **трик**, **три** відмінювалися за зразком множини іменників *ї-основ; числівники **четыре**, **четыри** – за зразком множини іменників із основою на приголосний; числівники **пять**, **шесть**, **семь**, **осмь**, **девятъ** – за зразком однини іменників жіночого роду *ї-основ. Числівники **десѣтъ**, **сѣто** відмінювалися в однині, множині, двоїні: **десѣтъ** – як іменники з основами на приголосний, **сѣто** – як іменники *ѵ-основ. Числова назва **тысяча** – за зразком

іменників *jā-основ (Додаток А. Таблиця 11.1-6). Для позначення кількості «10 тисяч» використовували лексему *тъма*; «100 тисяч» – *легионъ*; «мільйон» – *леодръ*; «десять мільйонів» – *воронъ*. Сучасні числові назви *мільйон*, *мільярд* запозичені з інших мов (італ. *milione* (відоме з XVII ст.), фр. *milliard* (з XIX ст.)). Числівник *сорокъ* з'являється у староукраїнській мові в XIII ст., зокрема в «Руській правді» (1282).

❖ **Збірні числові назви** у староукраїнській мові мали граматичні категорії роду, числа та відмінка, відмінювалися або за зразком присвійних займенників *мон*, *мога*, *мок*, наприклад, *дъвои*, *дъвога*, *дъвок*; *трон*, *трога*, *трок*; або за зразком вказівних займенників *тъ*, *та*, *то*, наприклад, *четверъ*, *четвера*, *четверо*, *патеръ*, *патера*, *патеро* (Додаток А. Таблиця 11.7-8). У сучасній українській мові вони втратили розрізнення за родами і, зберігши лише форми називного і знахідного відмінків однини середнього роду, стали відмінюватися за зразком займенників у множині. Із XIV ст. як збірні починають функціонувати числівники *обидва*, *обидві*, що утворилися внаслідок поєднання числівників *оба*, *обѣ* з числівниками *дъва*, *дъвѣ*. Ще пізніше збірні числівники почали утворюватися й за допомогою суфікса *-к-*: *двійко*, *трійко*, *п'ятірко*.

❖ **Дробові числові назви** за походженням є іменниками з кількісним значенням: *полъ*, *половина* (1/2), *треть*, *третина* (1/3), *четверть*, *четь*, *четвертина* (1/4), *пятина* (1/5), *осмина* (1/8), *десятина* (1/10). Дроби могли позначатися сполученням назв дробових величин: *полъ втора* (Р.в., ч.р.) > *полъвтора* > *пѡлтора* > *півтора*; *полъ вторы* (Р.в., ж.р.) > *полъвторы* > *пѡлтори* > *півтори*. Поєднання одиниці з дробами й одиниці з половиною одиниці, десятка і сотні, позначалося так: *полъ третья десятиа*, що означало «два десятки і половина третього десятка», тобто 25; *полъ вътора съта*, тобто 150; *полъ третья съта*, тобто 250.

❖ **Складені кількісні числові назви.** Сюди належали числові назви на позначення: 1) одиниць першого десятка (*одинъ на десѣте, пѣть на десѣте*); 2) десятків, окрім *десѣть* і *сорокъ* (*дѣва десѣти, три десѣте*); 3) сотень (*дѣвѣ сътъ, три съта, чѣтыри съта, пѣть сътъ, шѣсть сътъ*); 4) десятків із одиницями, десятків із сотнями або сотень із десятками й одиницями, розташованих у порядку спадання кількісної ознаки (*три съта и десѣть, съто и пѣтьдесѣть и шѣсть*). На основі перших трьох різновидів у сучасній українській мові сформувалася група складних числівників (*одинадцѣть, двадцѣть, п'ятдесѣт, двѣсті, триста*); на основі четвертого – сучасні складені (*триста десѣть, сто п'ятдесѣт шѣсть*). У староукраїнській мові складені числівники на позначення одиниць першого десятка відмінювалися лише в першій частині (частина, розташована після прийменника *на*, залишалася незмінною). У складених числівниках на позначення десятків та сотень відмінювалися обидві частини (Додаток А. Таблиця 11.9-10).

Порядкові числові назви за граматичними характеристиками не відрізнялися від нечленних / членних прикметників, відмінювалися або за зразком іменників, наприклад, *първъ, първа, първо; вѣторъ, вѣтора, вѣторо*, або за зразком займенників, наприклад, *първын, първаа, първок; вѣторын, втораа, вѣторок* (Додаток А. Таблиця 11.11-12). Порядкові числові назви після *десѣть* являли собою складені утворення: *първъ на десѣте*, тобто *одинадцѣтий* (Додаток А. Таблиця 11.13). Числові назви на зразок *одинадцѣтий, дванадцѣтий* і т. ін. виникли тоді, коли із *одинъ на десѣте, дѣва на десѣте* утворилися *одинадцѣть, дванадцѣть*. При утворенні сучасних числівників *перший, перша, перше* використано суфікс вищого ступеня порівняння прикметників *-ш-*: *първъ > първын > първъшини > перший*.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Виберіть із запропонованих контекстів слова з кількісним значенням. Схарактеризуйте їх за граматичними особливостями. Прокоментуйте причини й умови фонетичних і граматичних змін.

Тамо мѣного зла сотвориша половьци взяша доушь болек тѣмы а иныа изсѣкоша; оу роуськомѣ правѣ сѣдять кметы и оу земьскомѣ и съ тѣхъ брали ксми и съ подимѣа по колодѣ овьса; и оставили ксми воитка при соулимовѣ бо воитекъ за половиноу далѣ ѿ копѣ.

Завдання 2. Спродукуйте від наведених нижче іменників, поєднавши їх із числівниками дѣва, дѣвѣ, числівниково-іменникові конструкції. Прокоментуйте причини й умови фонетичних і граматичних змін.

Болото, братѣ, воуки, владычица, вѣдро, долоня, днь, жена, кѣназь, коравль, крѣстѣ, мыло, невѣста, недѣла, ножѣ, овьца, озеро, око, окѣно, отьцѣ, плече, плоугѣ, поле, рыба, свекры, село, сторона, стѣза, сѣрдыце, оухо, царица.

Завдання 3. Визначте граматичні значення числівників у наведених числівниково-іменникових конструкціях. Прокоментуйте особливості їх поєднання з відповідними іменниками.

Дѣва моужа, дѣвою моужоу, дѣвѣма моужема, дѣвѣ нивѣ, дѣвою нивоу, дѣвѣма нивама, дѣвѣ лиця, дѣвою лицоу, дѣвѣма лицема, триє сынове, трии сыновѣ, трьмѣ сынѣмѣ, три сыны, трьми сынѣми, трьхъ сынѣхъ, три погыбѣли, трии пѣтиць, три окѣна, трии окѣнѣ, четыре голоубик, четьрь голоубени, четьри озера, четьрьхъ озерѣхъ.

Завдання 4. Прокоментуйте послідовні фонетико-граматичні модифікації, яких зазнали числівники *три*, *чотири* у формі орудного відмінка у процесі свого становлення (від староукраїнського періоду до сучасної української мови).

Завдання 5. Визначте граматичні значення наведених нижче словоформ простих (власне кількісних і збірних) числівників. Зважайте на те, що деякі словоформи можуть бути омонімічними.

Одномоу, одньоѣ, одньѣмь, шести, семию, десаты, десатоу, сътъмь, сътома, тысячѣ, тысячамъ, дъвоко, дъвоки, трويمь, трокмь, трокѣ, четверѣмь, патеромоу, патерои, шестерого, шестероѣ, семеромь, семерою.

Завдання 6. Прокоментуйте послідовні фонетико-граматичні модифікації, яких зазнали наведені нижче числівники у процесі свого історичного розвитку (від староукраїнського періоду до сучасної української мови). З'ясуйте граматичні особливості словоформ *десать*, *съто* (Н.в. мн., дв.; Р.в. одн., мн.; М.в. одн.) у структурі складних кількісних числівників.

*П'ятнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, двісті, чотириста, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот, півтора*ста.

Завдання 7. Узгодьте подані в дужках порядкові нечленні числівники в роді, числі і відмінку з іменником у зазначеній граматичній формі.

Бои (първъ) у Р.в. одн.; воулава (въторъ) у Р.в. мн.; весло (треть) у Д.в. одн.; вечерь (четвертъ) у Д.в. мн.; владыка (патъ) в О.в. одн.; воквода (шестъ) в О.в. мн.; гнѣздо (семъ) у М.в. одн.; дѣтина (осмъ) у М.в. мн.; дъчи (девятъ) у Р.в. одн.; днь (десатъ) у Р.в. мн.; жена (първъ) у Д.в. одн.; зегзица (въторъ) у Д.в. мн.; крѣпость (треть) в О.в. одн.; лодья (четвертъ) в О.в. мн.; лоша (патъ) у М.в. одн.; ночь (шестъ) у М.в. мн.; ноша (семъ) у Р.в. одн.; оружиє (осмъ) у Р.в. мн.; простыни (девятъ) у Д.в. одн.; старыць (десатъ) у Д.в. мн.; староста (първъ) в О.в. одн.; тела (въторъ) в О.в. мн.; царь (треть) у М.в. одн.; шеломъ (четвертъ) у М.в. мн.; тавлоко (патъ) у Р.в. одн.; тигна (шестъ) у Р.в. мн.; тлице (семъ) у Д.в. одн.

Завдання 8. Запишіть староукраїнською мовою порядкові числівники на зразок *тринадцятий, чотирнадцятий, двадцять другий, тридцять п'ятий, п'ятдесят шостий, шістдесят сьомий*.

Завдання 9. Прокоментуйте наявність у сучасній українській мові паралельних відмінкових форм у числівників на зразок *п'ять, дванадцять, двадцять*.

Завдання 10. Прочитайте фрагмент тексту з «Руської правди» (Додаток Б). Випишіть числівники й схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) розряд (кількісний, порядковий); в) різновид за будовою; г) відмінок; ґ) число (якщо є); д) рід (якщо є).

Завдання 11. Виберіть із контекстів, узятих із «Повісті временних літ», слова з кількісним значенням. Схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) розряд (кількісний, порядковий); в) різновид за будовою; г) відмінок; ґ) число (якщо є); д) рід (якщо є).

1. По дъвою же лѣту умре Синеусъ и братъ юго Труворь. **2.** И начаша скотъ брати от мужа по четьре куны, а от старость по 10 гривенъ, а от боляръ по осмидесятъ гривенъ. **3.** Богъ далъ ксть намъ сию 40 днии на очищеник души; се бо ксть десятина, от лѣта даѣма Богу: днии бо ксть от года до года 300 и 60 и 5 днии, и от сихъ днии десятый день въздати Богу – десятину, кже ксть постъ си четьрѣдесятный, в на же дни очистившися душа, празнукъ свѣтло въскресеник Господне, веселашцеса о Бозѣ. **4.** И прѣсѣдѣша братья у него ту ноць всю, и наставшю дни осмому, въ вторую субботу по Пасцѣ въ 2 час дни, и предасть душу в руцѣ Божии мѣсца маа въ 3 день, индикта въ 11 лѣто. **5.** Не трик бози – кдинъ Богъ, понеже кдино божество въ трехъ лицих. **6.** И бысть тма по всеи земли от шестаго часа до 9-го, и при 9-мъ часѣ испусти духъ Исусъ.

Тема 12. Дієслово староукраїнської мови

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Дієслова** староукраїнської мови мали строкату систему граматичних форм, граматичні категорії виду, способу, часу, стану, особи, числа, вирізнялися специфічними суфіксами: -а-, -н-, -ова-, -єва-, -ноу-, -ѣ- (вѣрати, гостити, зимовати, ночевати, сѣхнуѣти, шумѣти) та префіксами: вѣ(н)-, вѣз(вѣс)-, из-, до- на-, отѣ- подѣ-, при-, прѣ-, про-, роз- (вѣнести, вѣзнести, донести, отѣнести, подѣнести). У староукраїнській мові до дієслівної системи належали: 1) власне, або особові, дієслова, що виражали дію чи стан, які граматично оформлювалися як процес, що відбувається в часі, змінювалися за особами й числами; 2) слова, які мали іменні, а не особові форми – інфінітив, супін, дієприкметник, дієприслівник (виділився з дієприкметника). Іменні форми дієслова були пов'язані з особовими своїм походженням і значенням. Інфінітив і супін мали лише категорії виду і стану, дієприкметники – стан, вид, час і прикметникові категорії роду, числа і відмінка.

❖ **Класи дієслова.** У дієсловах староукраїнської мови розрізняють дві основи: 1) основу теперішнього часу (визначають шляхом відкидання особового закінчення дієслова); 2) основу інфінітива (визначають шляхом відкидання інфінітивного суфікса -ти). За основою теперішнього часу дієслова поділяють на п'ять класів: чотири тематичні й один нетематичний. Дієслова I класу (вести, нести) вирізнялися тематичним голосним [e], що з'являвся перед закінченням у всіх особах, окрім 1 ос. одн. і 3 ос. мн. (вед-є-ши, вед-є-ть) і чергувався з [o] (вед-оу-ть) (у 3 ос. мн. перед закінченням з'являється вторинний за походженням [y], що виник на місці [o], який, своєю чергою, розвинувся з дифтонгічного сполучення [*on], де [*o] – тематичний голосний, а [*n] належав до особового закінчення:

*vĕdoŋtĭ. Дієслова II класу (сѣхноути, доуноути, двигноути) передбачали наявність тематичного голосного [e], що чергувався з [o], перед якими стояв [h], тобто [he] // [ho] (двиг-не-ши, двиг-не-ть і двиг-ноу-ть < *dvĭnoŋtĭ). III клас (знати, читати) об'єднував дієслова, що засвідчували чергування [je] // [jo]: (зна-к-ши, зна-к-ть і зна-ю-ть < *znājoŋtĭ). IV клас (любити, носити, хвалити) ілюструє наявність тематичного голосного [i] (и) (хвал-и-ши, хвал-и-ть і хвал-ѧ-ть < *chvāliŋtĭ). До V класу належали нетематичні дієслова – ті, у яких особові закінчення у формах теперішнього часу приєднували безпосередньо до кореня (быти, дати, вѣсти (їсти), вѣсти (знати)).

❖ **Теперішній час** – це граматичне значення дієслова на позначення дії чи стану, що відбуваються в момент мовлення. Форми теперішнього часу староукраїнського дієслова утворювали від основи теперішнього часу тематичних і нетематичних дієслів недоконаного виду за допомогою особових закінчень (ведоу, ведеш, ведеть (одн.), ведемъ, ведете, vedoутъ (мн.), ведеѡѡ, ведета, ведета (дв.)). При утворенні форм теперішнього часу від тематичних дієслів I, II, III, IV класів особові закінчення приєднували за допомогою тематичного голосного (Додаток А. Таблиця 12.1). Нетематичні дієслова в 1 ос. одн. мали закінчення -мь: (къмь, дамь, вѣмь, вѣмь); у 2 ос. одн. – -и: кси, даси, вѣси, вѣси; в інших особах закінчення були ті самі, що й у тематичних дієслів (Додаток А. Таблиця 12.2).

❖ **Минулий час** – це граматичне значення дієслова на позначення дії чи стану, що відбувалися до моменту мовлення. У староукраїнській мові було дві прості форми минулого часу (аорист, імперфект) і дві складені (перфект, плюсквамперфект). Форми минулого часу успадковані ще від праслов'янської епохи й диференціювалися не лише за особовими закінченнями, але й за значенням.

- ✓ **Аорист** (від гр. *aoristos* – неозначений) – проста форма минулого часу, яка позначала моментальну, недовготривалу дію; його використовували тоді, коли йшлося про минулу дію, що сприймалася як одиничний, повністю завершений у минулому акт. Староукраїнський аорист, на відміну від старослов'янського, що функціонував у трьох типах (простий, старий сигматичний, новий сигматичний), був лише сигматичним. Різниця між простим і сигматичним аористом полягала в тому, що останній утворювався за допомогою суфікса *s («сигма»), який приєднувався до основи інфінітива, тоді як простий аорист старослов'янської мови не мав суфікса. Старий і новий сигматичний аорист відрізнялися тим, що в першому разі суфікс *s приєднувався безпосередньо до основи інфінітива (знахъ, зна, зна (одн.), знахомъ, знасте, знаша (мн.), знаховѣ, знаста, знаста (дв.); у другому – за допомогою сполучного голосного – [o] (ведохъ, веде, веде (одн.), ведохомъ, ведосте, ведоша (мн.), ведоховѣ, ведоста, ведоста (дв.)). Причому суфікс *s не зберігся в сигматичному аористі в усіх формах, зокрема в 1 ос. одн., мн. і дв. він виявляється у вигляді [x], у 3 ос. мн. – у вигляді [ш] (Додаток А. Таблиця 12.3-4).
- ✓ **Імперфект** (від лат. *imperfectum* – незавершений) – проста форма минулого часу, що позначала минулу, необмежену в часі, довготривалу або повторювану дію. Утворювався переважно від дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *ēach > -ѣах- (від основи інфінітива на приголосний); *āach > -аах- (від основи інфінітива на [i]); *āch > -ах- (від основи інфінітива на [ī] (ѣ), [a]). В імперфекті з суфіксом -ѣах- початковий голосний, що позначався літерою ѣ, асимілювався до наступного [ja] (ѣа), а потім відбулося стягнення двох однакових голосних: нес + ѣахъ > несѣахъ >

несаахъ (несјаахъ) > несаахъ. У дієсловах, що утворювалися за допомогою суфікса -ах-, відбулося лише стягнення: писа + ахъ > писаахъ > писахъ (пор.: ведаахъ, ведаше, ведаше (одн.), ведаахомъ, ведаше, ведаахоу (мн.), ведааховъ, ведаша, ведаша (дв.) (Додаток А. Таблиця 12.5-6).

✓ **Перфект** (від лат. *perfectum* – завершений) – складена форма минулого часу, яка вказувала на результат минулої завершеної дії й відношення її до теперішнього часу; називала таку дію в минулому, результати якої тривають і в момент мовлення про неї. Перфект передбачав поєднання активного дієприкметника минулого часу на -лъ, -ла, -ло (змінювався за родами й числами) й особових форм допоміжного дієслова **бути** в теперішньому часі: неслъ (-ла, -ло) ксмь; неслъ (-ла, -ло) кси (Додаток А. Таблиця 12.7-9). Перфект поступово почав передавати різноманітні відтінки у значенні минулого часу й витіснити форми аориста та імперфекта. На основі колишнього перфекта сформувався сучасний минулий час (після занепаду допоміжного дієслова **бути**).

✓ **Плюсквамперфект** (від лат. *plusquamperfectum* – передминулий) – це складена форма минулого часу, що позначала минулу дію, яка відбулася раніше за іншу минулу. Давніша форма, що передбачала поєднання активного дієприкметника на -лъ, -ла, -ло (змінювався за родами й числами) та допоміжного дієслова **бути** в імперфекті (Додаток А. Таблиця 12.10), вийшла з ужитку у зв'язку із занепадом форм імперфекта. Пізніша форма складалася з активного дієприкметника на -лъ, -ла, -ло та дієслова **бути** в перфекті, як-от: неслъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) ксмь; неслъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) кси (Додаток А. Таблиця 12.11-12). Після занепаду допоміжного дієслова **бути**

(особові займенники в XIV – XV ст. почали частіше вживатися у функції підмета) на основі форм колишнього плюсквамперфекта сформувався сучасний давньоминулий час.

❖ **Майбутній час** – це граматичне значення дієслова на позначення дії чи стану, що відбудеться після моменту мовлення. Сформувався пізніше, ніж теперішній і минулий часи; функціонував у синкретичній та аналітичній формах.

✓ **Простий майбутній час** – синкретична форма, яка дала ґрунт для становлення сучасних форм простого майбутнього часу і яку пов'язують із розвитком категорії виду. Після того, як префікси стали засобом видового розрізнення, серед дієслів із основою теперішнього часу виокремилися префіксовані одиниці, що хоч і відмінювалися так само, як і непрефіксовані, поступово набули граматичних значень доконаного виду й майбутнього часу: **нести – принести, любити – полюбити**. Відмінювалися як і дієслова теперішнього часу: **приведу́, приведеши, приведе́ть (одн.), приведе́мъ, приведе́те, приве́дуть (мн.), проведе́вѣ, приведе́та, приведе́та (дв.)** (Додаток А. Таблиця 12.13).

✓ **Передмайбутній час** – одна з аналітичних форм майбутнього часу, що позначала дію після моменту мовлення, яка відбудеться раніше за іншу майбутню дію; утворювалася поєднанням активного дієприкметника на **-лъ, -ла, -ло**, що змінювався за родами і числами, й особових форм дієслова **быти: боуду писалъ (-ла, -ло), боудеши писалъ (-ла, -ло), боудеть писалъ, (-ла, -ло)** (Додаток А. Таблиця 12.14). Форми передмайбутнього часу були повністю втрачені в XVII ст. Поєднання дієслова **быти** (у майбутньому часі) з інфінітивом засвідчують пам'ятки, починаючи з XIV ст.; на його основі виникла сучасна (складена) форма

майбутнього часу (*буду ходити, буду писати*). Дієприкметниковий компонент у формі передмайбутнього часу був замінений на інфінітив, очевидно, під впливом інших інфінітивних сполучень.

- ✓ **Складений майбутній час** – одна з аналітичних форм майбутнього часу, що передбачала поєднання інфінітива та допоміжного дієслова *имати* в теперішньому часі (*знати имоу, знати имеши, знати иметь (одн.), знати имемъ, знати имете, знати имоутъ (мн.), знати имевъ, знати имета, знати имета (дв.)* (Додаток А. Таблиця 12.15). У староукраїнській мові в ролі допоміжного вживалися також дієслова *хотѣти, начати* (*хочоу писати, начоу писати і т. ін.*), але з часом вони перестали виражати значення майбутнього часу. У XVI ст. допоміжне дієслово *имати*, яке займало частіше постпозицію щодо інфінітива, зрослося з ним, унаслідок чого й утворилися сучасні форми на зразок *битиму*: *бити + имоу > битиимоу > битиму; бити + имеши > битиимеши > битимеш*.

❖ **Наказовий спосіб** характерний здебільшого для тематичних дієслів у формах 2 ос. одн. (*веди, знаи*), 1-2 ос. мн. (*ведѣмъ, ведѣте; знаимъ, знаите*), 1-2 ос. дв. (*ведѣвѣ, ведѣта; знаивѣ, знаита*). Усі ці форми є праслов'янськими за походженням і беруть початок від форм бажального способу спільноіндоєвропейської мови. Форми наказового способу утворювали від основи теперішнього часу, до якої приєднували суфікси *-и-*, *-ѣ-* і відповідні особові закінчення (Додаток А. Таблиця 12.16). Нетематичне дієслово *выти* утворювало форми наказового способу за зразком тематичних (*воуди, воудѣмъ, воудѣте*); нетематичні дієслова *дати, ѣсти, вѣсти* мали певні особливості: *ѣжь, ѣдимъ, ѣдите, ѣдивѣ, ѣдита* (Додаток А. Таблиця 12.17).

Наказовий спосіб у формах 3 ос. одн., мн., дв. виражався описово, за допомогою частки **да**: **да напише**, починаючи з XV ст., за допомогою часток *хай*, *нехай*.

❖ **Умовний спосіб** староукраїнського дієслова передбачав поєднання активних дієприкметників на -лъ, -ла, -ло та форм допоміжного дієслова **быти** в аористі (**неслъ** (-ла, -ло) **быхъ**, **неслъ** (-ла, -ло) **бы**, **неслъ** (-ла, -ло) **бы** (одн.); **несли** (-лы, -ла) **быхомъ**, **несли** (-лы, -ла) **бысте**, **несли** (-лы, -ла) **выша** (мн.); **несла** (-лѣ, -лѣ) **выховѣ**, **несла** (-лѣ, -лѣ) **выста**, **несла** (-лѣ, -лѣ) **выста** (дв.) (Додаток А. Таблиця 12.18). З XIII ст. спостерігається непослідовність узгодження форм аориста в особі й числі з дієприкметником. Допоміжне дієслово **бы** (2-3 ос. одн.), яке починають використовувати для всіх осіб і чисел, поступово стає часткою, носієм умовності (*ходив би*, *робив би*). У формах на зразок *ходила б*, *робила б*, *носила б* частка *б* є варіантом *би* < **бы**; вона розвинулася на українському ґрунті внаслідок закону милозвучності.

❖ **Інфінітив** має іменникове походження, являє собою скам'янілу граматичну форму давального-місцевого відмінків однини іменників *і-основ, про що свідчать як слов'янські, так і неслов'янські мови (пор.: укр. *стать* (жіноча) – *стать* (від *стати*); нім. *das Leben* (укр. *життя*) – *leben* (укр. *жити*). Показником інфінітива виступали суфікс -ти < *tī (*nōsītī > **носити**, *māzātī > **мазати**) або його варіанти -ть < -ти < *tī та -чи < *ktī (*tēktī > **течи**, *pēktī > **печи**), *gtī (*stērgtī > **стеречи**, *bērgtī > **веречи**). У пам'ятках форми інфінітива на -ть після основи на голосний спостерігаються вже в XI ст.; зміну -ти на -ть пов'язують із редукацією кінцевого ненаголошеного [i]. У сучасній українській мові таке явище засвідчене в розмовному мовленні; інфінітив на -чи наявний у деяких південно-західних говорах.

❖ **Супін** також має іменникове походження, являє собою скам'янілу форму знахідного відмінка однини іменників *ŷ-основ. Показником супіна є суфікс -тъ < *tŷm. Супін використовували при дієсловах на позначення руху, він вказував на мету, намір руху, керував здебільшого родовим відмінком у тому разі, де відповідний інфінітив вимагав знахідного, наприклад: *идеть искатъ коунъ* («Руська правда»). Починаючи з XI ст., супін поступово витісняється інфінітивом, хоч подекуди трапляється ще у грамотах XIV ст.

❖ **Активні дієприкметники** староукраїнської мови вказували на дію суб'єкта, позначали властивість діючого предмета. Їх поділяли на невідмінювані та відмінювані, диференціювали за членними й нечленними формами. До невідмінюваних належали дієприкметники, утворені від основи інфінітива за допомогою суфікса -л- і родових закінчень -ъ, -а, -о: *писалъ, писала, писало*. Нечленні форми використовували для утворення аналітичних форм часу й умовного способу. Вони мали граматичні значення роду й числа, дали ґрунт для утворення форм сучасного минулого часу (*писав, писала, писало*). Сучасна форма *писали* за походженням є формою називного відмінка множини чоловічого роду. Від нечленних дієприкметників на -лъ, -ла, -ло спродуковано членні за допомогою вказівних займенників *и, га, ю*. У сучасній українській мові вони представлені у вигляді дієприкметників на зразок *замерзлий, зів'ялий, пожовклий*. Відмінювані активні дієприкметники мали граматичні значення часу (теперішнього або минулого), змінювалися за родами, числами й відмінками.

❖ **Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу** утворювалися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса *nt, який у непрямих відмінках був ускладнений суфіксом іменної основи *j, наприклад, форма родового відмінка однини дієприкметника чоловічого роду від дієслова

нести: *neso- (основа теперішнього часу) + nt (суфікс дієприкметника) + j (суфікс іменної основи) + (закінчення родового відмінка) > nēsōntjā, де *on > [o] > [y], а [*tj] > [ч]. Звідси, відповідно, форма **несоуча**. Дієприкметники чоловічого й середнього роду мали у формі називного відмінка однини закінчення чи то [a], наприклад, для дієслів I класу: **веда, ида, неса**, чи то [ʼa], наприклад, для дієслів III і IV класу: **знага, пиша, проста, хвала**. Доволі рано закінчення [a] було витіснено [ʼa], що сприяло поширенню форм на зразок **веда, ида, неса**. Пор.: становлення форми називного відмінка дієприкметників чоловічого і середнього роду: *nēsē + nt > *nēsēt > *nēsēn > **неса** > **неса**. Нечленні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися як і нечленні прикметники з основою на м'який приголосний, наприклад, у жіночому роді: **несоучи, несоучѣ, несоучи, несоучоу** (Додаток А. Таблиця 12.19-20). Від активних нечленних дієприкметників теперішнього часу за допомогою вказівних займенників **и, га, к** утворювалися членні форми (аналогічно до членних прикметників), які подекуди зберігає й сучасна мова (*лежачий камінь, колючий дріт*).

❖ **Активні нечленні дієприкметники минулого часу** спродуковані від основи інфінітива за допомогою суфікса -ūs- (якщо основа закінчувалася на приголосний (*nēs + ūs + j + ā > *nēsūsjā (де *ū > [ъ], а [sj] > [ш]) > **несъша**) або суфікса -vūs- (якщо основа закінчувалася на голосний (*chōdī + vūs + j + ā > *chōdīvūsjā > **ходивъша**). Форми дієприкметників із суфіксами -ъш- або -въш- виступали в усіх відмінках, родах, числах, окрім форми називного відмінка однини чоловічого і середнього роду, що утворювалася так: *nēs + ūs > *nēsūs > *nēsū > **несъ**; *chōdī + vūs > *chōdīvūs > **ходивъ**. Нечленні дієприкметники минулого часу, як і нечленні теперішнього, відмінювалися за зразком нечленних прикметників із основою на м'який

приголосний (Додаток А. Таблиця 12.21-22). Залишки колишніх активних нечленних дієприкметників зберігає сучасна мова у формах дієприслівників із суфіксами *-учи, -ачи* (іду*чи, хвалячи*) та *-ши, -вши* (приніс*ши, написавши*).

❖ **Пасивні дієприкметники** староукраїнської мови позначали властивість предмета піддаватися дії ззовні; функціонували у членних і нечленних формах; мали граматичне значення теперішнього або минулого часу; змінювалися за родами, числами, відмінками. Нечленні пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса *-m-* та родового закінчення: **nēsō* (основа теперішнього часу з тематичним *-o*) + *m* (суфікс дієприкметника) + *ъ* (закінчення чоловічого роду) > **nēsōmъ* > *несомъ* (пор.: *несома* < **nēsōmā*; *несомо* < **nēsōmō*). Відмінювалися як нечленні прикметники з основою на твердий приголосний (Додаток А. Таблиця 12.23-24). Нечленні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-n-, -t-*: *данъ, дана, дано; битъ, бита, бито* (форма середнього роду збереглася в сучасній мові у вигляді предикативних форм на *-но, -то*: *казано, збито*). Відмінювалися так само, як і пасивні дієприкметники теперішнього часу (Додаток А. Таблиця 12.25-26). Членні пасивні дієприкметники утворювалися від нечленних за допомогою вказівних займенників *и, я, к*. Форми пасивних дієприкметників минулого часу повністю збереглися в сучасній українській мові (*виданий, званий, зшитий, списаний*), форми теперішнього часу – в окремих прикметниках (*відомий, знайомий, свідомий*).

❖ **Дієприслівники** виникли на основі колишніх відмінюваних активних нечленних дієприкметників. Сучасні дієприслівники недоконаного виду на зразок *співаючи, говорячи* є скам'янілими формами

називного відмінка однини жіночого роду теперішнього часу (**несоучи**). Дієприслівники доконаного виду – скам'янілою формою називного відмінка однини жіночого роду минулого часу (**несъши, ходивъши**). Унаслідок змін у синтаксичній системі нечленні дієприкметники поступово втрачали зв'язок із іменниками, перестали вживатися у функції означення і, втративши відмінювання, перейшли до розряду дієприслівників.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Згрупуйте запропоновані дієслова на основі уналежнення до відповідного тематичного (I, II, III, IV) або нетематичного (V) класу. Назвіть формальні показники класового розрізнення.

Боронити, вродити, бѣжати, бѣрати, быти, везти, видѣти, вѣсти, водити, вѣноути, глаголити, гостити, дати, двигати, дружити, доуноути, ѣсти, зимовати, идти, искоушати, казнити, клонити, кольноути, кричати, коувати, коуповати, ламати, лежати, летѣти, мазати, носити, ночевати, пити, пѣти, плести, подимати, проклинати, просити, простити, поускати, поустити, сѣдѣти, съхноути, твърдити, топгати, хотѣти, читати, шити, шоумѣти.

Завдання 2. Визначте граматичне значення виду (недоконаний / доконаний) наведених нижче дієслів. Назвіть формальні показники видового розрізнення.

Вести, отъвести; винести, вносити; вѣставати, вѣстати; вѣздвигноути, двигати; глѣхноути, оглѣхноути; засыпати, сыпати; избивати, избити; издавати, издати; навѣвати, навѣяти; накладати, накласти; наливати, налити; насѣвати, насѣяти; окаменѣти, окаменѣвати; ослабѣвати, ослабьноути; отъпѣвати, отъпѣти; постригати, постригти; посѣкати, посѣкти; почитати, почѣтити; пронизати, низати; оугадывати, оугадати; оукрасти, красти.

Завдання 3. Визначте граматичне значення особи та числа наведених нижче дієслівних слівформ теперішнього (майбутнього) часу. Згрупуйте їх відповідно до видо-часового розрізнення.

Белите, водиши, въздвигноу, въздъхнеть, въведоуть, бережета, говоритъ, давѣ, дополеть, дрѣмакмъ, ксмь, ѣдятъ, изловятъ, кричиши, крыю, льстятъ, мажете, можевѣ, напишетъ, нарѣжете, помахаєта, приѣдеши, пьроутъ, речемъ, рыкеть, старѣкте, сѣкоуть, съгорита, соуть, тълкнеши, оумѣкмъ, хватаєтъ, ходятъ, шикѣѣ.

Завдання 4. Подайте парадигми запропонованих нижче дієслів в аористі й імперфекті. Прокоментуйте особливості особових закінчень.

Брести, везти, возити, дѣлвати, летѣти, мести.

Завдання 5. Визначте граматичне значення часу (аорист / імперфект), особи й числа наведених нижче дієслівних слівформ. Подайте до кожної з них початкову форму. Зважайте на те, що деякі слівформи можуть бути омонімічними.

Бедохомъ, гадаше, гнихъ, говоряхоу, горяхъ, кладяхъ, коусаховѣ, лежаше, лоупахоу, мете, мыста, орасте, плетяхъ, порвахоу, поускаша, свистяховѣ, слоужахъ, стахъ, стоупа, стоучаста, терпѣховѣ, оубисте, ховахомъ, ходиша.

Завдання 6. Подайте парадигми запропонованих нижче дієслів у перфекті та плюсквамперфекті. Прокоментуйте особливості особових і родових закінчень.

Говорити, лежати, лити, ламати, мати, плести, съпати.

Завдання 7. Подайте парадигми запропонованих нижче дієслів в аналітичних формах майбутнього часу. Прокоментуйте граматичні й фонетичні зміни.

Барити, котити, писати, просити, сѣкти, соушити.

Завдання 8. Подайте парадигми запропонованих нижче дієслів у наказовому способі. Прокоментуйте особливості особових закінчень.

Бити, глаушити, гравити, дышати, фхати, лити, мати, пекти, помагати, садити, свѣтити, съхноути, читати.

Завдання 9. Подайте парадигми запропонованих нижче дієслів в умовному способі. Прокоментуйте особливості особових закінчень

Висѣти, мъркноути, морити, нести, спати, плести.

Завдання 10. Виберіть із контекстів, узятих із «Повісті временних літ», дієслова у формах наказового й умовного способу. Схарактеризуйте словоформи за властивими їм граматичними значеннями. Назвіть формальні показники способових форм, зокрема й умовного способу в порівнянні з перфектом.

1. Аще бо быхъ, брате, видилъ лице твою ангелскою, умерлъ быхъ с тобою. Аще бы человекомъ Богъ рекъ на небо столпъ дѣлати, то повелѣлъ бы самъ Богъ словомъ. 2. Давидъ же: «Хвалите Господа вси ѡзыци, похвалите юго вси людю». 3. Се азъ отхожу от васъ, ѡкоже ѡви ми Господъ в постынокъ времяа, в пещерѣ ми суцю, изыити от свѣта сего. 4. И поучи ю патриархъ о вѣрѣ и рече ю: «Благословена ты юси в руськихъ князехъ, ѡко възлюби свѣтъ, а тму остави». 5. Что се створилъ юси в Русьской землѣ – уверьгъ юси ножъ в ны? Чему юси ослипил брата своюго? 6. То иди ты, Святополче, на Давыда, люби ими и, любо прожени. 7. Иди къ Давыдови и рци юму: «Пришли ми Кулмѣа, азъ юго пошлю к Володимеру». 8. Приидите, вложим древо въ хлѣбъ юго, изътребимъ от земля животъ юго. 9. Рече имъ: «Сядете въ градѣ Иерусалимѣ, дондеже пошлю обѣтование Отца юмоюго». 10. И посла Ярославъ къ Глѣбу, глагола: «Не ходи, отецъ ти умерлъ, а братъ ти убить от Святополка».

Завдання 11. Виберіть із контекстів, узятих із «Повісті временних літ», дієслова у формах інфінітива і супіна. Схарактеризуйте словоформи за властивими їм граматичними значеннями.

1. Игорь же нача княжити въ Киквѣ, и миръ имѣа къ всѣмъ странамъ. И приспѣ осень, и нача мыслити на деревляны, хотя примыслити болшою дань. 2. И повелѣ людемъ съсуги могоу велику, и, яко съспоша, повелѣ трызну творити. Посемъ сѣдоша деревлянѣ пити, и повелѣ Ольга отрокомъ своимъ служити передъ ними. 3. Придоша половци первокъ на Руськую землю воквать. 4. Присла Романъ, и Костянтинъ и Стефанъ слы къ Игореву построити мира пѣрваго. 5. И придетъ же пакы съ славою судити живымъ и мертвымъ, якоже взиде съ своєю плотью, тако и снидеть. 6. Егда придетъ Богъ судити на землю и погубити вса творашаа безаконькы и сквѣрны дѣющаа.

Завдання 12. Спродукуйте від наведених нижче дієслів можливі форми нечленних дієприкметників (активних / пасивних, теперішнього / минулого часу) у називному відмінку однини чоловічого, середнього, жіночого родів.

Безти, зъвати, колоти, просити, плести, читати, шити.

Завдання 13. Подайте одинну парадигму дієприкметниково-іменникових словосполучень, як-от: а) з активними дієприкметниками теперішнього часу; б) з активними дієприкметниками минулого часу; в) з пасивними дієприкметниками теперішнього часу; г) з пасивними дієприкметниками минулого часу. Прокоментуйте особливості відмінкових закінчень.

а) знаа сынъ, плача дѣтиа, ндоучи мати; б) бывъ мужъ, пекъ сълньце, хваливъши свекры; в) знакмъ дроугъ, видимъ небо, ведома царица; г) оубитъ князь, писано слово, люблена дѣчи.

Завдання 14. Визначте граматичні значення (часу, роду, числа, відмінка) наведених нижче словоформ активних нечленних дієприкметників. Зважайте на те, що деякі словоформи можуть бути омонімічними.

Бравъ, видача, выдавшѣ, двигъше, знавшема, крыючихъ, коуповавшоу, любивъшами, минаючоу, носивъшьмъ, пекъша, пишоучею, пиючемъ, плетоучема, рекъши, слышавъшахъ, сидачемъ, съхноуча, мечоучоу, оуча.

Довідка: брати, видѣти, выдати, двигнути, знати, крыти, коуповати, любити, минати, носити, пекти, писати, пити, плести, ректи, слышати, сидѣти, съхнути, метати, оучити.

Завдання 15. Визначте граматичні значення (часу, роду, числа, відмінка) наведених нижче словоформ пасивних нечленних дієприкметників. Зважайте на те, що деякі словоформи можуть бути омонімічними.

Браноу, видѣны, выданъмъ, крытою, коупоукмомъ, любимома, носимоу, печенами, писана, пито, плетенѣ, реченамъ, слышимоу, сидѣмоу, съшенъ, метана, оучимама.

Завдання 16. Попередньо утворивши від поданих у дужках інфінітивів нечленні дієприкметники (активні чи то пасивні, теперішнього чи то минулого часу), узгодьте їх у роді, числі, відмінку з іменником у зазначеній граматичній формі.

Вѣтръ (магати) Р.в. одн.; грамота (выдати) Р.в. мн.; гърло (ковтати) Р.в. дв.; даль (манити) Д.в. одн.; дерево (ламати) Д.в. мн.; дѣдъ (жити) Д.в. дв.; дѣтѣа (коутати) О.в. одн.; домъ (сътворити) О.в. мн.; днь (миноутти) О.в. дн.; жена (лѣгати) М.в. одн.; зелик (варити) М.в. мн.; камы (лежати) М.в. дв.; къназь (могти) Р.в. одн.; медъ (липноутти) Р.в. мн.; лисъ (линнати) Р.в. дв.; моуха (коусати) Д.в. одн.; паша (орати) Д.в. мн.; пѣснь (сѣпѣти) Д.в. дв.; пьсъ (лапати) О.в. одн.; бѣчела (летѣти) О.в. мн.; рана (рвати) О.в. дв.; стрѣла (колоти) М.в. одн.; тѣсто (мѣсити) М.в. мн.; человекъ (оуныти) М.в. дв.

Завдання 17. Виберіть із контекстів, узятих із «Повісті временних літ», дієслова у граматичних формах дієприкметника. Схарактеризуйте словформи за властивими їм граматичними значеннями.

1. По сем же половцемъ воюющимъ по земли Русьѣи, а Святославу же суцю в Черниговѣ, а половцемъ воюющимъ около Чернигова, Святославъ же, собравъ дружины нѣколико, изыиде на нѣа ко Сновську. И узрѣша половци идуща вѣа и пристроашасѣа противу. И видивъ Святославъ множество ихъ. 2. Совокуплена тѣлома, паче же и душама, у владыкы всих цесарѣа пребывающа в радости бесконѣчнѣи и въ свѣтѣ неизреченьемъ, подающа ицѣления дары Руськои землѣ, инѣмъ приходѣщимъ правою вѣрою дакта ицѣлений: хромымъ ходити, слѣпымъ прозрѣник, болащимъ цѣлбы, окованымъ раздрѣшеник, тѣмницѣмъ отверзеник, печальнымъ утѣху, напастынымъ избавленик. И кста заступника Руськои земли, и свѣтѣльника сияюща воину и молащасѣа воину ко владыци о своихъ людехъ. 3. Всеволодъ же изыиде противу имъ мѣсаца февралѣа въ 2 день, и бившимъся имъ, побѣдиша Всеволода и, воквавше отъидоша. 4. Изяславу же со Всеволодомъ Киеву пришедшю, а Святославу – Чернигову, и людѣк киевстии прибѣгоша Киеву, и створивше вѣче на торговици, и рѣша, пославшесѣа ко князю: «Се половци росулисѣа по земли, да вдаи, княже, оружѣа и кони, и кще быкъмся с ними». 5. Ркоша же кианѣ: «Намъ невола: князь нашъ убить, а княгини наша хочеть за вашъ князь», и понесоша ѣа в лодѣи. 6. И се нападоша на нь, акы звѣрык дивии около шатра, и насунуша и копыи, и прободоша Бориса и слугу юго, падша на немъ, прободоша с нимъ. Бѣ бо съ любимъ Борисомъ. 7. Онѣм же пришедшимъ, повѣдающимъ Свѣтополку, ѣако «Створихомъ повѣленок тобою».

Завдання 18. Прочитайте фрагмент тексту з «Повісті временних літ». Випишіть дієслівні форми й схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) дієслівна форма (особова / неособова; якщо неособова, то яка); в) клас (тематичний / нетематичний; якщо тематичний, то який); г) стан (активний / пасивний); ґ) спосіб (дійсний / умовний / наказовий); д) вид (недоконаний / доконаний); е) час (теперішній / минулий / майбутній; якщо минулий (майбутній), то який); є) особа і число (якщо є); ж) рід і відмінок (якщо є).

И помысливъ си, перехрестисѧ, река: «Волѧ Господнѧ да будеть». И приѣха в малѣ дружинѣ на княжь дворѣ, и вылезе противу кѣму Сѧтополкѣ, и идоша въ гридьницу, и прииде Давыдѣ, и сѣдоша. И нача Сѧтополкѣ глаголати: «Остани на сѧтокоѣ». И рече Василко: «Не могу, брате, остати, уже кѣмь повелѣлѧ товаромѣ поити переди». Давыдѣ же сѣдѧдше аки нѣмѣ. И рече Сѧтополкѣ: «Завѣтрокаи, брате!». И обѣщасѧ Василко завѣтрокати. И рече Сѧтополкѣ: «Посидита вы здѣ, а ѧзѣ лѣзу, наражю». И лѣзе вонѣ, а Давыдѣ с Василкомѣ сѣдоста. И нача Василко глаголати ко Давыдови, и не бѣ в Давыдѣ гласа и ни послушанѧ: бѣ бо вжаслѣсѧ и леств имѣѧ въ сердцѣ». И посѣдѣвъ мало Давыдѣ, рече: «Гдѣ кѣсть братѣ?» Они же рекоша кѣму: «Стоить на сѣнехѣ». И вѣставѣ Давыдѣ, рече: «Атѣ иду по нѣ, а ты ту, брате, посѣди». И вѣставѣ Давыдѣ лѣзе вонѣ. И ѧко выступи Давыдѣ, и запроша Василка, въ 5 ноября, и оковавѣше въ двоѣ оковы, и приставиша к нему сторожѣ на ночь. Наутриѧ же Сѧтополкѣ созва боаре и киане и повѣда имѣ, кѣже бѣ кѣму повѣдалѣ Давыдѣ, ѧко «Брата ти убилѣ и на тѧ свѣщалѣ с Володимеромѣ, хочеть тѧ убити и градѣ твои заѧти». И рекоша боаре и людѣ: «Тобѣ, княже, головы своѣѣ достойть блюсти. Да аще кѣсть молвилѣ право Давыдѣ,

да прийметь Василко казнь: аще ли неправо глаголааь Давыдъ, да прийметь мечь от Бога и отвѣщають предъ Богомъ». И увѣдѣша игумени и начаша молитися о Васильцѣ къ Свѣтополку, и рече имъ Свѣтополкъ: «Ото Давыдъ». Давыдъ же, се вѣвѣдавъ, нача поостривати на ослабленыхъ: «Аще ли сего не створиши и кого пустиши, тѣ ни тобѣ княжити, ни мнѣ». Свѣтополкъ же хотѣше пустити и, но Давыдъ не хотѣше, блюдася кого. И на ту ночь ведоша и Звенигороду, иже ксть городъ малъ у Киква, тако десѣти верѣсть <...> вѣдале, и привезѣше и на колѣхъ, окована суца, и сѣсадиша и с колѣ и вѣведоша в истобьку малу. И сѣдѣащю кму, узрѣ Василко торчина, острѣаща ножь, и вразумѣ, тако хотѣт и ослипити, и вѣзпи къ Богу плачемъ великомъ и стонанымъ великомъ. И се влѣзоша послании Свѣтополкомъ и Давыдомъ Сновидъ Изечевичъ, конюхъ Свѣтополчъ, и Дмитръ, конюхъ Давыдовъ, почаста простирати коверъ и, простерша, гаста Василка и хотѣше поврѣщи и, борѣшеться с нима крѣпко, и не можета кого поврѣщи. И се влѣзѣше друзии, повергоша и, и свѣзаша и, и снемѣше доску с печи и вѣзложиша на персии кму. И сѣдѣста обаполы Сновидъ Изечевичъ и Дмитръ и не можаста кого удержати. И приступиста ина два, и снѣаста другую дѣску с печи, и сѣдѣста, и вдавѣша и рамѣано, тако персемъ троскотати.

Завдання 19. Прочитайте фрагмент тексту з «Успенського збірника» кінця XII – початку XIII ст. Випишіть дієслівні форми й схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) дієслівна форма; в) клас; г) стан; ґ) спосіб; д) вид; е) час; є) особа і число (якщо є); ж) рід і відмінок (якщо є).

• њ • љ • ѝ • ѣ • ѧ
 то • а послѣди по пренесени
 и множайша съдѣла надъ
 стѣима гробома • искова
 5 въ бо серебряна дъски • и
 стѣиа по нимъ издража
 въ • и позолотивъ покова •
 воръ же серебрямъ и золотъ
 мь • съ хроустальными
 10 великими разнизани
 и оустрои • имоущъ връхоу
 пообилоу злато свѣтилъ
 на позолочена • и на нихъ
 свѣщѣ горащѣ оустрои въ
 15 иноу • и тако оукраси добрѣ
 ѡко не могоу съказати оно
 го оухъщрениа по достоа
 нию довлѣнѣ • ѡко многомъ
 приходѡщемъ и отъ грѣкъ и
 20 отъ инѣхъ же землѣ и гѣти
 никде же сицеа красоты нѣ
 сть • а многыхъ стѣихъ ра
 кы видѣли ксмы • и сице оу
 строи на памѣт добрыхъ
 25 юмоу дѣлъ прѣвож оубо *wt* ѣа
 рекъша не съкрывайте и
 мѣниа на земли нѣ на небе
 си • въторок отъ сѣоу ѡко та
 ко ѡ по тихоу почѣстивъшоу
 30 третикѣ же отъ члвкъ блго
 словленик и похвалоу отъ
 всѣхъ видѡщихъ и слы
 шѡщихъ • Нѣ мы се остави
 вѣше пакы на передъ възи
 35 демъ • югда же оубо володи
 миръ преже окова сѣоу рацѣ

а шльгъ снѣ стѣославъ оумы
 сли въздвигнути цркъвъ
 съкроушивъшою сѣа выше
 40 городѣ камлаоу • и приве
 дѣ зѣдатеа повелѣ зѣдати
 вѣдав имъ все пообилоу •
 ѡже на потребу • и съврше
 нѣ ки бывѣши и испсанѣ •
 45 многашѣды поноужаше оу
 бо и молааше стѣоплъка да
 быша перенесли стѣа мѣка
 въ създаноу цркъвъ • онѣ
 же пакы акы зазѣра троу
 50 доу юго и не хотѣше прене
 сти • зане не самѣ блше юѣ
 създадѣ цркъве тоа • малоу
 же времени миноувъшо •
 и стѣоплъкоу преставивъ
 55 шю сѣа на въторок лѣто по
 оустроикѣ цркъве тоа • и
 многоу мѣатежу и крамо
 лѣ бывѣши въ людѣхъ и мѣ
 лѣ не малѣ • и тѣгда съвѣ
 60 коупивѣше сѣа вси людик
 паче же большии и нарочи
 тии моужи • шедѣше при
 чѣтѣмъ всѣхъ людии • и
 молахоу володимира да
 65 вѣшедѣ оуставитъ крамо
 лоу соущюу въ людѣхъ •
 и вѣшьдѣ оутоли мѣате
 жѣ и гѣкоу въ людѣхъ • и
 преа княженик вскѣа роу
 70 съскы земла въ лѣто
 • њ • љ • ѝ • ѣ • ѧ • лѣто • :•

Тема 13. Прислівник і службові слова староукраїнської мови

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Відзайменникові прислівники.** Прислівники староукраїнської мови є неоднотипними щодо значення, будови й походження. Найархаїчніші прислівники займенникового походження, які зазвичай утворювали від основ давніх займенників на зразок *вьсь, и, к, па, инъ, къи (кыи), овъ, онъ, съ, тъ* за допомогою: а) суфікса *-оуд-* (*-юд-*) + *-а, -оу, -ы, -ѣ*; б) суфікса *-гд-* + *-а, -ы*; в) суфікса *-д-* + *-е*; г) суфікса *-м-* + *-о*; ґ) суфікса *-к-* + *-о*; д) суфікса *-л-* + *-ь, -и, -ѣ, -ьми, -ьма*. Розмаїття кінцевих структурних елементів, вочевидь, свідчить про те, що частина таких прислівників співвідносні з давніми відмінковими формами (*коуда, коудѣ, коудоу, коуды*), які з часом втратили здатність відмінюватися. Подекуди сприймаються як скам'янілі форми неособових займенників середнього роду, (*вьсако, како, сако*). Відзайменникові прислівники використовували для позначення: 1) місця (*вьсюдоу, иноуды, овоудоу, оноудѣ, сюдѣ, сюдоу, вьсьде, иде, къде, инамо, камо*); 2) часу (*вьсьгда, къгды, иногда, иногдаѣ, овъгда, тъгды*); 3) способу дії (*инако, овако, онако, тако, іако*); 4) міри і ступеня (*кълма, колѣ, кольма, кольми, сели, толи, толѣ, тольма, тольми*) (Додаток А. Таблиця 13.1-2).

❖ **Відіменні прислівники** є похідними від: 1) іменників (*везъвъѣсти, заоутра, вѣдосвѣта, сънадвороу, съподъсъподоу, вьпрорѣдъ*); 2) прикметників (*вьстро, достоинно, кротъко, кротъцѣ*); 3) числівників (*(въ)първок, (въ)пѣток*). Здебільшого являють собою чи то префіксальні, чи то безпрефіксальні форми непрямих відмінків: *вьчера* (Р.в. одн.) < *вьчерь*; *посерединѣ* < *по* + *серединѣ* (Д.в. одн.); *вьголосъ* < *въ* + *голосъ*, *замоужь* < *за* + *моужь* (Зн.в. одн.); *вокъмъ* < *вокъмъ*, *кроугъмъ* <

кρούгъмъ (О.в. одн.); вьгорѣ < вь + горѣ, вьнизоу < вь + низоу (М.в. одн.); съдалека < съ + далека, сълѣва < съ + лѣва (Р.в. одн. нечленного прикметника чоловічого роду); весело(ѣ) < весело(ѣ), давно(ѣ) < давно(ѣ) (Зн.в. (М.в.) одн. нечленного прикметника середнього (чоловічого) роду); вьпатоук < вь + патоук (Зн.в. одн. нечленного порядкового числівника середнього роду).

❖ **Віддієслівні прислівники** виникли пізніше порівняно з іншими групами й остаточно оформилися в сучасній українській мові. Здебільшого являють собою адвербіалізовані давні дієприкметникові форми: а) нечленних активних дієприкметників теперішнього часу: здра («даремно») < здра (Н.в. одн. нечленного дієприкметника чоловічого роду) < зь(д)рѣти; идоучи < идоучи (Н.в. одн. нечленного дієприкметника жіночого роду) < идти; б) активних і пасивних дієприкметників теперішнього і минулого часу: оумѣло < оумѣло (активний дієприкметник минулого часу середнього роду) < оумѣти; вѣдомо < вѣдомо (пасивний дієприкметник теперішнього часу середнього роду) < вѣдати. Сучасні прислівники на зразок *бігма, лежма, сидьма* і т. ін., вочевидь, мають стосунок до іменних (інфінітивних) дієслівних форм *вѣжати, лежати, сидѣти*, їхній кінцевий структурний елемент *-ма* співвідносний із колишнім закінченням орудного відмінка двоїни, зокрема й іменників *ї-основ (пор.: *ночьма*).

❖ **Службові слова.** Функцію службових слів у староукраїнській мові виконували прийменники, сполучники, частки й вигуки. На основі походження і, відповідно, структурних особливостей їх зазвичай поділяють на первинні, або непохідні, та вторинні, або похідні (Додаток А. Таблиця 13.3). Вторинні мають стосунок до іменників, займенників, прислівників, подекуди дієслів (*хочти*), ілюструють як складну, так і складену будову, наприклад, сполучники (*имьже, иже,*

кже, гаже, аче...ли). З-поміж сполучників вирізняються повторювані (и...и, либо...либо). Їх диференціюють як сурядні (єднальні – а, и, да; протиставні – а, да, но; розділові – или, ли, либо, чи) та підрядні (причини – бо, іако; мети – аже, оже, ать; умови – ажь, аче, коли; часу – оли, коли, іако і т. ін.). Частки функціонували як питальні (ли), протиставно-видільні (же), заперечні (не, нѣ, ни), їх використовували для продукування займенників (нѣкьи), прислівників (никъде), а також інших (похідних) службових слів (ибо, или, неже).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Згрупуйте сучасні прислівники на основі уналежнення до відповідного розряду за походженням. Назвіть формальні (структурно-граматичні) показники розрізнення в межах груп. Подайте (де це можливо) староукраїнські відповідники. Прокоментуйте фонетичні й граматичні модифікації.

Високо, вдруге, вірно, вповні, вправо, востанне, вранці, вручну, вночі, всупереч, галопом, гірко, годі, гріх, гуртом, дибом, добре, додолу, долі, досхоцу, досить, жаль, замість, замолоду, заново, запросто, збоку, злегка, знайоме, знов, знову, зроду, легко, лігма, ліпше, набік, навхрест, надвечір, надовго, наліво, наперед, нарівні, нарізно, насухо, натрое, начисто, невдовзі, нехотя, передусім, підряд, повік, помалу, порівну, потиху, поночі, ридма, рішуче, свідомо, сором, сповна, спогорда, спроквола, стократ, твердо.

Завдання 2. Доведіть або спростуйте твердження про те, що наведені слова мають однакове функційне навантаження і є паралельними формами.

Быстро і выстрѣ, глагохо і глагоцѣ, добро і доврѣ, достоинно і достоинѣ, кротъко і кротъцѣ, крѣпко і крѣпъцѣ, мощно і мощнѣ, просто і протѣ, тихо і тисѣ, тоуго і тоузѣ.

Завдання 3. Установіть, які граматичні форми запропонованих нижче слів стали підґрунтям для утворення прислівників. І похідні, і вихідні словоформи (дериваційну базу) запишіть староукраїнською мовою. Прокоментуйте фонетичні і граматичні модифікації.

Бѣгъ, весна, вола, вѣкъ, вѣлкъ, вѣрхъ, горачь, гора, давньъ, дѣва, зегзица, зима, лѣто, молодъ, низъ, ночь, пѣлнъ, правъ, прахъ, разъ, родъ, рядъ, слѣпъ, соколъ, стрѣла, часъ, чоѣдо.

Завдання 4. Установіть особливості утворення сучасних прислівників на зразок *втридорога*, *обіруч*, *сьогодні*, *торік*. Проілюструйте послідовні фонетико-граматичні модифікації від етапу їх утворення й до появи сучасних словоформ.

Завдання 5. Установіть стосунок сучасних прислівників на зразок *по-братськи*, *по-людськи*, *по-українськи* до певної відмінкової форми давніх нечленних прикметників.

Завдання 6. Установіть особливості утворення сучасних слів мовленнєвого етикету на зразок *добраніч*, *добрідень*, *спасибі*. Проілюструйте послідовні фонетико-граматичні модифікації від етапу їх утворення й до появи сучасних словоформ.

Завдання 7. Поставте записані в дужках іменники у граматичній формі того відмінка, з якою вживався відповідний прийменник.

Безъ (домъ), близъ (поле), вѣ (рѣка), за (кѣнпаженник), изъ (вѣрхъ), кромѣ (Игорь), къ (земля), мимо (вежа), на (небо), надъ (море), о (дровѣ), овѣ (Ольгѣ), окрѣгъ (Кыквѣ), отъ (мати), по (коло), подъ (огнь), при (изъба), про (свекры), противоѣ (отыць), ради (сынъ), сквозѣ (время), съ (любвы).

Завдання 8. Виберіть із контекстів, узятих із «Повісті временних літ», прислівники та службові слова. З'ясуйте їх походження, семантичні та формально-граматичні особливості за схемами: 1) прислівник: а) за походженням (відзайменниковий, відіменний, віддієслівний); б) за значенням (місця, часу, способу дії, міри і ступеня); 2) прийменник: а) за походженням (первинний, вторинний); б) з яким відмінком ужитий; 3) сполучник: а) за походженням (первинний, вторинний); б) за функцією (сурядний, підрядний); в) за будовою (простий, складний, складений); 4) частка і вигук: відповідно, за функційним та емоційним навантаженням.

Придоша печенизи пѣрвоє на Руськую землю, а Святославъ бѣше в Переяславци. И затворися Ольга съ внукуы своими Ярополкомъ, и Олгомъ и Володимеромъ в городѣ Киквѣ. И оступиша печенизи городъ в силѣ тяжьцѣ, бещисленокъ множество около города, и не бѣ азѣ вылѣсти изъ града, ни вѣсти послати, и изънемогаху людѣкъ гладом и водою. И събравшеся людѣкъ онаѣ страны Днѣпра в лодыахъ и об ону страну стоаху, и не бѣ азѣ внити в Киквѣ ни ꙗдиному же ихъ, ни изъ города къ онѣмъ. И въстужиша людѣкъ в городѣ и ркоша: «Нѣ ли кого, иже бы на ону страну могъ дойти и речи имъ: аще не приступите утро подѣ городъ, предатисѣ имамъ печенѣгом?» И рече одинъ отрокъ: «Азъ могу преити». Горожани же, ради бывше, ркоша отроку: «Аще можеши, како ити – иди». Онъ же изыде изъ града съ уздою и хожаше сквозѣ печенѣгы, глагола: «Не видѣ ли конѣ никтоже?» Бѣ бо умѣѣа печенѣжскы, и мнѣхуть и-своихъ. И ꙗко приблизисѣ к рѣцѣ, свѣргъ порты съ себе, сунуся въ Днѣпръ, и побрѣде. И видѣвше, печенѣзи устрѣмишасѣ на нь, стрѣлающе ꙗго, и не могоша ꙗму ничтоже створити. Они же,

видѣвше съ оноя страны, приѣхавше в лодыи противу кму, взяша и в лодью и привезоша и къ дружинѣ. И рече имъ: «Аще не подѣступите заутра рано подѣ город, предатисѧ имуть людѣк пѣченѣгомъ». Рече же имъ воквода ихъ, именемъ Претичь: «Подѣступимъ заутра в лодыях и, попадѣше княгиню и княжичи, умѣчимъ на сю страну, и люди. Аще ли сего не створим, погубити ны иматъ Святославъ». И тако бысть заутра, вѣдоша в лодыи противу свѣту, вѣструбиша велми трубами, и людѣк въ градѣ кликоша. Печенизѣ же мнѣша князя пришедша, побѣгоша розно от града. И изыде Ольга съ внуки и съ людми к лодыямъ. И видѣвъ же, князь печенѣжскыи възвратисѧ кдинь къ вокводѣ Притичю и рече: «Кто се приде?» И рече кму: «Людѣк оноя страны». И рече князь печенѣжскыи: «А ты князь ли кси?» Онъ же рече: «Азь ксмь мужь кто и пришелъ ксмь въ сторожехъ, а по мнѣ идетъ вои бещисленок множество». Се же рече, грозѧ имъ. И рече князь печенѣжскыи Претичю: «Буди ми другъ». Онъ же рече: «Тако буди». И подаста руку межю собою, и вѣдасть печенѣжскыи князь Претичю конь, саблю, стрѣлы. Онъ же дасть кму брони, щитъ, мечъ. И отступиша печенѣзѣ от города, и не бѣаше азѣ конѧ напоити: на Лыбеди печенѣгы. И послаша киянѣ къ Святославу, глаголюще: «Ты, княже, чюжеи земли ищешъ и блюдешъ, а свокиѧ лишивъ: малѣ бо нас не възаша печенѣзи, и матеръ твою и дѣтти твоихъ. Аще не придеши, ни оборониши нас, да пакы възмутъ. Аще ти не жалъ отъчины свокиѧ, и матеръ, стары суца, и дѣтти своих?» То слышавъ, Святославъ вборзѣ вѣсѣдъ на кони съ дружиною свокою и приде къ Кикву, и цѣлова матеръ свою и дѣтти своѧ, съжалиси о бывшем от печенѣгъ. И събра воѧ и прогна печенѣгы в поле, и бысть мирно.

Тема 14. Синтаксис староукраїнської мови

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

❖ **Просте речення староукраїнської мови.** Давні пам'ятки, попри відсутність розділових знаків як таких, засвідчують певні особливості становлення граматичної (синтаксичної) будови мови, дають змогу диференціювати у староукраїнській мові прості та складні речення. У першому разі йдеться про конструкції, які позначають одну ситуацію об'єктивної дійсності, у другому – дві і більше. Прості речення виявлялися чи то як двоскладні (наявний підмет і присудок), чи то як односкладні структури (наявний лише один головний член речення). Окрім того, їх можна класифікувати й за ознаками: 1) поширені / непоширені (траплялися нечасто); 2) повні / неповні; 3) ускладнені / неускладнені. Предикативна основа простого речення поширювалася за допомогою: а) додатків, виражених переважно іменними в непрямих відмінках; б) означень, виражених перш за все прикметниками; в) обставин, виражених зазвичай прислівниками або прийменниками з іменниками. Структуру давніх синтаксичних конструкцій могли ускладнювати: а) однорідні члени речення; б) звертання; в) дієприкметникові і порівняльні звороти; г) прикладки; ґ) вставні слова.

❖ **Підмет двоскладного речення.** За будовою підмети поділяють на: 1) прості (однокомпонентні); 2) складені (двокомпонентні). Морфологічним засобом вираження простого підмета була граматична форма називного відмінка іменника, займенника, числівника, субстантивованого прикметника або дієприкметника. Особові займенники першої і другої особи у функції підмета використовували рідко, оскільки дієслівна форма присудка вказувала на відповідну особу.

Складений підмет виражався: 1) сполученням іменника в називному відмінку з прийменниково-іменниковою конструкцією в орудному відмінку; 2) сполученням числівника в називному відмінку з іменником у називному або родовому відмінку.

❖ **Присудок двоскладного речення.** За будовою присудки поділяють на: 1) прості (однокомпонентні); 2) складені (кількомакомпонентні). Простий присудок виражався граматичними особовими формами дієслова (теперішнього, минулого, майбутнього часів), а також дієслівною формою умовного способу. Складений присудок передбачав здебільшого нульову дієслівну зв'язку та іменний компонент, виражений: 1) іменником у формі називного відмінка; 2) іменником у формі орудного (рідше знахідного) відмінка; 3) нечленним прикметником чи дієприкметником; 4) числівником; 5) займенником.

❖ **Головний член односкладного речення.** Серед давніх односкладних речень вирізняють передовсім: 1) безособові; 2) інфінітивні; 3) означено-особові; 4) неозначено-особові; 5) називні (трапляються рідко). Найчастіше представлені безособові, у яких головний член мав таке морфологічне вираження: а) безособове дієслово; б) дієслово середнього роду колишнього перфекта; в) пасивний нечленний дієприкметник минулого часу середнього роду; г) іменник, нечленний прикметник (дієприкметник) у давальному відмінку з допоміжним інфінітивом *быти*; ґ) слова на зразок *льзѣ*, *нельзѣ*, *жалѣ*, *нѣсть*, *надобѣ*; д) прислівник; е) словоформи *было*, *будѣть* із запереченням. В інфінітивних – головний член виражався інфінітивом; в означено-особових – дієсловом другої (рідше першої) особи однини чи множини; у неозначено-особових – дієсловом третьої особи множини; у називних – іменником у називному відмінку.

❖ **Складне речення староукраїнської мови.**

Залежно від допоміжних засобів зв'язку, які поєднували предикативні частини, що являли собою знаки кількох мовленнєвих ситуацій, складні синтаксичні конструкції староукраїнської мови, як і сучасної, диференціюють на: 1) сурядні; 2) підрядні; 3) безсполучникові. Сурядні речення передбачали рівноправні, незалежні одна від одної частини, поєднані сурядними (єднальними, протиставними чи розділовими) сполучниками. Підрядні речення здебільшого передбачали нерівноправні, залежні одна від одної частини, поєднані підрядними сполучниками, які у староукраїнській мові мали нечітку семантичну диференціацію (один і той же засіб міг виражати кілька смислових відношень). За традицією їх поділяють на: 1) підметові (к'ьто, ч'ьто); 2) додаткові (абы, аже, како, к'ьто, ч'ьто, оже, іако); 3) означальні (идеже, коли, которыи, оже, іако); 4) обставинні, як-от: а) причини (бо, зане, занеже, оже, оли, понеже, іако); б) місця (камо, к'ьде, ко҃да); в) часу (докол'ь, донеле, донележе, кдва, како, ког'ьда, коли, од'ьва, оли, іако); г) мети (аби, да, дави, ч'ьто, оже, іако); ґ) способу дії (неже, нежелн, ниж, іако); д) наслідку (аво, иже, оже, іако); е) умови (аже, а ли, аче, иже, коли, оже, паки ли); є) допусту (хоть, хотта, іако). У безсполучникових реченнях предикативні частини поєднувалися на основі смислового й інтонаційного зв'язку.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Прочитайте фрагмент тексту зі «Слова о полку Ігоревім». Зробіть його повний синтаксичний аналіз, диференціювавши речення за структурою на: 1) прості; 2) складні. Прості речення схарактеризуйте за схемою: а) за метою висловлення (розповідне, питальне, спонукальне); б) за емоційним забарвленням (неокличне, окличне); в) за співвідношенням

висловленого з об'єктивною дійсністю (стверджувальне, заперечне); г) за складом предикативної основи (двоскладне / односкладне (безособове, інфінітивне, означено-особове, неозначено-особове, називне)); ґ) за наявністю другорядних членів речення (поширене / непоширене); д) за наявністю необхідних членів речення (повне / неповне); е) за наявністю ускладнення (неускладнене / ускладнене (однорідними членами, звертанням, прикладкою, дієприкметниковим чи порівняльним зворотом, вставним словом)). Назвіть члени речення (підмет, присудок, головний член односкладного речення; додаток, означення, обставина), їх різновиди (простий чи складений), морфологічне вираження. Аналізуючи складне речення, визначте його різновид відповідно до засобу синтаксичного зв'язку (сурядне, підрядне, безсполучникове). Назвіть різновиди сполучників, якими поєднані предикативні частини.

То было въ ты рати, и въ ты плькы, а сицеи рати не слышано! Съ зараниа до вечера, Съ вечера до свѣта летать стрѣлы каленыа, гримлють сабли о шеломы, трещать копия харалужныа въ полѣ незнакмѣ, среди земли половецкыи. Чръна земля подъ копыты, костью была постѣана, а кровию польана: тугою въздоша по Руськой земли. Что ми шумить, что ми звенить – давеча рано предъ зорями? <...> Усобица княземъ на поганыа погыбе, рекоста бо брать брату: «Се моѡ, а то моѡ же». И начаша князи про малоѡ «се великоѡ» мльвити, а сами на себѣ крамолу ковати. А погании съ всѣхъ странъ приходяду съ побѣдами на землю Руськую. О, далече зайде соколъ, птиць быа, – къ морю! А Игорева храбраго пльку не крѣсити! За нимъ кликну Карна и Жла, поскочи по Руськой земли, смагу людемъ мычючи въ пламанѣ розѣ. Жены руськия въсплакашась, аркучи: «Уже намъ своихъ милыхъ

ладъ ни мыслию смыслити, ни думою сдумати, ни очима съгладати, а злата и сребра ни мало того потрепати». А вѣстона бо, братиѣ, Кичѣвъ тугою, а Черниговъ напастѣми. Тоска разлиася по Руськой земли; печаль жирна тече средь земли Руськыи. А князи сами на себе крамолу коваху, а погании сами, побѣдами нарищуще на Руськую землю, юмлаху дань по бѣлѣ отъ двора. <...> Темно бо бѣ въ третии день: два солнца помѣркоста, оба багрянаа стѣла погасоста и съ нима молодата мѣсяца, Олегъ и Святъславъ, тъмою сѣ поволокоста и въ морѣ погрузиста, и великок буиство подасть хинови. На рѣцѣ на Камѣ тъма свѣтъ покрыла, по Руськой земли прострошася половци, аки пардуже гнѣздо. Уже снесесѣ хула на хвалу; уже тресну нужда на волю; уже врѣжеса дивъ на землю. Се бо готскиа красныа дѣвы вѣспѣша на брезѣ синему морю: звоня руськымъ златомъ, поють время Бусово, лелѣють мечь Шароканю. А мы уже, дружина, жадни веселиа! Тогда великий Святславъ изрони злато слово с слезами смѣшено и рече: «О моя сыновчѣ, Игорю и Всеволоде! Рано кста начала Половецкую землю мечи цвѣлѣти, а себѣ славы искати. Нѣ нечестно одолѣсте, нечестно бо кровь поганую пролиасте. Ваю храбраа сердца въ жестоцемъ харалузѣ скована, а въ буксти закалена. Се ли створисте моки сребренеи сѣдинѣ? А уже не вижду власти сильнаго, и богатаго, и многовоа брата моко Ярослава, съ черниговьскими былами, съ могуты, и съ татраны, и съ шельбиры, и съ топчакы, и съ реугы, и съ ольберы. Тии бо бесщитовъ съ засапожники кликомъ плѣкы побѣждають, звонячи въ прадѣдную славу. Нѣ рекосте: «Мужаимѣса сами: преднюю славу сами похитимъ, а заднюю сѣ сами подѣлимъ!». А чи диво сѣ братиѣ, стару помолодити? Коли соколь въ мытехъ бываекъ, высоко птицъ възбиваекъ: не дасть гнѣзда своко въ

обиду. Нъ се зло – княже ми неспособик: на ниче ся години обратиша. Се у Римъ кричатъ подъ саблами половецкыми, а Володимеръ подъ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову!».

Завдання 2. Прочитайте фрагмент тексту з «Повісті временних літ». Зробіть його повний синтаксичний аналіз за запропонованою вище схемою.

Вложи Богъ у серъдце русьскимъ княземъ мысль благу: Святополку, Володимеру, и снѣстася думати на Долобьскѣ. В сѣде Святополкъ съ своєю дружиною, а Володимеръ съ своєю дружиною, а въ єдиномъ шатрѣ. И поча думати и начаша глаголати дружина Святополча: «Не верема веснѣ воквати: хочемъ погубити смерды и ролью имъ». И рече Володимеръ: «Дивно ми, дружино, оже лошади кто жалукть, кюже ореть кто, а сего чему не рассмотрите, оже начьнетъ смердъ орати, и половчинъ приѣха, ударить смерда стрѣлою, а кобылу кю поиметь, а в село въѣхавъ, поиметь жену кю и дѣти, и все имѣнык кю возьметъ. То лошади кю жалукшь, а самого чему не жалукшь?» И не могоша противу кюму отвѣщати дружина Святополча. И рече Святополкъ: «Брате! Се азъ готовъ уже». И вѣста Святополкъ, и рече кюму Володимеръ: «То ти, брате, велико добро створиши Русьской земли». И посласта къ Давыдови и к Олгови, глаголюща: «Поидита на половци, а любо будемъ живи, любо мертви». Давыдъ же послуша кю, а Олегъ не послуша сего, вину река: «Не здоровлю». Володимеръ же, цѣловавъ брата своѣго, поиде Переяславлю, а Святополкъ по немъ и Давыдъ Святъславичъ, и Мъстиславъ, Игоревъ унукъ, Вячьславъ Ярополчичъ, Ярополкъ Володимеричъ. И поидоша на конихъ и в лодыяхъ, и приидоша ниже порогъ, и сташа въ протолчехъ и в Хортичимъ

островѣ. И всѣдоша на конѣ, и пѣшцы из лодей
высѣдаше, идоша в поле 4 дни и придоша на
Сутинѣ. Половци же, слышавше, тако идутъ Русь, и
собрашася бес числа и начаша думати. И рече
Урусоба: «Просимъ мира в Руси, тако крѣпко сѧ имуть
бити с нами, мы бо много зла створихомъ Русьскои
земли». И рѣша уншии Урусобѣ: «Аще сѧ ты боиши
Руси, но мы сѧ не боимъ. Сихъ бо избивше и поидемъ
в землю ихъ, и примемъ всѧ грады ихъ, и кто
избавитъ ихъ от насъ?» Рустии же князи и вои молаху
Бога и причистии кго матери, ово кутью, овъ же
милостынею къ убогимъ, ови же монастыремъ
требованья. И сице молащимся, поидоша половци
и посла передъ собою въ сторожѣ Алтунопу, иже
словаше мужьствомъ. Тако же и русьстии князи
послаша сторожѣ свои. И въстерегоша Алтунопу, и
объступиша Алтунопу и въбиша и суцаѧ с нимъ, ни
кдинѣ не избы от нихъ, но всѧ избыша. И поидоша
полци половецстии аки борове, и не бѣ презрити
ихъ, и Русь поидоша противу имъ. И великий Богъ
вложив жалость велику у половцѣ, и страхъ нападе
на нѧ и трепетъ от лица русьскихъ вои, и дрѣмаху
самѣ, и конемъ ихъ не бѣше спѣха у ногахъ. Русь же
с весельемъ на конихъ и пѣши потекоша к нимъ.
Половци же, видивше устремлены русьскоѧ на сѧ, не
доступивше, побѣгоша передъ русьскими князи.
Наши же погнаша, сѣкуще ѧ. Въ 4 мѣсяца априла, и
великоѧ спасены створи Богъ въ тѣ день
благовѣрнымъ княземъ русьскимъ и всимъ
хрестыаномъ, а на врагы нашѣ дасть побѣду велику.
И убиша ту в полку князии 20: Урусобу, Кочиа,
Яросланопу, Китанопу, Кунама, Асупа, Курьтыка,
Ченегрепа, Сурбарѧ и прочѧ князи ихъ, а Бельдузи
ѧша. По семь же сѣдоша братьѧ, побѣдивше враги
своѧ, и привелоша Белдузи къ Святополку, и нача
Белдузь давати на собѣ злато, и сребро, и конѣ, и

скоть. Святѡполкъ же посла Володимеру. И пришедшю кѹму, упроси кѹго Володимеръ: «То веде, гла вы рта. Многожды бо, ходивше ротѣ, воѹвасте Русьскую землю. То чему ты не учишь сыновъ своихъ и роду своѹго не переступати ротѣ, но проливаѹте кровь хрестыаньску? Да се буди кровь твоѹа на главѣ твоѹи». И повели убити и, и тако расѣкоша и на уды. И по семь снашасѹа братьѹа всѹа, и рече Володимеръ: «Се день, иже створи Господь, възрадукѹмьсѹа и възвеселимьсѹа во нь, ꙗко Богъ избавилъ ны кѣсть от врагъ нашихъ, и покори враги наша, и скруши главы змѣквыѹа, и далъ кѣсть Господь брашно ихъ намъ». Взѹаша бо тогда скоты, и овцѣ, и кони, и вельблуды, и вежѣ с добыткомъ и съ челядью, и заѹаша печенѣгы и торъкы с вежами. И приидоша в Русь с полономъ великимъ и съ славою и с побѣдою великою усвоѹаси.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

ЗМІСТОВИЙ БЛОК 1 ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. У якому з варіантів правильно названо наукові царини, що з ними пов'язана навчальна дисципліна «Історична грамати́ка української мови»?

- a) археологія, діалектологія, загальне мовознавство, сучасна українська літературна мова
- b) історія, література, психологія, етнографія
- c) психологія, логіка, суспільствознавство, сучасна українська літературна мова
- d) історія, географія, стилістика, діалектологія

2. Який з варіантів не є джерелом вивчення історії української мови?

- a) писемні пам'ятки
- b) соціальні діалекти
- c) лексичні запозичення та топонімічні назви
- d) свідчення споріднених і неспоріднених мов

3. У якому з варіантів правильно названо основні джерела вивчення історії української мови?

- a) свідчення споріднених і неспоріднених мов, писемні пам'ятки, жива народна мова, топонімічні назви, лексичні запозичення
- b) свідчення споріднених і неспоріднених мов, писемні пам'ятки, діалекти, фольклор, російська мова
- c) свідчення російської і білоруської мов, писемні пам'ятки, діалектологія, ономастичні назви, запозичення
- d) свідчення споріднених і неспоріднених мов, писемні пам'ятки, жива народна мова, археологія, старослов'янська мова

4. Територіальні діалекти

- a) допомагають хронологізувати мовні явища
- b) визначають особливості мови того чи того періоду
- c) демонструють такі мовні явища, які не збереглися в пам'ятках письма
- d) засвідчують звукові зміни у вимові запозичених слів

5. У якому з варіантів твердження є істинним?

- a) Писемні пам'ятки, які збереглися від найдавніших часів, – це різні книги церковно-повчального, християнсько-службового, юридичного змістів.
- b) Писемні пам'ятки, які збереглися від найдавніших часів, – це різні книги церковно-службового, християнсько-повчального, юридичного змістів.
- c) Писемні пам'ятки, які збереглися від найдавніших часів, – це різні книги церковного, християнського, повчального змістів.
- d) Писемні пам'ятки, які збереглися від найдавніших часів, – це різні книги церковно-службового, християнського, юридичного змістів.

6. У якому з варіантів твердження є хибним?

- a) Остромирове Євангеліє (1056 – 1057) переписане зі старослов'янського тексту дияконом Григорієм.
- b) Остромирове Євангеліє (1056 – 1057) переписане для новгородського посадника Остромира.
- c) Остромирове Євангеліє є збірником уривків із євангельських текстів, розміщених у порядку неділь і свят року, починаючи з Великодня.
- d) Остромирове Євангеліє містить складену Остромиром оригінальну післямову.

7. У якому з варіантів твердження є хибним?

- a) Збірники Святослава створені в 1073, 1076 рр.
- b) Збірники Святослава створені в Москві.
- c) Збірники Святослава створені дияконом Іваном.
- d) Збірники Святослава створені для князя Святослава.

8. Установіть відповідність між пам'яткою та датою її написання:

1) Грамота Мстислава (дарча)	a) 1377 р.
2) Руська правда	b) 1556–1561 рр.
3) Лаврентіївський літопис	c) 1187 р.
4) Пересопницьке Євангеліє	d) 1130 р.
	e) 1282 р.

9. У якому з варіантів правильно названо мови, які за генеалогічною класифікацією належать до тієї самої групи, що й українська?

- a) російська, білоруська
- b) старослов'янська, польська
- c) болгарська, російська
- d) чеська, польська

10. У якому з варіантів правильно названо мови, які за генеалогічною класифікацією належать до тієї самої групи, що й польська?

- a) чеська, словацька, лужицька
- b) македонська, сербська, хорватська
- c) болгарська, українська, чеська
- d) хорватська, старослов'янська, словацька

11. У якому з варіантів правильно названо мови, які за генеалогічною класифікацією належать до тієї самої групи, що й старослов'янська?

- a) сербська, хорватська, болгарська, македонська, словенська
- b) сербська, хорватська, польська, македонська, словенська
- c) сербська, хорватська, болгарська, чеська, словенська
- d) сербська, хорватська, словацька, македонська, словенська

12. У якому з варіантів правильно названо мови, які за генеалогічною класифікацією належать до тієї самої групи, що й болгарська?

- a) старослов'янська, хорватська, сербська, словенська, македонська
- b) старослов'янська, хорватська, сербська, словацька, македонська
- c) старослов'янська, хорватська, сербська, словенська, лужицька
- d) старослов'янська, чеська, сербська, словенська, македонська

13. У якому з варіантів правильно названо мови, які належать до так званих мертвих?

- a) полабська, поморська, старослов'янська
- b) лужицька, кашубська, поморська
- c) полабська, словацька, старослов'янська
- d) старослов'янська, кашубська, хорватська

14. У якому з варіантів правильно подано синонімічну назву терміна «спільнослов'янська мова»?

- a) праслов'янська
- b) старослов'янська
- c) спільносхіднослов'янська
- d) слов'янська
- e) праіндоєвропейська

15. У якому з варіантів правильно названо період розпаду праслов'янської мови?

- a) IV – VI ст. н.е.
- b) IV – VI ст. до н.е.
- c) V – VIII ст. н.е.
- d) IX – X ст. н.е.
- e) X – XI ст. н.е.

16. У якому з варіантів правильно (відповідно до сучасних наукових здобутків) витлумачено поняття «давньоруська мова»?

- a) Давньоруська мова – це давня мова періоду Київської Русі.
- b) Давньоруська мова – це давня книжна мова періоду Київської Русі.
- c) Давньоруська мова – це давня мова, спільна для всіх східних слов'ян.
- d) Давньоруська мова – це давня російська мова.

17. Установіть відповідність між періодом історії української мови (згідно з періодизацією В. Німчука) та його часовими межами

- 1) праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі
- 2) прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами
- 3) давньоруськоукраїнська мова
- 4) середньоукраїнська, або середньоукраїноруська, мова
- 5) новоукраїнська мова
 - a) з XIV – XV ст. до кінця XVII ст.
 - b) від кінця XVII ст.
 - c) до VI – VII ст.
 - d) з VI – VII ст. до X ст.
 - e) з XI ст. до XIII ст.
 - f) з XIV – XV ст. – перша половина XVI ст.

18. Установіть відповідність між періодом історії української мови (згідно з періодизацією Ю. Шевельова) та його часовими межами:

- 1) протоукраїнський
- 2) давньоукраїнський
- 3) ранньосередньоукраїнський
- 4) середньоукраїнський
- 5) пізньосередньоукраїнський
- 6) сучасний
 - a) від останніх років XVIII ст. до сьогодні
 - b) середина XVI – перші роки XVIII ст.
 - c) XV – XVI ст.
 - d) XI – XIV ст.
 - e) VII – XI ст.
 - f) XVIII ст.
 - g) середина XVI до сьогодні

19. У якому з варіантів правильно представлено ієрархію періодів історії української мови відповідно до періодизації Ю. Шевельова?

- a) протоукраїнська – староукраїнська – середньоукраїнська – нова українська
- b) протоукраїнська – середньоукраїнська – староукраїнська – нова українська
- c) староукраїнська – протоукраїнська – середньоукраїнська – нова українська
- d) протоукраїнська – старослов'янська – середньоукраїнська – нова українська

20. У якому з варіантів правильно названо прізвисько науковця, який у періодизації історії української мови послуговується найменуванням періодів на зразок «давньоруськоукраїнська мова», «середньоукраїноруська мова»?

- a) В. Німчук
- b) І. Огієнко
- c) М. Грушевський
- d) Г. Півторак

21. У якому з варіантів правильно названо період, із яким пов'язують появу перших писемних пам'яток?

- a) XI ст. н.е.
- b) XI ст. до н.е.
- c) IX ст. до н.е.
- d) IX ст. н.е

22. У якому з варіантів правильно названо період в історії розвитку української мови, що охоплює VII ст. н.е до XI ст. н.е.?

- a) період протоукраїнської мови
- b) період староукраїнської мови
- c) період праслов'янської мови
- d) період старослов'янської мови

23. У якому з варіантів правильно названо період в історії розвитку української мови, що починається з кінця XIV ст. н.е.?

- a) середньоукраїнська мова
- b) староукраїнська мова
- c) старослов'янська мова
- d) нова українська мова

ЗМІСТОВИЙ БЛОК 2

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

24. На початок існування староукраїнської мови її вокалізм передбачав:

- a) 13 звуків
- b) 11 звуків
- c) 9 звуків
- d) 7 звуків

25. До голосних переднього ряду належать:

- a) [i] (и), [e], [ъ], [ь], [iĕ] (ї)
- b) [i] (и), [e], [e] (є), [ъ]
- c) [i] (и), [e], [e] (є), [ь], [iĕ] (ї)
- d) [i] (и), [e], [e] (є), [ъ], [o]

26. До голосних непереднього ряду належать:

- a) [и] (ы), [y], [o], [ɔ] (ж), [ь], [a]
- b) [и] (ы), [y], [o], [ɔ] (ж), [ъ], [a]
- c) [i] (и), [y], [o], [ɔ] (ж), [ъ], [a]
- d) [e], [y], [o], [ɔ] (ж), [ъ], [a]

27. До голосних високого піднесення належать:

- a) [i] (и), [e], [y]
- b) [i] (и), [[и] (ы), [y]
- c) [i] (и), [ь], [y]
- d) [i] (и), [o], [y]

28. До голосних середнього піднесення належать:

- a) [e], [ɛ] (ѣ), [a], [iĕ] (ѣ), [o], [ɔ] (ж), [ъ]
- b) [e], [ɛ] (ѣ), [и] (ы), [iĕ] (ѣ), [o], [ɔ] (ж), [ъ]
- c) [e], [ɛ] (ѣ), [y], [iĕ] (ѣ), [o], [ɔ] (ж), [ъ]
- d) [e], [ɛ] (ѣ), [ь], [iĕ] (ѣ), [o], [ɔ] (ж), [ъ]

29. До голосних нормальної довготи належать:

- a) [и] (ы), [y], [e], [ɛ] (ѣ), [ь], [iĕ] (ѣ), [o], [ɔ] (ж)
- b) [y], [e], [ɛ] (ѣ), [ь], [iĕ] (ѣ), [o], [ɔ] (ж), [ъ]
- c) [i] (и), [и] (ы), [y], [e], [ɛ] (ѣ), [o], [ɔ] (ж), [a]
- d) [i] (и), [y], [e], [ɛ] (ѣ), [ь], [o], [ɔ] (ж), [a]

30. Установіть відповідність між голосними староукраїнської мови та їх праслов'янськими архетипами:

1) [a]	a) * <i>ou</i> , * <i>au</i>
2) [o]	b) * <i>ā</i> , * <i>ō</i>
3) [y]	c) * <i>ǣ</i> , * <i>ǫ</i>
4) [и] (ы)	d) * <i>i</i> , * <i>oi</i> , * <i>ei</i>
5) [i] (и)	e) * <i>ū</i>
6) [e]	f) * <i>ē</i>
7) [iĕ] (ѣ)	g) * <i>ē</i> , * <i>oi</i> , * <i>ai</i>
8) [ъ]	h) * <i>om</i> , * <i>on</i> , * <i>um</i> , * <i>un</i>
9) [ɛ] (ѣ)	i) * <i>em</i> , * <i>en</i> , * <i>im</i> , * <i>in</i>
10) [ь]	j) * <i>i</i>
11) [ɔ] (ж)	k) * <i>ū</i>

31. До ротових голосних належать:

- a) [i] (и), [и] (ы), [y], [e], [ɛ] (ѣ), [o], [a], [ɤ], [ɚ]
- b) [i] (и), [и] (ы), [y], [e], [o], [a], [ɤ], [i̯e] (ѣ), [ɚ]
- c) [и] (ы), [y], [e], [o], [ɔ] (ж), [a], [ɤ], [i̯e] (ѣ), [ɚ]
- d) [и] (ы), [e], [ɛ] (ѣ), [o], [ɔ] (ж), [a], [ɤ], [i̯e] (ѣ), [ɚ]

32. У якому з варіантів твердження є істинним?

- a) Закон відкритого складу виник ще в староукраїнський період історії української мови і припинив свою дію в кінці XI – першій половині XII ст.
- b) Закон відкритого складу виник ще в дописемний період історії української мови і припинив свою дію в кінці XII – першій половині XIII ст.
- c) Закон відкритого складу виник ще в дописемний період історії української мови і припинив свою дію в кінці XI – першій половині XII ст.
- d) Закон відкритого складу виник ще в середньоукраїнський період історії української мови і припинив свою дію в кінці XVI – першій половині XVII ст.

33. У якому з варіантів твердження є істинним?

- a) Система приголосних староукраїнської мови складалася з губних, передньоязикових, задньоязикових.
- b) Система приголосних староукраїнської мови складалася з передньоязикових, середньоязикових, задньоязикових.
- c) Система приголосних староукраїнської мови складалася з губних, передньоязикових, середньоязикових, задньоязикових.
- d) Система приголосних староукраїнської мови складалася з губних, задньоязикових, глоткових.

34. У якому з варіантів твердження є хибним?

- a) Усі приголосні староукраїнської мови, окрім передньоязикових [дж'], [ж'], [ч'], [ш'], [ц'], є давнім за походженням, успадковані ще праслов'янською мовою від спільноіндоєвропейської.
- b) Задньоязикові приголосні староукраїнської мови завжди були твердими, після них не могли стояти голосні переднього ряду.
- c) Середньоязиковий [j] у староукраїнській мові завжди був м'яким.
- d) Завжди твердими у староукраїнській мові були шиплячі [дж], [ж], [ч], [ш] та звук [ц].

35. У якому з варіантів твердження є істинним?

- a) Суть закону звукового сингармонізму полягає в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися м'які приголосні та голосні непереднього ряду або, навпаки, тверді приголосні та голосні переднього ряду.
- b) Суть закону звукового сингармонізму полягає в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися тверді приголосні та голосні непереднього ряду або, навпаки, м'які приголосні та голосні переднього ряду.
- c) Суть закону звукового сингармонізму полягає в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися тверді приголосні та голосні переднього ряду або, навпаки, м'які приголосні та голосні непереднього ряду.
- d) Суть закону звукового сингармонізму полягає в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися м'які приголосні та голосні заднього ряду або, навпаки, тверді приголосні та голосні переднього ряду.

36. Перетворення фонетичної системи праслов'янської мови в результаті дії закону відкритого складу не пов'язують із такою зміною, як-от:

- a) утратою кінцевих приголосних
- b) спрощенням груп приголосних
- c) зміною дифтонгів на монофтонги
- d) депалаталізацією

37. Перетворення фонетичної системи праслов'янської мови в результаті дії закону відкритого складу не пов'язують із такою зміною, як-от:

- a) деназалізацією
- b) розвитком повноголосся
- c) асимілятивно-дисимілятивною зміною
звукосполучень [*dt], [*tt] > [*st]
- d) утворенням носових голосних

38. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових [*g], [*k], [*ch] відбулося

- a) у III – IV ст. н.е.
- b) у II – III ст. до н.е.
- c) у III – IV ст. до н.е.
- d) у II – III ст. н.е.

39. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових [*g], [*k], [*ch] відбулося

- a) у I ст. н.е.
- b) у II ст. н.е.
- c) у III ст. н.е.
- d) у VI ст. н.е.

40. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових [*g], [*k], [*ch] відбулося

- a) у I ст. н.е.
- b) у II ст. н.е.
- c) у III ст. н.е.
- d) у VI ст. н.е.

41. Перше перехідне пом'якшення – це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] на [ж'], [ч'], [ш']

- a) перед голосними [i] (и), [e], [e] (є), [ъ], [iê] (їє)
- b) перед голосними [i] (и), [o], [e] (є), [ъ], [iê] (їє)
- c) перед голосними [i] (и), [e], [e] (є), [ъ], [iê] (їє)
- d) перед голосними [i] (и), [e], [e] (є), [a], [iê] (їє)

42. Друге перехідне пом'якшення – це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] на [з'], [ц'], [с']

- a) перед голосними [ъ], [iê] (їє), які походять із дифтонгів *ai̇, *oi̇
- b) перед голосними [e], [iê] (їє), які походять із дифтонгів *ai̇, *oi̇
- c) перед голосними [i] (и), [iê] (їє), які походять із дифтонгів *ai̇, *oi̇
- d) перед голосними [i] (и), [e], які походять із дифтонгів **ai̇, *oi̇

43. Третє перехідне пом'якшення – це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] на [з'], [ц'], [с']

- a) після голосних переднього ряду [i] (и), [e] (є), складотворчого *ɣ̣ перед будь-яким голосним, окрім [ъ], [и] (ы)
- b) після голосних переднього ряду [i] (и), [e] (є), [ъ], пом'якшеного складотворчого *ɣ̣ перед будь-яким голосним, окрім [ъ], [и] (ы)
- c) після голосних переднього ряду [e] (є), [ъ], пом'якшеного складотворчого *ɣ̣ перед будь-яким голосним, окрім [ъ], [и] (ы)
- d) після голосних переднього ряду [i] (и), [e] (є), [ъ], складотворчого *ɣ̣ перед будь-яким голосним

44. Зміна звукосполучень [*gv], [*kv], [*chv] на [з'в], [ц'в], [с'в] є результатом:

- a) першої палаталізації
- b) другої палаталізації
- c) третьої палаталізації
- d) другого повноголосся

45. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат першого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) жінка, ніжка, кричати
- b) душа, суша, круча
- c) межа, божитися, плачу
- d) дружина, кричу, сушу

46. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат першого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) ручка, чадо, вічко
- b) дружба, книжка, свічка
- c) сажа, межа, пряжа
- d) пишу, вожу, вушко

47. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат першого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) вушко, служба, тишина
- b) служу, божество, січа
- c) сажа, плач, ніжка
- d) дружу, дужка, сучок

48. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат першого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) горошина, строчити, вовчий
- b) торжок, мочу, кричати
- c) ручний, служити, душа
- d) суша, плачу, вушко

49. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат першого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) присяжний, початок, жерло
- b) стожари, калюжа, мажеш
- c) наречений, притча, дружба
- d) верша, кричати, сушка

50. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат першого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) душно, вічко, дружина
- b) вушко, круча, свічка
- c) пряжа, божитися, чадо
- d) вушко, суша, теща

51. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат другого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) друзі, мусі, ціна
- b) ніжці, дружині, вусі
- c) сороці, вівці, праці
- d) пазусі, матусі, вазі

52. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат другого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) осічці, цісар, подрузі
- b) лиці, сороці, скарзі
- c) носі, руці, нозі
- d) князі, лузі, пазусі

53. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат другого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) сушці, книзі, мусі
- b) друзі, лиці, руці
- c) нозі, отці, кожусі
- d) вівці, носі, вусі

54. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат третього перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) лице, вівця, стезя, отець, князь
- b) лице, овечка, стежка, отець, хлопець
- c) лице, вівця, стезя, отець, княгиня
- d) личко, вівця, стезя, отець, хлопець

55. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат третього перехідного пом'якшення задньоязикових?

- a) лице, вівця, отець
- b) стезя, відерце, Богородиця
- c) палець, місяць, княгиня
- d) князь, отець, хлопець

56. Установіть відповідність між приголосними, на які впливав [*j], та результатом цього впливу:

1) [*gj], [*chj]	a) [ш'], [ж']
2) [*sj], [*zj]	b) [ч'], [ж']
3) [*tj], [*dj]	c) [ж'], [ш']
4) [*stj], [*zdj]	d) [пл'], [бл']
	e) [ш'ч'], [ж'д']

57. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат впливу *j на задньоязикові?

- a) суша, душа, тиша
- b) дружу, вожу, мажу
- c) межа, свіча, пряжа
- d) печу, теща, пишу

58. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат впливу *j на свистячі?

- a) кажу, ноша, паша
- b) лажу, дружу, печу
- c) суша, мажу, пишу
- d) кричу, вожу, ношу

59. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат впливу *j на проривні?

- a) свічу, мажу, ношу
- b) межа, сажа, свіча
- c) сиджу, лажу, тиша
- d) вожу, пряжа, сушу

60. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат впливу *j на сонорні?

- a) люблю, сплю, ношу
- b) сиджу, пряду, мету
- c) море, поле, воля
- d) воджу, морю, полю

61. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат впливу *j на губні?

- a) плаювати, полю, клоню
- b) люблю, земля, ходжу
- c) блюдо, капля, земля
- d) ловля, колочу, сплю

62. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат впливу *j на сполуки кількох приголосних?

- a) сиджу, пощу, їжджу
- b) пищу, пущу, теща
- c) дощ, прощу, ходжу
- d) колочу, мащу, мажу

63. Чергування у словах на зразок *квітка – цвіт, розквітати – розцвітати* є результатом

- a) першого перехідного пом'якшення задньоязикових
- b) другого перехідного пом'якшення задньоязикових
- c) третього перехідного пом'якшення задньоязикових
- d) пом'якшення під впливом *j

64. Чергування у словах на зразок *сухо – сушка, муха – мушка, друг – дружити* є результатом

- a) першого перехідного пом'якшення задньоязикових
- b) другого перехідного пом'якшення задньоязикових
- c) третього перехідного пом'якшення задньоязикових
- d) пом'якшення під впливом *j

65. Чергування у словах на зразок *муха – мусі, друг – друзі, рука – руці* є результатом

- a) першого перехідного пом'якшення задньоязикових
- b) другого перехідного пом'якшення задньоязикових
- c) третього перехідного пом'якшення задньоязикових
- d) пом'якшення під впливом *j

66. Чергування у словах на зразок *колотити – колочу, простити – прощу, спати – сплю* є результатом

- a) першого перехідного пом'якшення задньоязикових
- b) другого перехідного пом'якшення задньоязикових
- c) третього перехідного пом'якшення задньоязикових
- d) пом'якшення під впливом *j

67. В інфінітивних формах дієслів на зразок *plëttī > плести; *mëttī > мести; *brëdtī > *brëttī > брести засвідчена

- a) зміна звукосполучень [*td], [*tt] в [*st]
- b) зміна звукосполучень [*dt], [*st] в [*tt]
- c) зміна звукосполучень [*dt], [*tt] в [*st]
- d) зміна звукосполучень [*st], [*tt] в [*tt]

68. Чергування приголосних у словоформах на зразок *кладу – класти, бреду – брести, мету – мести* пов'язано з

- a) законом звукового сингармонізму
- b) законом відкритого складу
- c) законом відкритого складу і звукового сингармонізму
- d) тенденцією висхідної звучності

69. У словоформах на зразок *плету – плести, мету – мести, бреду – брести, веду – вести, кладу – класти* засвідчено явище

- a) назалізації
- b) дисиміляції
- c) палаталізації
- d) спрощення

70. Чергування приголосних у словоформах на зразок *їм – їдять, дам – дадуть, відповім – відповідають* засвідчує такий фонетичний процес, як-от:

- a) спрощення у зв'язку з законом відкритого складу
- b) спрощення у зв'язку з законом звукового сингармонізму
- c) палаталізацію у зв'язку з законом відкритого складу
- d) палаталізацію у зв'язку з законом відкритого складу

71. Установіть відповідність між різновидом спрощення у групах приголосних та його результатом:

- 1) [*в], [*р], [*г], [*д] перед [*н] наступної морфеми
- 2) [*б] у префіксі [*об] перед задньоязиковим приголосним кореня
- 3) [*в] на початку кореня після префікса [*об]
- 4) [*л] у звукосполученні [*dl]
 - a) *mētlā > мела
 - b) *sādlō > сало
 - c) *ōbvōzōs > обозь
 - d) *sŭpnŭs > сънь
 - e) *ōbchōpīti > охопити

72. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено явище спрощення?

- a) мило, рало, мести, класти
- b) їдять, дадуть, метуть, плетуть
- c) горло, сало, плела, брела
- d) брести, плести, мітла, світло

73. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено явище спрощення перед звуком *п наступної морфеми?

- a) канути, огорожа
- b) загинути, обернути
- c) сон, в'янути
- d) обоз, оборот

74. Причиною першого повноголосся є:

- a) закон звукового сингармонізму
- b) закон відкритого складу
- c) перше перехідне пом'якшення задньоязикових
- d) спрощення у групах приголосних

75. Установіть відповідність між результатом зміни праслов'янських звукосполучень [*or], [*ol], [*er], [*el] між приголосними та групами слов'янських мов:

- 1) bōrdā > бор̑да > борода, *děrvō > дер̑во > дерево
- 2) bōrdā > brōdā > брада, *děrvō > drēvō > др̑тво
- 3) bōrdā > broda, *děrvō > drevo
 - a) північнослов'янська група мов
 - b) південнослов'янська група мов
 - c) західнослов'янська група мов
 - d) східнослов'янська група мов

76. У якому з варіантів наявні слова, що, окрім фонетичних модифікацій, результатом яких стало перше повноголосся, засвідчують і інші зміни?

- a) *storna, *bergъ, *vornъ
- b) *bolto, *dervo, *serda
- c) *solma, *melko, *chelmъ
- d) *dolto, *zolto, *borda

77. У якому з варіантів не всі слова ілюструють утворення *оло* із праслов'янського звукосполучення *ol?

- a) солома, долоня, золото
- b) полова, полон, долото
- c) болото, холод, молодий
- d) голова, володіти, колоти

78. У слові *рало* засвідчена

- a) зміна [*tort], [*tolt] унаслідок метатези
- b) зміна [*tort], [*tolt] унаслідок метатези або метатези й подовження
- c) зміна [*tort], [*tolt] унаслідок метатези й подовження
- d) зміна [*tort], [*tolt] унаслідок подовження

79. У слові **рвота** засвідчена

- a) зміна [*tort], [*tolt] унаслідок метатези
- b) зміна [*tort], [*tolt] унаслідок метатези або метатези й подовження
- c) зміна [*tort], [*tolt] унаслідок метатези й подовження
- d) зміна [*tort], [*tolt] унаслідок подовження

80. Поява носових голосних [ɔ], [ɛ], що їх позначали літерами **Ѡ, ѡ**, зумовлена

- a) дією закону звукового сингармонізму
- b) дією закону відкритого складу
- c) спрощенням
- d) палаталізацією

81. Голосний [ɔ] утворився зі сполучень

- a) голосного переднього ряду та носового [*m], [*n], якщо вони відкривали склад
- b) голосного переднього ряду та носового [*m], [*n], якщо вони закривали склад
- c) голосного непереднього ряду та носового [*m], [*n], якщо вони відкривали склад
- d) голосного непереднього ряду та носового [*m], [*n], якщо вони закривали склад

82. Голосний [ɛ] утворився зі сполучень

- a) голосного переднього ряду та носового [*m], [*n], якщо вони відкривали склад
- b) голосного переднього ряду та носового [*m], [*n], якщо вони закривали склад
- c) голосного непереднього ряду та носового [*m], [*n], якщо вони відкривали склад
- d) голосного непереднього ряду та носового [*m], [*n], якщо вони закривали склад

83. У кінці IX – на початку X ст. звук [ɔ] змінився на

- a) [o]
- b) [e]
- c) [y]
- d) [ʼa] (Ѡ)

84. У кінці IX – на початку X ст. звук [є] змінився на

- a) [o]
- b) [e]
- c) [y]
- d) [’a] (ǫ)

85. Звукові чергування на зразок *почати – почну – почин; жати – жму – пожимати; дути – дму – надиматися* пов’язують із

- a) палаталізацією
- b) депалаталізацією
- c) назалізацією
- d) деназалізацією

86. У якому з варіантів усі зразки засвідчують чергування, пов’язані з деназалізацією носових голосних?

- a) п’яло – розпинати, початок – починати, жати – пожимати
- b) жати – ужинок, ліпити – ліплю, рука – ручка
- c) нога – ніжка, перетяти – перетну, відняти – віднімати
- d) надути – надиматися, зняти – знімати, світити – засвічений

87. У слові *дитина* засвідчена зміна

- a) давнього [i] на [и]
- b) дифтонга [iѐ], що позначався літерою ѣ
- c) давнього [и] (ы) на [и]
- d) давнього [є] на [и]

88. Зміна початкового [je] відбулася за однієї з умов

- a) наголошеним був перший склад
- b) наголошеним був перший або другий склади
- c) наголошеним був другий склад
- d) наголошеним був третій склад

89. У якому з варіантів усі зразки засвідчують зміну початкового [*je] в [o]?

- a) осінь, огорожа, олень, олія, один
- b) осінь, озеро, олень, олія, один
- c) осінь, озеро, оборот, олія, околиця
- d) Ольга, озеро, олень, олія, огірок

90. Установіть відповідність між ситуаціями слабкої позиції редукованих та їхніми ілюстраціями

- 1) абсолютний кінець слова
- 2) перед складом із голосним повного творення
- 3) перед складом із редукованим у сильній позиції
 - a) жньць, сьньмь, брьва
 - b) дьва, сьто, ножька
 - c) столъ, носъ, печь, снѣнь
 - d) тьща, льба, рьта

91. Установіть відповідність між ситуаціями сильної позиції редукованих та їхніми ілюстраціями

- 1) перед редукованим у слабкій позиції
- 2) під наголосом
- 3) перед звукосполученням сонорних [p], [л] із іншими приголосними
 - a) зьрно, вьрба, вьлка
 - b) дьнь, рьтть, мьхъ
 - c) льба, мьха, тьща
 - d) сьна, пьлань, лѣсь

92. У якому з варіантів у всіх словах редуковані знаходяться у сильній позиції?

- a) сьтьна, гьтати, трьвога, дьва
- b) сьто, крьха, дрьжати, сьхноути
- c) вьлна, вьлчица, вьшина, оутвьрдить
- d) крьшити, зьрно, вьлки, брьва

93. У якому з варіантів у всіх словах редуковані знаходяться лише у слабій позиції?

- a) тръвога, глътъка, крѣвь
- b) крѣшити, глътати, дрѣжати
- c) крѣвавыи, брѣвы, дрѣва
- d) вѣлна, зѣрно, тѣлстѣ

94. У слові *терен* засвідчена зміна

- a) звукосполучення [ѣр] між приголосними
- b) звукосполучення [ѣр] між приголосними
- c) звукосполучення [ѣр] перед голосним
- d) звукосполучення [ѣр] перед голосним

95. У слові *толок* засвідчена зміна

- a) звукосполучення [ѣл] між приголосними
- b) звукосполучення [ѣл] між приголосними
- c) звукосполучення [ѣл] перед голосним
- d) звукосполучення [ѣл] перед голосним

96. У якому з варіантів правильно названо результати занепаду редукованих у системі голосних?

- a) припинення дії закону відкритого складу; скорочення системи голосних до 5 звуків; поява етимологічних [e], [o]; поява вставних [e], [o]; подовження етимологічних [e], [o]
- b) припинення дії закону відкритого складу; скорочення системи голосних до 7 звуків; поява секундарних [e], [o]; поява вставних [e], [o]; подовження етимологічних [e], [o]
- c) припинення дії закону звукового сингармонізму; скорочення системи голосних до 6 звуків; поява секундарних [e], [o]; поява вставних [e], [o]; подовження етимологічних [e], [o]
- d) припинення дії закону відкритого складу; скорочення системи голосних до 9 звуків; поява секундарних [e], [o]; поява вставних [e], [o]; занепад етимологічних [e], [o]

97. У якому з варіантів подано слова, що засвідчують явище другого повноголосся?

- a) коловорот, ворог, долоня
- b) береза, голова, жолоб
- c) терен, зерен, толока
- d) чоловік, молоко, середа

98. У словах *кръшити*, *гъгати*, *тръвога* редуковані були:

- a) у сильній позиції під наголосом
- b) у сильній позиції перед складом з голосним повного творення
- c) у слабкій позиції перед складом з голосним повного творення
- d) у сильній позиції перед складом із сонорним із іншим приголосним

99. У якому з варіантів подано слова, у яких фонетичні процеси, пов'язані з історією редукованих, відбувалися незакономірним шляхом?

- a) брова – чорнобривий
- b) дрова – дривітня
- c) дрож – дрижати
- d) глотка – глитати

100. У якому з варіантів подано слова, у яких фонетичні процеси, пов'язані з історією редукованих, відбувалися незакономірним шляхом?

- a) кров, лісок
- b) овес, пес
- c) брова, хребет
- d) зерно, бочка

101. У якому з варіантів подано слова, у яких секундарні [e], [o] з'явилися тому, що редуковані стояли під наголосом?

- a) шепіт, женця, сон
- b) теща, сохнути, лоба
- c) шевця, верба, сотня
- d) збиток, рота, вовка

102. У якому з варіантів подано слова, у яких секундарні [e], [o] з'явилися тому, що редуковані стояли перед складом із редукованим у слабкій позиції?

- a) рота, лоба, вовка
- b) повний, товстий, моху
- c) женця, шевця, сном
- d) зерно, днем, пес

103. До результатів занепаду редукованих у системі голосних не належать:

- a) припинення дії закону відкритого складу
- b) збільшення кількості голосних
- c) чергування [e], [o] з нулем звука
- d) поява вставних [e], [o]

104. У якому з варіантів усі зразки засвідчують такий результат занепаду редукованих у системі голосних, як-от поява вставних [e], [o]?

- a) сотня, земель, пісок
- b) сон, гривень, капель
- c) свекор, пісень, вогонь
- d) орел, вихор, синок

105. У якому з варіантів правильно названо всі слова, пов'язані з появою вставних [e], [o]?

- a) гривень, весел, дрібен, земель, свекор, вихор
- b) пісень, дрібен, сестер, зелен, вогонь, вихор
- c) пісень, весел, сестер, мітел, свекор, вихор
- d) ясен, повен, гривень, синок, вихор, вогонь

106. Чергування на зразок *глотка – глитати, кров – кривавий, дрова – дривітня* пов'язані з

- a) сильною / слабкою позицією редукованих після сонорних
- b) вокалізацією редукованих після сонорних
- c) занепадом редукованих після сонорних
- d) утратою сонорними складотворчості

107. У якому з варіантів правильно названо результати занепаду редукованих у системі приголосних?

- a) утворення нових груп приголосний, спрощення в нових групах приголосних, дисиміляція, палаталізація окремих груп приголосних
- b) утворення нових груп приголосний, спрощення в нових групах приголосних, асиміляція, палаталізація окремих груп приголосних
- c) утворення нових груп приголосний, спрощення в нових групах приголосних, асимілятивно-дисимілятивні процеси, депалаталізація окремих груп приголосних
- d) утворення нових груп приголосний, занепад приголосних, дисимілятивні процеси, депалаталізація окремих груп приголосних

108. До результатів занепаду редукованих у системі приголосних не належать:

- a) поява нових груп приголосних
- b) спрощення в новоутворених групах приголосних
- c) пом'якшення приголосних
- d) асиміляція та дисиміляція приголосних

109. Відсутність звука [л] у сучасних дієслівних формах минулого часу чоловічого роду на зразок *віз – везла – везло; тік – текла – текло* пов'язана з

- a) першим повноголоссям
- b) другим повноголоссям
- c) занепадом редукованих
- d) утратою сонорним [л] складотворчості

110. У якому з варіантів подано слова, що засвідчують асимілятивно-дисимілятивні зміни після занепаду редукованих?

- a) просьба, що, пильний, дам
- b) хрест, тхір, хто, рушник
- c) любов, рідний, бджола, базар
- d) соняшник, хрестити, кров, вільний

111. Чергування на зразок *чотири – четвертий, шостий – шести* пояснюють:

- a) законом відкритого складу
- b) законом звукового сингармонізму
- c) лабіалізацією
- d) назалізацією

112. У якому з варіантів не всі слова засвідчують лабіалізацію [o] в [e] після шиплячих та [j] перед складом з твердим приголосним?

- a) жонатий, шостий, пастушок, сорочок
- b) щоці, книжок, бджолі, пшоно
- c) бджола, нашого, його, чотири
- d) жовтий, човни, шовк, жолоб

113. У якому з варіантів усі зразки засвідчують рефлексацію дифтонга [iê], що позначався літерою **ѣ**?

- a) вік, ліс, сніг, білий
- b) дід, стіна, сім, лівий
- c) мішок, пісок, кінь, камінь
- d) стіна, хліб, стіл, піч

114. У якому з варіантів в усіх словах звук [i] походить із **ѣ**?

- a) міра, тіло, гріх, віче, сіно
- b) міра, білий, гріх, сім, ліс
- c) міра, стіл, стіна, шість, хліб
- d) міра, піч, гріх, вісім, дід

115. У якому з варіантів не в усіх словах звук [i] походить із **ѣ**?

- a) тісто, мітла, ніс, пісня
- b) світло, вік, міра, сіно
- c) гріх, ліпити, сміх, діти
- d) смішити, ріпа, звір, тіло

116. У якому з варіантів усі зразки засвідчують однотипні фонетичні чергування?

- a) двір – двору, кінь – коня, отець – отця
- b) сто – сотня, бік – боку, вечір – вечора
- c) корінь – кореня, шість – шести, ячмінь – ячменю
- d) плече – пліч, орел – орла, віл – вола

117. У якому з варіантів усі зразки засвідчують наявність звука [o], що має безпосередній стосунок до редукованого ъ?

- a) товстий, довгий, повний, шовк
- b) товстий, жовтий, повний, вовк
- c) товстий, довгий, повний, вовк
- d) товстий, довгий, човни, вовк

118. У якому з варіантів не всі зразки засвідчують наявність звука [o], що має безпосередній стосунок до редукованого ъ?

- a) товстий, вовк, повний
- b) довгий, жовтий, товстий
- c) повний, довгий, товстий
- d) довгий, товстий, вовчий

119. У якому з варіантів засвідчено спрощення у групах приголосних, зумовлене занепадом редукованих, що стосується важких для вимови звукосполучень «два сонорні + інший приголосний»?

- a) серце, скло
- b) гончар, сонце
- c) місце, пізно
- d) чесний, кожний

120. Які приголосні могли асимілювати [j]?

- a) [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [б'], [ж'], [ч'], [ш']
- b) [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [п'], [ж'], [ч'], [ш']
- c) [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш']
- d) [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [р'], [ж'], [ч'], [ш']

121. У якому з варіантів не всі слова засвідчують результат асиміляції [j] попередніми м'якими приголосними?

- a) читання, благословення, життя, сіллю
- b) маззю, челяддю, любов'ю, знання
- c) тінню, ніччю, Руссю, писання
- d) Ілля, рілля, суддя, люю

122. У якому з варіантів усі слова засвідчують результат асиміляції [j] попередніми м'якими приголосними?

- a) сіллю, кров'ю, тінню
- b) вістю, радістю, збіжжя
- c) люю, весілля, рілля
- d) листя, знання, життя

123. У якому із запропонованих варіантів не всі слова демонструють протетичні приголосні?

- a) яблуко, гострий, вівця
- b) вогонь, горіх, вітчизна
- c) вулиця, Галина, він
- d) вухо, Ганна, я

ЗМІСТОВИЙ БЛОК 3

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

124. Давні іменники об'єднувалися в типи відмінювання залежно від

- a) граматичного значення роду
- b) граматичного значення відмінка
- c) граматичного значення числа
- d) детермінатива

125. Детермінатив – це

- a) кінцевий голосний основи
- b) кінцевий приголосний основи
- c) кінцевий голосний чи приголосний основи
- d) кінцеве звукосполучення

- 126.** Іменники староукраїнської мови об'єднують
- у 4 типи відмінювання
 - у 5 типів відмінювання
 - у 6 типів відмінювання
 - у 7 типів відмінювання
- 127.** До іменників із основою на голосний належать:
- *ā, *ǎ, *jō, *ǔ, *ī, *ū
 - *ā, *jā, *ō, *jō, *ǔ, *ī, *ū
 - *ā, ō, *ǔ, *ī, *ī, *ū
 - *ā, *ǎ, *ō, *ō, *ǔ, *ī, *ū
- 128.** До іменників із основою на приголосний належать:
- *er, *el, *en, *at
 - *er, *et, *en, *at
 - *er, *es, *en, *at
 - *em, *es, *el, *at
- 129.** У якому з варіантів неправильно названо основи в межах давніх типів відмінювання іменників?
- I тип відмінювання (*ā, *jā-основ)
 - II тип відмінювання (*ō, *jō-основ)
 - III тип відмінювання (*ǔ-основ)
 - IV тип відмінювання (*ī-основ)
 - V тип відмінювання (*ū-основ)
 - VI тип відмінювання (*er-, *es-, *em-, *et-основ)
- 130.** У якому з варіантів правильно названо основи в межах давніх типів відмінювання іменників?
- I тип відмінювання (*ō, *jō-основ)
 - II тип відмінювання (*ā, *jā-основ)
 - III тип відмінювання (*ū-основ)
 - IV тип відмінювання (*ī-основ)
 - V тип відмінювання (*er-, *es-, *en-, *at-основ)
 - VI тип відмінювання (*ǔ-основ)

131. У якому з варіантів правильно названо основи іменників, що їх уналежнюють до III типу відмінювання?

- a) *er-, *es-, *en-, *at-основ
- b) *ū-основ
- c) *ǔ-основ
- d) *ā, *jā-основ
- e) *ō, *jō-основ
- f) *ī-основ

132. У якому з варіантів правильно названо основи іменників, що їх уналежнюють до II типу відмінювання?

- a) *ū-основ
- b) *ǔ-основ
- c) *ā, *jā-основ
- d) *ō, *jō-основ
- e) *ī-основ
- f) *er-, *es-, *en-, *at-основ

133. У якому з варіантів правильно названо основи іменників, що їх уналежнюють до I типу відмінювання?

- a) *ō, *jō-основ
- b) *ī-основ
- c) *ū-основ
- d) *ǔ-основ
- e) *ā, *jā-основ
- f) *er-, *es-, *en-, *at-основ

134. У якому з варіантів правильно названо основи іменників, що їх уналежнюють до IV типу відмінювання?

- a) *er-, *es-, *en-, *at-основ
- b) *ō, *jō-основ
- c) *ī-основ
- d) *ū-основ
- e) *ǔ-основ
- f) *ā, *jā-основ

135. У якому з варіантів правильно названо основи іменників, що їх уналежнюють до V типу відмінювання?

- a) *ā, *jā-основ
- b) *ō, *jō-основ
- c) *ī-основ
- d) *ū-основ
- e) *ÿ-основ
- f) *er-, *es-, *en-, *at-основ

136. У якому з варіантів правильно названо основи іменників, що їх уналежнюють до VI типу відмінювання?

- a) *ī-основ
- b) *ū-основ
- c) *ÿ-основ
- d) *er-, *es-, *en-, *at-основ
- e) *ā, *jā-основ
- f) *ō, *jō-основ

137. Установіть відповідність між типом відмінювання іменника та їх ілюстраціями:

- 1) іменники I типу відмінювання (*ā, *jā-основ)
- 2) іменники II типу відмінювання (*ō, *jō-основ)
- 3) іменники III типу відмінювання (*ÿ-основ)
- 4) іменники IV типу відмінювання (*ī-основ)
- 5) іменники V типу відмінювання (*ū-основ)
- 6) іменники VI типу відмінювання (*er-, *es-, *en-, *at-основ)

- a) вѣлкѣ, моужь, старьць, поле
- b) сторожь, слово, солодѣ, конь, зять
- c) боукы, свекры, църкы, мѣркы, тыкы
- d) сынѣ, домѣ, полѣ, волѣ, вѣрхѣ
- e) мати, небо, око, чоудо, племя, имга
- f) роука, овьца, юноша, рабыни, нога
- g) костѣ, рѣжь, поутѣ, тѣстѣ, голоуѣь

138. До якої основи належать іменники *господь, гридь, кость, сѣмьртъ*?

- a) *й-основ
- b) *jǫ-основ
- c) *ї-основ
- d) *en-основ

139. У якому з варіантів неправильно згруповано іменники відповідно до типів відмінювання?

- a) вода, соуша, кѣнига, зѣмля
- b) соль, тѣнь, вѣсть, зять
- c) небо, дѣчи, камы, лоша
- d) дроугъ, волъ, сынъ, домъ
- e) поле, просо, конь, кѣназь

140. У якому з варіантів неправильно згруповано іменники відповідно до типів відмінювання?

- a) озеро, чоудо, окѣно, просо
- b) тѣло, слово, око, коло
- c) лѣто, море, змен, кран
- d) доуша, межа, соуша, стѣна
- e) знаник, писаник, плачь, стражь

141. У якому з варіантів неправильно згруповано іменники відповідно до типів відмінювання?

- a) гвоздь, лось, господь, голоубь
- b) кроугъ, хвостъ, коробъ, троудъ
- c) тать, смерчь, скобль, звѣрь
- d) медъ, гадъ, ледъ, волъ
- e) берегъ, лоубъ, свѣтъ, врачь

142. У якому з варіантів неправильно згруповано іменники відповідно до давніх основ?

- a) поугы, боуки, любы, мѣрки
- b) лютыни, кѣнагыниа, соудина, волга
- c) мысль, прадь, крѣвь, зѣлость
- d) мѣдь, лебедь, соль, печь
- e) кѣрмля, мати, тѣска, соуша

143. У якому з варіантів неправильно згруповано іменники відповідно до давніх основ?

- a) струпа, пословица, чаша, кража
- b) сова, ргаса, жила, сѣдина
- c) поустыня, ловитва, кроупа, оулица
- d) пьрга, ловла, овьца, кожа

144. У якому з варіантів неправильно згруповано іменники відповідно до давніх основ?

- a) волъ, солодъ, ледъ, домъ
- b) врачъ, ключъ, змен, шьвѣи
- c) бережець, върхъ, въсадникъ, клювъ
- d) роубежь, плащь, сѣлоучан, конь
- e) хрьвьтъ, хвостъ, горохъ, погасъ

145. У якому з варіантів неправильно згруповано іменники відповідно до давніх основ?

- a) карась, медвѣдь, печать, голоуць
- b) пнь, чьтъць, стрын, кѣназь
- c) коры, оуноша, звѣрь, татъ
- d) дѣтина, сирота, воквода, владыка
- e) ноша, лѣжа, соудна, капла

146. У реченні кѣто мы ксми тако рѣпѣщете на ны не на ны к рѣпѣтаник ваше іменник характеризується такими граматичними значеннями:

- a) середній рід на -ик, II тип відмінювання, *jō-основ, Зн.в. однини, назва істот
- b) середній рід на -ик, II тип відмінювання, *jō-основ, Н.в. однини, назва неістот
- c) чоловічий рід на -и, I тип відмінювання, *jā-основ, Н.в. однини, назва неістот
- d) жіночий рід на -и, IV тип відмінювання, *ī-основ, Р.в. однини, назва неістот

147. У реченні *и рече моуѣни къ нимъ іменник* характеризується такими граматичними значеннями:

- a) чоловічий рід на *-ѧ*, I тип відмінювання, *jā-основ, Н.в. однини, назва істот
- b) жіночий рід на *-и*, I тип відмінювання, *jā-основ, Н.в. однини, назва істот
- c) чоловічий рід на *-и*, IV тип відмінювання, *ī-основ, Н.в. однини, назва неістот
- d) чоловічий рід на *-и*, II тип відмінювання, *jō-основ, Н.в. однини, назва істот

148. У реченні *люба ми ксть рѣчь ваша іменник* характеризується такими граматичними значеннями:

- a) чоловічий рід на *-ь*, II тип відмінювання, *jō-основ, Н.в. однини, назва неістот
- b) жіночий рід на *-ь*, IV тип відмінювання, *ī-основ, Н.в. однини, назва неістот
- c) жіночий рід на *-ь*, I тип відмінювання, *jā-основ, Н.в. однини, назва неістот
- d) жіночий рід на *-ь*, V тип відмінювання, *ū-основ, Н.в. однини, назва неістот

149. У якому з варіантів правильно подано основні характеристики власне особових займенників?

- a) мали граматичне значення роду, відмінка і числа, паралельні форми, зокрема й у Р.в., Зн.в., М.в. однини
- b) мали граматичне значення відмінка і роду, паралельні форми, зокрема й у Д.в., Зн.в., М.в. однини
- c) мали граматичне значення відмінка і числа, паралельні форми, зокрема й у Д.в., Зн.в., М.в. однини
- d) мали граматичне значення особи і числа, паралельні форми, зокрема й у Д.в., Зн.в., О.в. однини

150. Яке із запропонованих тверджень є хибним?

- a) Власне особові займенники не розрізнялися за родами, мали граматичне значення відмінка та числа, паралельні форми, характеризувалися явищем суплетивізму.
- b) Зворотний займенник не мав граматичної форми називного відмінка, граматичних значень роду та числа; стосувався тільки до особи, до суб'єкта дії, вказуючи на його стосунок до самого себе.
- c) Предметно-особові займенники за походженням є вказівними, утворилася з форм називного відмінка вказівних займенників **онъ**, **она**, **оно** та форм непрямих відмінків вказівних займенників **и**, **я**, **к**.
- d) Усі неособові займенники розрізнялися за родами, мали граматичне значення числа, відмінка, відмінювалися за твердим або м'яким зразками залежно від якості кінцевого приголосного основи.

151. У якому з варіантів правильно подано основні характеристики зворотного займенника?

- a) мав граматичне значення відмінка і числа, окрім форми Н.в., паралельні форми, зокрема й у Р.в., Д.в., Зн.в., М.в. однини
- b) мав граматичне значення відмінка, паралельні форми, зокрема й у Р.в., Зн.в., М.в.
- c) мав граматичне значення відмінка, окрім форми Н.в., паралельні форми, зокрема й у Д.в., Зн.в., М.в.
- d) мав граматичне значення відмінка і числа, окрім форми Н.в., паралельні форми, зокрема й у Д.в., Зн.в., М.в. однини

152. У якому з варіантів правильно подано основні характеристики неособових займенників?

- a) змінювалися за родами, числами та відмінками; мали спільні форми для чоловічого та жіночого роду в однині, окрім форм Н.в. і Зн.в.; спільні форми для всіх родів у множині та двоїні, окрім форм Н.в. і Зн.в.
- b) змінювалися за родами, числами та відмінками, окрім питальних **къто, чьто**; мали спільні форми для чоловічого, жіночого та середнього роду в однині, окрім форм Н.в. і Зн.в.; спільні форми для всіх родів у множині та двоїні, окрім форм Н.в. і Зн.в.
- c) змінювалися за родами, числами та відмінками, окрім питальних **къто, чьто**; мали спільні форми для чоловічого та середнього роду в однині, окрім форм Н.в. і Зн.в.; спільні форми для всіх родів у множині та двоїні, окрім форм Н.в. і Зн.в.
- d) змінювалися за родами, числами та відмінками, окрім питальних **къто, чьто**; мали спільні форми для чоловічого та середнього роду в однині; спільні форми для всіх родів у множині та двоїні

153. У якому з варіантів правильно названо вказівні займенники?

- a) **инъ, ина, ино, онъ, она, оно, ть, та, то, съ, си, се**
- b) **и, ја, к, вашъ, ваша, ваше, ть, та, то, съ, си, се**
- c) **и, ја, к, онъ, она, оно, самъ, сама, само, съ, си, се**
- d) **и, ја, к, онъ, она, оно, ть, та, то, съ, си, се**
- e) **и, ја, к, онъ, она, оно, ть, та, то, къи, къа, кък**

154. У якому з варіантів неправильно названо займенники твердої системи відмінювання?

- a) **тъ, оно, кака, ино, вьсѣако**
- b) **та, само, какъ, ина, никъто**
- c) **какъ, вьсѣака, само, чьто, овъ**
- d) **сикъ, самъ, нѣкъто, котора**

155. У якому з варіантів неправильно названо займенники м'якої системи відмінювання?

- a) **паже, мон, копа, т'ь**
- b) **мога, нашь, ваше, ч'то**
- c) **т'вон, свога, наша, ч'га**
- d) **ч'и, иже, се, ваша**

156. Сучасні предметно-особові займенники *він, вона, воно* є результатом змін

- a) давніх присвійних займенників
- b) двох розрядів давніх вказівних займенників
- c) трьох розрядів давніх вказівних займенників
- d) давніх особових та зворотного займенників

157. Становлення форми сучасного займенника *він* супроводжувалося закономірними фонетичними процесами

- a) занепад редукованого, подовження секундарного [o], стадія дифтонгізації й перехід в [i], поява протетичного приголосного
- b) занепад редукованого, подовження вставного [o], стадія дифтонгізації й перехід в [i], поява протетичного приголосного
- c) занепад редукованого, подовження випадного [o], стадія дифтонгізації й перехід в [i], поява протетичного приголосного
- d) занепад редукованого, подовження етимологічного [o], стадія дифтонгізації й перехід в [i], поява протетичного приголосного

158. Сучасні граматичні форми предметно-особових займенників на зразок *нею, ним, (до) неї* і т. ін. засвідчують явище

- a) перерозкладу
- b) спрощення
- c) ускладнення
- d) декореляції

159. Нечленні прикметники чоловічого та середнього роду мали спільні граматичні форми відмінків, окрім називного і знахідного, відмінювалися як іменники

- a) ā-, *jā-основ
- b) *ō-, *jō-основ
- c) *jō-основ
- d) *ā-основ

160. Нечленні прикметники жіночого роду відмінювалися як іменники

- a) *ō-, *jō-основ
- b) *jō-основ
- c) *ā-, *jā-основ
- d) *jā-основ

161. Членні прикметники утворилися від нечленних і

- a) присвійних займенників
- b) означальних займенників
- c) питальних займенників
- d) вказівних займенників

162. У якому з варіантів подано правильні характеристики староукраїнських прикметників на зразок вѣлъ, глоухъ, гърдъ, нагъ, нѣмъ, чистъ?

- a) нечленні (іменникові) форми, чоловічий рід, називний відмінок, однина
- b) членні (займенникові) форми, чоловічий рід, називний відмінок, однина
- c) членні (іменникові) форми, чоловічий рід, називний відмінок, однина
- d) нечленні (займенникові) форми, чоловічий рід, називний відмінок, однина

163. У якому з варіантів не всі зразки є однотипними щодо граматичних характеристик?

- a) новъ, добръ, выськъ
- b) проста, зелена, липова
- c) люто, липово, высько
- d) простъ, люта, чюже

164. У якому з варіантів усі зразки мають однакову систему відмінювання?

- a) простъ, проста, лютъ, люта
- b) лебѣжа, синна, чюжа, пѣша
- c) синь, чюжь, новъ, нова
- d) добръ, добра, глоуѣхъ, глоуѣха

165. У якому з варіантів усі зразки мають однакову систему відмінювання?

- a) нагъ, нага, гърдъ, гърда
- b) наго, нага, гърдо, гърда
- c) нагъ, наго, гърдъ, гърдо
- d) нагъ, нага, наго, гърдъ, гърда, гърдо

166. У якому з варіантів нечленні прикметники відмінюються за зразком іменників *jā-основ?

- a) синна, пѣша
- b) синь, пѣшь
- c) синє, пѣше
- d) синь, пѣше

167. У якому з варіантів нечленні прикметники відмінюються за зразком іменників *jō-основ?

- a) синна, пѣша, синє, пѣше
- b) синє, пѣше, синь, пѣша
- c) синь, пѣше, синна, пѣшь
- d) синь, пѣшь, синє, пѣше

168. У якому з варіантів нечленні прикметники відмінюються за зразком іменників *ō-основ?

- a) часта, бѣдра, часто, бѣдро
- b) частъ, бѣдръ, часта, бѣдра
- c) частъ, бѣдръ, часто, бѣдро
- d) частъ, бѣдро, часто, бѣдра

169. У якому з варіантів усі слова є залишками колишніх нечленних прикметників?

- a) Київ, Львів, Фастів, батьковий, зелений
- b) Київ, Львів, Фастів, батьків, дрібен
- c) Конашевич, Львів, Фастів, батьківський, зелен
- d) Шашкевич, Львів, Фастів, ясний, материн

170. У якому з варіантів наявні слова, у яких при творенні вищого ступеня порівняння відбувалося усічення твірної основи?

- a) старъ, малъ, моудръ
- b) тълстъ, худъ, дорогъ
- c) высъкъ, тяжкъ, низъкъ
- d) великъ, милъ, хорошь

171. У реченні *да исполнить ся кънижнок слово* прикметник характеризується такими граматичними значеннями:

- a) нечленна (займенникова) форма, середній рід, називний відмінок однини
- b) нечленна (іменникова) форма, середній рід, називний відмінок однини
- c) членна (займенникова) форма, середній рід, називний відмінок однини
- d) членна (іменникова) форма, середній рід, називний відмінок однини

172. У реченні *се же слышалъ папезь римьскыи* прикметник характеризується такими граматичними значеннями:

- a) нечленна (іменникова) форма, чоловічий рід, називний відмінок однини
- b) нечленна (займенникова) форма, чоловічий рід, називний відмінок множини
- c) членна (займенникова) форма, чоловічий рід, називний відмінок однини
- d) членна (займенникова) форма, чоловічий рід, називний відмінок множини

173. У староукраїнській мові граматичне значення роду мали такі числові назви:

- a) одинъ, дѣва, десять, сорокъ
- b) дѣва, три, десять, съто
- c) одинъ, дѣва, съто, тысяча
- d) одинъ, дѣва, три, чѣтыри

174. Числові назви пать, шесть, семь, осмь, девять відмінювалися за зразком іменників

- a) чоловічого роду *ї-основ і тільки в однині
- b) чоловічого роду *ї-основ і тільки у множині
- c) жіночого роду *ї-основ і тільки в однині
- d) жіночого роду *ї-основ і тільки у множині

175. Числова назва съто відмінюється як іменники

- a) *ѳ-основ в однині, множині, двоїні
- b) *ѳ-основ в однині
- c) *ѳ-основ у множині
- d) з основами на приголосний

176. Установіть відповідність між давньою числовою назвою та її значенням

1) тѣма	a) десять тисяч
2) легионъ	b) двадцять тисяч
3) леодръ	c) сто тисяч
4) воронъ	d) мільйон
	e) десять мільйонів

177. Установіть відповідність між дробовими числівниками

1) чѣть	a) 1/2
2) пѣтина	b) 1/8
3) осьмина	c) 1/5
4) десятина	d) 1/4
	e) 1/10

178. У якому з варіантів не всі слова є однотипними у плані кількості структурних елементів, з яких вони утворені?

- a) сімдесят, двісті, триста, півтора
- b) шістдесят, вісімдесят, п'ятсот, сімсот
- c) сімнадцять, сорок, півтора, дев'яносто
- d) двадцять, тридцять, чотириста, вісімсот

179. У якому з варіантів не всі слова є складеними за походженням?

- a) одинадцять, тридцять, шістсот
- b) півтора, сорок, сімдесят
- c) дванадцять, двадцять, півтора
- d) півтора, дев'яносто, шістсот

180. У якому з варіантів правильно схарактеризовано особливості відмінювання староукраїнських числівників *п'ять* – *дев'ять*?

- a) як іменники жіночого роду *ї-основ в однині та множині
- b) як іменники чоловічого роду *ї-основ в однині та множині
- c) як іменники жіночого роду *ї-основ в однині
- d) як іменники жіночого роду *ї-основ у множині

181. Числова назва поль *третьа десятє* означає

- a) п'ятнадцять
- b) двадцять п'ять
- c) тридцять п'ять
- d) сім цілих п'ять десятих

182. Числова назва поль *в'тора с'та* означає

- a) сімдесят п'ять
- b) сто двадцять п'ять
- c) сто п'ятдесят
- d) двісті п'ятдесят

183. Числова назва *полъ третѣя съта* означае

- a) сѣмдесят п'ять
- b) сто двадцять п'ять
- c) сто п'ятдесят
- d) двѣсті п'ятдесят

184. У якому з варіантів правильно названо часові граматичні форми дієслова?

- a) аорист, інфінітив, перфект, плюсквамперфект
- b) аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект
- c) аорист, імперфект, супін, плюсквамперфект
- d) дієприкметник, інфінітив, супін, перфект, плюсквамперфект

185. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова та його класом

1) писати	a) I клас
2) вести	b) II клас
3) хвалити	c) III клас
4) съхнуѣти	d) IV клас
	e) V клас

186. Дієслово *знати* належить до

- a) I класу
- b) II класу
- c) III класу
- d) IV класу
- e) V класу

187. Дієслово *любити* належить до

- a) I класу
- b) II класу
- c) III класу
- d) IV класу
- e) V класу

188. Дієслово **дати** належить до

- a) I класу
- b) II класу
- c) III класу
- d) IV класу
- e) V класу

189. У якому з варіантів усі слова правильно згруповані за класами?

- a) бродити, идти, везти
- b) дати, быти, їсти
- c) коувати, плести, носити
- d) нести, ходити, пити

190. У якому з варіантів усі слова правильно згруповані за класами?

- a) доуноути, дати, коуповати
- b) глаголити, пїти, пити
- c) водити, лежати, любити
- d) просити, плести, бїжати

191. У якому з варіантів усі слова правильно згруповані за класами?

- a) быти, ходити, хвалити
- b) читати, мазати, носити
- c) знати, пїти, бити
- d) писати, дружити, мыти

192. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова теперішнього часу та її граматичним значенням

1) ведеш	a) 1 особа однини
2) ведемъ	b) 2 особа однини
3) ведевѣ	c) 1 особа множини
4) ведета	d) 1 особа двоїни
	e) 3 особа двоїни

193. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова теперішнього часу та її граматичним значенням

1) кси	a) 2 особа однини
2) ксте	b) 2 особа множини
3) соутъ	c) 3 особа множини
4) ксвѣ	d) 1 особа двоїни
	e) 3 особа двоїни

194. Установіть відповідність між дієслівною формою минулого часу та її потрактуванням

1) аорист	a) позначав дію, процес, стан, що відбувалися до моменту мовлення
2) імперфект	b) позначав минулу дію, результати якої тривали і в момент мовлення про неї
3) перфект	c) позначав минулу дію, яка відбулася раніше за іншу минулу
4) плюсквамперфект	d) позначав моментальну, нетривалу дію, що сприймалася як одиничний, повністю завершений у минулому акт
	e) позначав минулу, необмежену в часі, довготривалу або повторювану дію

195. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова минулого часу (аориста) та її граматичним значенням

1) ведохъ	a) 1 особа однини
2) ведоша	b) 2 особа однини
3) ведохомъ	c) 1 особа множини
4) ведоста	d) 3 особа множини
	e) 3 особа двоїни

196. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова минулого часу (імперфекта) та її граматичним значенням

1) ведаше	a) 2 особа однини
2) ведахомъ	b) 1 особа множини
3) ведасте	c) 2 особа множини
4) ведахоу	d) 3 особа множини
	e) 3 особа двоїни

197. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова минулого часу (перфекта) та її граматичним значенням

1) неслъ (-ла, -ло) ксмъ	a) 1 особа однини
2) неслъ (-ла, -ло) ксть	b) 3 особа однини
3) несли (-лы, -ла) соутъ	c) 2 особа множини
4) несла (-лѣ, -лѣ) ксвѣ	d) 3 особа множини
	e) 1 особа двоїни

198. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова минулого часу (плюсквамперфекта) та її граматичним значенням

1) неслъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) кси	a) 1 особа однини
2) несли (-лы, -ла) были (-лы, -ла) ксмъ	b) 2 особа однини
3) несли (-лы, -ла) были (-лы, -ла) соутъ	c) 1 особа множини
4) несла (-лѣ, -лѣ) была (-лѣ, -лѣ) кста	d) 3 особа множини
	e) 2 особа двоїни

199. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми съхнеши?

- II клас, друга особа однини
- II клас, третя особа однини
- III клас, друга особа однини
- III клас, друга особа множини

200. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **знаквѣ**?

- a) I клас, друга особа множини
- b) I клас, третя особа однини
- c) II клас, перша особа двоїни
- d) III клас, перша особа двоїни

201. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **ходиша**?

- a) I клас, перфект, третя особа множини
- b) IV клас, аорист, третя особа множини
- c) IV клас, імперфект, третя особа однини
- d) V клас, аорист, третя особа двоїни

202. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **писахуѣ**?

- a) II клас, імперфект, друга особа множини
- b) III клас, імперфект, третя особа множини
- c) III клас, перфект, третя особа множини
- d) III клас, аорист, третя особа множини

203. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **ходихомъ**?

- a) I клас, аорист, перша особа однини
- b) IV клас, аорист, перша особа множини
- c) IV клас, імперфект, перша особа множини
- d) IV клас, аорист, перша особа двоїни

204. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **ходили соуть**?

- a) IV клас, імперфект, третя особа однини, чоловічий рід
- b) IV клас, перфект, третя особа множини, чоловічий рід
- c) IV клас, плюсквамперфект, третя особа множини, жіночий рід
- d) IV клас, перфект, третя особа двоїни, чоловічий рід

205. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **вляхъ**?

- a) I клас, перфект, перша особа однини
- b) IV клас, імперфект, перша особа двоїни
- c) V клас, аорист, перша особа множини
- d) V клас, імперфект, перша особа однини

206. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **вляше**?

- a) V клас, імперфект, друга або третя особа двоїни
- b) V клас, імперфект, друга або третя особа однини
- c) V клас, перфект, перша особа однини
- d) V клас, аорист, друга або третя особа однини

207. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **носиаь кси**?

- a) IV клас, перфект, перша особа однини, чоловічий рід
- b) IV клас, перфект, друга особа однини, середній рід
- c) IV клас, перфект, друга особа однини, чоловічий рід
- d) IV клас, плюсквамперфект, друга особа множини, чоловічий рід

208. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **читали были ксмъ**?

- a) III клас, перфект, перша особа множини, чоловічий рід
- b) III клас, плюсквамперфект, перша особа множини, чоловічий рід
- c) III клас, плюсквамперфект, перша особа множини, жіночий рід
- d) III клас, плюсквамперфект, перша особа однини, чоловічий рід

209. Яка форма майбутнього часу дала ґрунт для становлення сучасних форм простого майбутнього часу і яку пов'язують із розвитком категорії виду?

- a) теперішній час
- b) синкретична форма майбутнього часу
- c) аналітична форма майбутнього часу
- d) складена форма майбутнього часу

210. Синкретична форма майбутнього часу утворювалася від дієслів

- a) доконаного і недоконаного виду
- b) доконаного виду
- c) недоконаного виду
- d) основи інфінітива

211. Дієслівні форми знати имоу, знати имеши, знати иметь є

- a) синкретичними формами майбутнього часу
- b) аналітичними формами майбутнього часу
- c) синкретичними формами минулого часу
- d) аналітичними формами минулого часу

212. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова майбутнього часу та її граматичним значенням

1) знати имеши	a) 1 особа однини
2) знати имемъ	b) 2 особа однини
3) знати имоутъ	c) 1 особа множини
4) знати имета	d) 3 особа множини
	e) 3 особа двоїни

213. Установіть відповідність між граматичною формою дієслова умовного способу та її граматичним значенням

1) неслъ (-ла, -ло) быхъ	a) 1 особа однини
2) неслъ (-ла, -ло) бы	b) 3 особа однини
3) несли (-лы, -ла) бысте	c) 1 особа множини
4) несли (-лы, -ла) быша	d) 2 особа множини
	e) 3 особа множини

214. Які з варіантів ілюструють граматичне значення 2 особи множини наказового способу дієслова?

- a) вед'їв'ї, знаив'ї
- b) вед'їм'ь, знаим'ь
- c) вед'їте, знанте
- d) вед'їта, знанта

215. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **нес'їте**?

- a) I клас, наказовий спосіб, друга особа однини
- b) I клас, наказовий спосіб, перша особа множини
- c) I клас, наказовий спосіб, друга особа множини
- d) I клас, умовний спосіб, друга особа множини

216. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення дієслівної форми **їжь**?

- a) III клас, наказовий спосіб, перша особа однини
- b) V клас, наказовий спосіб, перша або друга особа двоїни
- c) V клас, наказовий спосіб, друга особа однини
- d) V клас, умовний спосіб, перша або друга особа множини

217. Яке із запропонованих тверджень є істинним?

- a) Інфінітив має іменникове походження, являє собою скам'янілу форму Р.в. однини іменників *ї-основ.
- b) Інфінітив має іменникове походження, являє собою скам'янілу форму Д.в. або М.в однини іменників *ї-основ.
- c) Інфінітив має іменникове походження, являє собою скам'янілу форму Зн.в. однини іменників *ї-основ.
- d) Інфінітив має іменникове походження, являє собою скам'янілу форму Д.в. або М.в. однини іменників *ї-основ.

218. Яке із запропонованих тверджень є істинним?

- a) Супін має іменникове походження; є скам'янілою формою Зн.в. однини іменників *ї-основ.
- b) Супін має іменникове походження; є скам'янілою формою Д.в. або М.в. однини іменників *й-основ.
- c) Супін має іменникове походження; є скам'янілою формою Р.в. однини іменників *ї-основ.
- d) Супін має іменникове походження; є скам'янілою формою Зн.в. однини іменників *й-основ.

219. Яке із запропонованих тверджень є істинним?

- a) Відмінювані активні нечленні дієприкметники мали граматичні значення часу, змінювалися за родами, числами й відмінками, утворювалися від основи теперішнього часу.
- b) Відмінювані активні нечленні дієприкметники мали граматичні значення часу, змінювалися за родами, числами й відмінками, утворювалися від основи інфінітива.
- c) Відмінювані активні нечленні дієприкметники мали граматичні значення часу, змінювалися за родами, числами й відмінками, утворювалися від основи теперішнього часу або основи інфінітива.
- d) Відмінювані активні нечленні дієприкметники мали граматичні значення часу, змінювалися за числами й відмінками, утворювалися від основи теперішнього часу або основи інфінітива.

220. Активні нечленні дієприкметники теперішнього і минулого часу відмінювалися як

- a) іменники *ā, *jā-основ
- b) іменники *ō, *jō -основ
- c) нечленні прикметники з основою на твердий
- d) нечленні прикметники з основою на м'який

221. Пасивні нечленні дієприкметники теперішнього і минулого часу відмінювалися як

- a) іменники *ā, *jā-основ
- b) іменники *ō, *jō -основ
- c) нечленні прикметники з основою на твердий
- d) нечленні прикметники з основою на м'який

222. Сучасні дієприслівники *ідуци, кажучи, лежачи* за походженням є

- a) активними нечленними дієприкметниками теперішнього часу чоловічого роду
- b) активними нечленними дієприкметниками минулого часу чоловічого роду
- c) активними нечленними дієприкметниками теперішнього часу жіночого роду
- d) активними нечленними дієприкметниками минулого часу жіночого роду

223. Сучасні дієприслівники на зразок *принісши, прочитавши* за походженням є

- a) активними нечленними дієприкметниками теперішнього часу жіночого роду
- a) активними нечленними дієприкметниками минулого часу жіночого роду
- b) активними нечленними дієприкметниками теперішнього часу чоловічого роду
- c) активними нечленними дієприкметниками минулого часу чоловічого роду

224. Сучасні предикативні форми на *-но, -то* є

- a) пасивними нечленними дієприкметниками чоловічого роду називного відмінка однини
- b) пасивними нечленними дієприкметниками жіночого роду називного відмінка однини
- c) пасивними нечленними дієприкметниками середнього роду називного відмінка однини
- d) пасивними нечленними дієприкметниками середнього роду називного відмінка множини

225. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення активного нечленного дієприкметника теперішнього часу **ведоучамъ**?

- a) орудний відмінок однини, чоловічий рід
- b) орудний відмінок однини, середній рід
- c) давальний відмінок множини, жіночий рід
- d) давальний відмінок множини, чоловічий рід

226. У якому з варіантів правильно визначено граматичні значення активного нечленного дієприкметника минулого часу **несъшьмъ**?

- a) орудний відмінок однини, чоловічий рід
- b) орудний відмінок однини, жіночий рід
- c) давальний відмінок множини, чоловічий рід
- d) давальний відмінок множини, жіночий рід

227. У якому з варіантів усі прислівники відзайменникового походження мають значення міри і ступеня?

- a) **всьгда, всьде, всѣмо, всюдоу**
- b) **всьако, кгда, иде, инако**
- c) **кли, кльма, кольма, тольма**
- d) **инамо, инъгда, иноудоу, камо**

228. У якому з варіантів усі прислівники відзайменникового походження мають значення часу?

- a) **инъгда, къгда, овъгда, тъгда**
- b) **како, камо, овако, овъде, овоудоу**
- c) **онамо, сѣмо, судоу, сако, тако**
- d) **всьгда, тамо, тоудоу, гамо**

229. У якому з варіантів усі прислівники відзайменникового походження вказують на напрям руху?

- a) **всьюдоу, иноудоу, овоудоу, судоу**
- b) **всьако, онамо, кгда, къде**
- c) **всьде, иде, инамо, тъгды**
- d) **сако, инако, толи, іако**

230. У якому з варіантів не всі службові слова згруповані правильно?

- a) безъ, надъ, подъ, се, кромѣ
- b) дѣла, межю, окроугъ, противоу
- c) дабы, любо, занѣ, поколь
- d) же, ни, не, нѣ, ли

231. У якому з варіантів правильно схарактеризовано синтаксичну конструкцію *Съ каждого кмета по дѣва гроша широкия оу княжоу комороу давати?*

- a) речення просте, двоскладне, поширене, повне, неускладнене
- b) речення просте, односкладне, інфінітивне, поширене, повне, неускладнене
- c) речення просте, односкладне, інфінітивне, поширене, неповне, неускладнене
- d) речення просте, односкладне, безособове, поширене, неповне, ускладнене

232. У якому з варіантів наявний складений підмет?

- a) Тѣи бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше.
- b) Игорьъ ждетъ мила брата Всеволода.
- c) А не сорокы втроскоташа: на слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ.
- d) Дѣвици поють на Дунаи, – вьютси голоси чрезъ море до Киква.

233. У якому з варіантів наявний складений іменний присудок?

- a) Княземъ слава, а дружинѣ!
- b) Страны ради, гради весели.
- c) Въврѣжеся на брѣзь комонь и скочи съ него бусымъ вѣлкомъ.
- d) Уже понизить стази свои, вонзить свои мечи верезени.

234. У реченні *Тогда въступи Игорь князь въ златъ стремень и поѣха по чистому полю* предикативна основа представлена

- a) простим підметом і простим присудком
- b) простим підметом і складеним присудком
- c) простим підметом і однорідними простими присудками
- d) складеним підметом і однорідними простими присудками

235. У якому з варіантів наявна синтаксична конструкція з однорідними додатками?

- a) *Высоко плавакши на дѣло въ бужсти, яко соколъ на вѣтрехъ ширягася, хотя птицю въ буиствѣ одолѣти.*
- b) *А Святъславъ мутенъ сонъ видѣ въ Киквѣ на горахъ.*
- c) *Вы бо своими крамолами начасте наводити поганья на землю Руськую, на жизнь Всеславлю.*
- d) *Суть бо у ваю желѣзныи папорзи подѣ шеломи латинскими.*

236. У якому з варіантів правильно схарактеризовано синтаксичну конструкцію *Томъ лѣтъ вода бѣше велика въ волховѣ а снѣгъ лежа до яковля дѣня а на осень оуби морозъ вѣршь всю?*

- a) речення просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними членами речення
- b) речення складне, складносурядне, складається з трьох предикативних частин, поєднаних сурядним сполучником *а* (єднальним)
- c) речення складне, складносурядне, складається з двох предикативних частин, поєднаних сурядним сполучником *а* (протиставним)
- d) речення складне, безсполучникове, складається з двох предикативних частин

237. У якому з варіантів правильно схарактеризовано синтаксичну конструкцію *Продаль мужь мои овецъ десятъ и заразъ тик коупъ оусе тобѣ отдалъ?*

- a) речення просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними членами речення
- b) речення просте, двоскладне, поширене, неповне, ускладнене однорідними членами речення
- c) речення просте, односкладне, безособове, поширене, неповне, ускладнене однорідними членами речення
- e) речення складне, складносурядне, предикативні частини поєднані сурядним сполучником *и*

238. У якому з варіантів правильно схарактеризовано синтаксичну конструкцію *Кѣто ми ближни тотъ добръ?*

- a) речення просте, двоскладне, поширене, неповне, неускладнене
- b) речення складне, складносурядне, складається з двох предикативних частин, поєднаних сурядним сполучником *кѣто*
- c) речення складне, складнопідрядне, складається з двох предикативних частин, поєднаних підрядним сполучником *кѣто*
- d) речення складне, безсполучникове, складається з двох предикативних частин

239. У якому з варіантів речення не належить до складнопідрядних?

- a) А ꙗжели самъ нездоужалъ то слоугоу паробка посилалъ.
- b) А се вы повѣдаю дѣти моиа троудъ свои оже сѧ ꙗсмь троужалъ.
- c) Исполчишасѧ Роусь и бысть сѣча велика и одолѣ Святославъ и бѣжаша грѣци.
- d) А оже боудоуть сѧ нимъ крали и хоронили то всѣхъ выдати.

240. У якому з варіантів правильно схарактеризовано синтаксичну конструкцію *Коли пожрет синица орѣла коли каменѣ въсплавлетъ по водѣ и коли иметъ свишиа на бѣлѣкоу лаяти тогда безоумныи оумоу наоучитьса?*

- a) речення складне, складнопідрядне, складається з чотирьох предикативних частин із підрядними часу
- b) речення складне, складнопідрядне, складається з чотирьох предикативних частин із підрядними умови
- c) речення складне, складносурядне, складається з двох предикативних частин, поєднаних еднальним сполучником *и*
- d) речення складне, безсполучникове, складається з чотирьох предикативних частин

241. Синтаксична конструкція *Толи не боудеть между нами мира кlico камень начнетъ плавати а хмель почнетъ тоноути* містить підрядну предикативну частину зі значенням

- a) часу
- b) способу дії
- c) міри і ступеня
- d) порівняння

242. У якому з варіантів наявна однокладна конструкція?

- a) А Игорь князь поскочи горнастаѣмъ къ тростию и бѣлымъ гоголемъ на воду.
- b) Игоревѣ князю Богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Руськую, къ отню злату столу.
- c) Тяжко ти головы, кромѣ плечю, зло ти тѣлу, кромѣ головы – Руськой земли безъ Игоря.
- d) Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброкъ гнѣздо. Далече залетѣло!

243. У якому з варіантів наявна односкладна (неозначено-особова) конструкція?

- a) Ты бо можеш Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти!
- b) На Немизѣ снопы стелють головами, молотятъ чеши харалужными, на тоцѣ животь кладуть, вѣють душу отъ тѣла.
- c) Уже бо бѣды ко пасеть птицъ по дубию; вѣци грозу вѣсрочать по яругамъ; орли клетомъ на кости звѣри зовуть; лисици брешуть на чрьленыя щиты.
- d) Щекоть славии успе; говоръ галичъ убуди.

244. У якому з варіантів наявна односкладна (означено-особова) конструкція?

- a) Чрьлень стѣгъ, бѣла хорюговъ, чрьлена чолка, сребрено стружик – храброму Святъславичю!
- b) Уже бо выскочисте изъ дѣдней славѣ.
- c) Котороко бо бѣше насилик отъ земли Половецкыи!
- d) Солнце свѣтитса на небесѣ – Игорь князь въ Руськой земли.

245. У якому з варіантів наявна синтаксична конструкція, ускладнена прикладкою?

- a) Солнце кому тьмою путь заступаше; ноць стонуци кому грозою птичь убуди; свистъ звѣринъ вѣста; збиса дивъ, Игорь къ Дону вои ведеть!
- b) Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ, позвони своими острыми мечи о шеломы литовьскыи, притрепа славу дѣду свокому Всеславу...
- c) Не бысть ту брата Брячаслава, ни другаго Всеволода: кодинъ же изрони жемчужну душу изъ храбра тѣла чресь злато ожерелик.
- d) И потече къ лугу Донца, и полетѣ соколомъ подъ мъглами, избиваю гуси и лебеди завтроку, и обѣду, и ужинѣ.

246. У якому з варіантів наявна підрядна предикативна частина зі значенням місця?

- a) Гзакъ бѣжить сѣрымъ вѣкомъ, Кончакъ кму слѣдъ править къ Дону великому.
- b) Дѣти бѣсови кликомъ пола прегородиша, а храбрии русици преградиша чрьлеными щиты.
- c) Камо, туръ, поскочаше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчиваа, тамо лежатъ поганыа головы половецкыа.
- d) Чръна земля подъ копыты, костью была постыана, а кровию польана: тугою въздоша по Руськой земли.

247. У якому з варіантів наявна підрядна предикативна частина зі значенням умови?

- a) Русичи великаа пола чрьлеными щиты прегородиша, ищучи себѣ чти, а Князю славы.
- b) Аже соколъ къ гнѣзду летить, – соколича рострѣлаквѣ своими злачеными стрѣлами.
- c) Коли Игорь соколомъ полетѣ, тогда Влуръ вѣкомъ потече, труся собою студеную росу: претръгоста бо своя бръзаа комоня.
- d) Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть постыани, постыани костью руськихъ сыновъ.

248. У якому з варіантів наявне складне речення зі сполучниковим зв'язком?

- a) Тогда врани не граахуть, галици помлѣкоша, сорокы не троскоташа, полозию ползоша только.
- b) Уныша цвѣты жалобою и древо с тугою къ земли прѣклонилося.
- c) Дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть, соловии веселыми пѣсньми свѣтъ повѣдають.
- d) Унылы голоси, пониче веселик, трубы трубятъ городеньскийи.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література:

1. Брус М. П. Історична граматики української мови. Ч. 1. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ : ПП Голіней О. М., 2016. 184 с.
2. Висоцький А. В., Макарець Ю. С. Історія української мови. Фонетика і морфологія: навч. посіб. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 229 с.
3. Дудко І. В., Макарець Ю. С. Історична фонетика української мови : навч.-метод. посіб. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 105 с.
4. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматики української мови : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1980. 320 с.
5. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови : Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с.
6. Зінченко С. В., Коваленко В. Г. Історична граматики української мови в таблицях. Історичний коментар. Ніжин : РВВ НДПУ, 2001. 92 с.
7. Коваленко Н. Д. Історична граматики української мови : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2016», 2012. 144 с.
8. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
9. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. Київ : «Академія», 2010. 248 с.
10. Леснова В. В., Найрулін А. О. Історична граматики української мови : навч. посіб. 2-ге вид. Луганськ, 2012. 169 с.
11. Наєнко Г. М. Історична морфологія української мови: Динаміка граматичної форми : навч. посіб. Київ : Київський ун-т, 2010. 136 с.

12. Наєнко Г. М. Курс лекцій з історії української мови. Фонетика : навч. посіб. Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2002. 118 с.

13. Павленко Л. П. Історична граматики української мови : навч. посіб. Луцьк : Волинськ. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2010. 208 с.

Додаткова література:

14. Бичкова Т. С. Грамоти XIV – XV ст. як матеріал для вивчення історії становлення числівника в курсі «Історична граматики української мови». *Молодий вчений*. 2022. № 4. С. 14–17.

15. Бичкова Т., Свердан Т. Історична граматики української мови (фонетика) : метод. посіб. Чернівці : Рута, 2007. 60 с.

16. Брус М. Історична граматики української мови. Ч. 3. Хрестоматійні матеріали : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ : ПП Голіней О. М., 2016. 92 с.

17. Брус М. П. Розвиток української мови в XI – XV ст. Теоретична й практична частини I. Івано-Франківськ : ПП Голіней О. М., 2017. 80 с.

18. Брус М. П. Розвиток української мови в XI – XV ст. Хрестоматійна частина II. Івано-Франківськ : ПП Голіней О. М., 2017. 188 с.

19. Денисюк В. В. Функціонування форм ступенів порівняння прикметника в українській мові XVII–XVIII ст. *Науковий вісник* : зб. наук. праць. Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. Вип. 1. С. 32–38.

20. Довбня Л. Е., Товкайло Т. І. Порівняльно-історична фонетика як засіб з'ясування української мовної генеалогії (за матеріалами статті Є. Тимченка «Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині»). *Теоретична і дидактична філологія*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 29. С. 32–41.

21. Дружинець М. Л. Відбиття особливостей української народної мови у пам'ятках староукраїнської літературної мови. *Записки з*

українського мовознавства : зб. наук. праць. Одеса : Астропринт, 2017. Вип. 17. С. 3–12.

22. Крижанівська О. Історичні коментарі відмінкових закінчень іменників сучасної української мови (перша відміна). *Наукові записки. Серія : філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 127. Кіровоград, 2014. С. 427–432.

23. Крижанівська О. Історичні коментарі відмінкових закінчень іменників сучасної української мови (друга відміна). *Наукові записки. Серія : філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 136. Кіровоград, 2015. С. 274–279.

24. Крижанівська О. Формування лінгвістичних компетенцій на заняттях з історичної граматики української мови. URL : <https://cutt.ly/CHjIMu84>.

25. Купчинська З., Пілецький В. Історична граMATика української мови : навч. посіб. Львів, 2014. 297 с.

26. Леута О. І., Гаврилюк О. Р. Старослов'янська мова : навч.-метод. комплекс. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 300 с.

27. Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя : підручник. Київ : Академія, 2016. 284 с.

28. Мойсієнко В. Удоступнення пам'яток – шлях до інтенсифікації та об'єктивності досліджень з історії мови. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 84–90.

29. Найрулін А. О., Ніколаєнко І. О. Історія української літературної мови : матеріали до вивчення курсу. 3-тє вид., переробл. і доп. Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021. 128 с.

30. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Історія української мови*. Київ : Київський ун-т, 2016. С. 150–160.

31. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови Х – XIII ст. Київ – Житомир : «Полісся», 2015. 352 с.

32. Огієнко І. І. Історія української літературної мови (Митрополит Іларіон). Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 326 с.

33. Півторак Г. П. Історико-лінгвістична славістика : Вибрані праці ; відп. ред. В. Г. Складенко. Київ : Наукова думка, 2015. 512 с.

34. Русаченко Н. П. Чергування задньоязикових приголосних у староукраїнській мові другої половини XVI – першої половини XVIII ст. *Філологічні студії* : зб. наук. праць. 2017. Вип. 9. С. 146–151.

35. Скаб М. С. Система приголосних з погляду вираження важливих тенденцій розвитку фонологічної системи української мови. *Лінгвістичні дослідження*. 2019. Вип. 50. С. 276–284.

36. Складенко В. Г. Дослідження з етимології та історичної лексикології української мови : монографія. Київ : Наукова думка, 2017. 660 с.

37. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII ст. : мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. 656 с.

38. Царалунга І. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст. : монографія. Хмельницький : ФОП Гонти А.С., 2017. 448 с.

39. Царалунга І. Грамоти як репрезентанти староукраїнської мови XIV – XV ст. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2017. Вип. 12. С. 263–266.

40. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1056 с.

ДОДАТОК А**Таблиця 1.1****Періодизація історії української мови
(за Василем Німчуком)**

№ з/п	Назва періоду	Хронологічні межі
1.	Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі	до VI – VII ст.
2.	Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами	з VII – VIII ст. до X ст.
3.	Давньоруськоукраїнська мова	XI – XIII ст.
4.	Середньоукраїнська, або середньоукраїноруська, мова	з XIV – XV ст. до кінця XVII ст.
	• рання середньоукраїнська мова	з XIV – XV ст. до першої половини XVI ст.
	• пізня середньоукраїнська мова	з другої половини XVI ст. до кінця XVII ст.
5.	Новоукраїнська мова	з кінця XVII ст.

Таблиця 1.2**Традиційний поділ слов'янських мов на групи**

№ з/п	Назва групи	Назви мов
1.	Східнослов'янська	українська білоруська російська
2.	Західнослов'янська	польська чеська словацька верхньолужицька нижньолужицька кашубська полабська (мертва) поморська (мертва)
3.	Південнослов'янська	болгарська македонська словенська сербська хорватська старослов'янська (мертва)

Таблиця 2.1
Звукове та числове значення літер кириличної азбуки

Літера	Назва літери	Звук	Числове значення	Літера	Назва літери	Звук	Числове значення
А, а	азъ	[а]	1	Х, х	хѣръ	[х]	600
Б, б	боукы	[б]	-	У, у	отъ	[о]	800
В, в	вѣди	[в]	2	Ѡ	шта	[ш'т']	-
Г, г	глаголи	[г]	3	Ц, ц	ци	[ц']	900
Д, д	добро	[д]	4	Ч, ч	чръвь	[ч']	90
Є, є	ксть	[’е]	5	Ш, ш	ша	[ш']	-
Ж, ж	живѣте	[ж']	-	ъ	еръ	[ö, -]	-
З, з	зѣло	[д'з']	6	ы	еры	[ы]	-
З, з	земля	[з]	7	ь	ерь	[ě, -]	-
И, и	иже	[і]	8	ѣ	ятъ	[ä]	-
І, і	ижен	[і]	10	ю	ю	[’у, ју]	-
К, к	како	[к]	20	я	я	[’а, ја]	-
Л, л	людик	[л]	30	к	к	[’е, је]	-
М, м	мыслитє	[м]	40	ѡ	юсь малъ	[е]	900
Н, н	нашь	[н]	50	ѣ	-	[’е, је]	
О, о	онъ	[о]	70	ж	юсь	[о]	-
П, п	покон	[п]	80		великъ		
Р, р	ръци	[р]	100	ѣ	-	[’о, јо]	-
С, с	слово	[с]	200	ѣ, ѣ	кси	[кс]	60
Т, т	твърдо	[т]	300	Ѡ, Ѡ	пси	[пс]	700
У, у, Ѹ	укъ	[у]	400	Ѡ, Ѡ	ѡнѡга	[ф]	9
Ф, ф	фрътъ	[ф]	500	Ѡ, Ѡ	ижица	[і, и, в]	400

Таблиця 3.1
Система голосних звуків староукраїнської мови початкового періоду

Піднесення	Ряд		
	передній	середній	задній
високе	[і] (и)	[и] (ы)	[у] (у)
середнє	[е], [е] (ѡ), [ě] (ь), [іе] (ѣ)		[о], [о] (ѡ), [ö] (ъ)
низьке			[а]

Таблиця 3.2

Походження голосних звуків староукраїнської мови

Голосний староукраїн- ської мови	Прадавній відповідник	Примітки
[a] <	*ā, *ō	мати < *mātī (лат. māter) братъ < *brātrōs (лат. frāter) даръ < *dōrūs (лат. dōnum)
[o] <	*ō, *ā	домъ < *dōmūs (лат. dōmus) ось < *āsīs (лат. āxis) море < *mārē (лат. māre)
[y] (oy) <	*ōu, *ōu, *āu, *āu	оухо < *ōūchōs (лит. ausis) соухъ < *sōūchūs (лит. sāusas)
[и] (ы) <	*ū	быти < *būtī (лит. būti) дымъ < *dūmūs (лат. fūmus)
[i] <	*ī, *ōī, *ōī, *ēī, *ēī	видъ < *vēīdūs (лит. vēidas) пити < *pītī (лат. pībo)
[e] <	*ē	бероу < *bērōn (лат. fēro) медъ < *mēdūs (лит. medūs)
[iē] (ѣ) <	*ē, *āī, *āī, *ōī, *ōī	звѣрь < *zvērīs (лит. zvērīs) ѣсти < *ēstī < *ēdtī (лит. ēstī) цѣна < *kājnā (лит. kaina) пѣти < *pōītī < pōjītī
[o] (ж) <	*ōn, *ōn, *ōm, *ōm, *ān, *ān, *ām, *ām, *ūn, *ūn, *ūm, *ūm	доуга < джга < *dōngā (лит. dangūs) роука < ржка < *rōnkā (лит. rankā) зоубъ < зжбъ < *zōnbūs (лит. žambas) поутъ < пжтъ < *pōntīs (лат. pontis)
[e] (л) <	*ēn, *ēn, *ēm, *ēm, *īn, *īn, *īm, *īm	месо < млсо < *mēnsō (пр. mensā) пять < пать < *pēntīs (лит. penkī) десять < десать < *dēsēntīs (лат. dēcem)
[ъ] <	*ī	мъзда < *mīzdō < *mīzdhō кость < *kōstīs (лат. os) овьца < *ōvīkā (лат. ovīs) днь < *dīnīs (лат. dīnum)
[ъ] <	*ū	мъхъ < *mūchūs (лат. mūscus) сынъ < *sūnūs (лит. sūnūs)

Таблиця 3.3

Літерне позначення приголосних звуків староукраїнської мови задля реконструкції праслов'янських відповідників

Губні	Язикові		
	передньоязикові	середньоязикові	задньоязикові
*b [б]	*d [д]	*j [й]	*g [г]
*p [р]	*t [т]		*k [к]
*v [в]	*z [з]		*ch [х]
*m [м]	*s [с]		
	*c [ц']		
	*ž [ж']		
	*č [ч']		
	*š [ш']		
	*dž [дж']		
	*n [н]		
	*l [л]		
	*r [р]		

Таблиця 3.4

Допустимі сполучення приголосних у межах одного складу (відповідно до закону відкритого складу)

Моделі звукосполучень	Зразки звукосполучень	Ілюстрації
твердий шумний + сонорний ([р],[р'],[л],[л'],[н],[н'], [м],[в])	[кр], [гр], [хр], [тр], [др], [пр], [бр], [вр], [ср], [зр], [гр'], [тр'], [др'], [бр'], [кл], [гл], [хл], [пл], [бл], [сл], [зл], [кл'], [пл'], [бл'], [дл'], [сл'], [кн], [гн], [хн], [сн], [зн], [зн'], [см], [зм], [кв], [гв], [хв], [тв], [дв], [св], [зв]	кромѣ, громѣ, хромѣ, трава, дрѣва, правѣда, братѣ, врагѣ, срамѣ, зракѣ, оумоудрю, оудобрю, клоубѣ, глоубѣ, хлоудѣ, плоубѣ, блоудѣ, слоуда, злакѣ, клоубѣ, коплю, люблю, мьдлю, мысль, кноубѣ, гнѣбѣ, сѣхноубѣти, снѣбѣ, знакѣ, дразню, смѣхѣ, змин, квасѣ, гвоздѣ, хвосѣтѣ, твон, дворѣ, свон, звонѣ
м'який шумний + сонорний [в]	[з'в], [ц'в], [с'в]	звѣзда, цвѣтѣ, вѣлсви
сонорний + сонорний	[мр], [мл], [мн], [вл], [мл'], [вл']	мракѣ, мраморнѣ, млѣва, мнхѣ, властѣ, ломлю, лоблю
глухий шумний + глухий шумний	[ск], [сп], [ст], [пт], [кс]	скотѣ, спѣти, бесплоднын, стати, вѣстопити, испоустити, лѣпта, доуксѣ
дзвінкий шумний + дзвінкий шумний	[зг], [зд], [бд], [гд]	визгати, ѣзда, бездомнын, роздѣрати, кѣгда
шумний + шумний + сонорний	[стр], [скр], [свр], [ска], [скв], [ств], [здр]	страдаѣти, сестра, скринна, смрѣчѣ, склабитисѣ, скверна, богатѣство, нездрѣ

Таблиця 4.1
Пом'якшення приголосних під впливом [*j]

Різновид приголосних	Результати змін	Примітки
задньоязикові	[*k _j] > [*č'] > [ч'] [*g _j] > [*ž'] > [ж'] [*ch _j] > [*š'] > [ш']	*krīkjōn > крнчж > крнчюч *drōugjōn > дручжж > дручжоу *doūchjā > доуша Однакові результати для східнослов'янських, західнослов'янських і південнослов'янських мов.
свистячі	[*s _j] > [*š'] > [ш'] [*z _j] > [*ž'] > [ж']	*nōsjā > ноша *lāzjōn > лажж > лажоу Однакові результати для східнослов'янських, західнослов'янських і південнослов'янських мов.
проривні зубні	[t _j] > [*č'] > [ч'] [*d _j] > [*ž'] > [ж']	*svētjā > св'ѣча *mēdjā > межа Для західних слов'ян – [c], [d'z] (пор.: польське świeca, miedza; для південних слов'ян – [s't], [ž'd'] (пор.: старослов'янське свѣшта, межда).
губні	[*p _j] > [p'] > [пл'] [*b _j] > [b'] > [бл'] [*m _j] > [m'] > [мл'] [*v _j] > [v'] > [вл']	*kōupjā > коупла *bjūdō > блюдо *zēmjā > земля *lōvjōn > ловажж > ловаю У західнослов'янських мовах l-epentheticum не з'являвся, окрім позиції початку слова, наприклад, польське ziemia, kupia, ale pluje.
сонорні	[*r _j] > [r'] > [p'] [*l _j] > [l'] > [л'] [*n _j] > [n'] > [н']	*boūrjā > боуриа *vōljā > воля *kōnjōs > конь
звукосполучення	[*sk _j] > [*š'č'] > [ш'ч'] [*st _j] > [*š'č'] > [ш'ч'] [*zg _j] > [*ž'd'] > [ж'д'] [*zd _j] > [*ž'd'] > [ж'д']	*roūskjōn > роушжж > роушоу *tīstjā > тьстја > тьща *dūzgjīs > дьзжжъ > дьждь *jēzjdjōn > ѣжджжъ > ѣждю

Таблиця 5.3

Історичні чергування, спричинені деназалізацією носових

Чергування	Умови й особливості модифікаційних перетворень
[y] // [m] // [им]	дути < доути < джти < *dũm̃tī (dũm̃ tī) дму < дъмоу < дъмж < *dũm̃ōm̃ (dũ m̃ōm̃) надимати < надымати < *nādũm̃ātī (nā dũ mā tī)
[a] // [m] // [им]	жати < жати < жлти < *gĩm̃tī (gĩm̃ tī) жму < жъмоу < жъмж < *gĩm̃ōm̃ (gĩ m̃ōm̃) пожимати < пожимати < *pōgĩm̃ātī (pō gĩ mā tī)
[a] // [n] // [ин]	почати < почати < почати < *pōkĩñtī (pō kĩñ tī) почну < почъноу < почънж < *pōkĩñōñ (pō kĩ ñōñ) починати < починаати < *pōkĩñātī (pō kĩ nā tī)

Таблиця 8.1

Парадигма іменників I типу відмінювання *ā-основ

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	нога	ногы	нозѣ
Родовий	ногы	ногъ	ногоу
Давальний	нозѣ	ногамъ	ногама
Знахідний	ногоу	ногы	нозѣ
Орудний	ногою	ногами	ногама
Місцевий	нозѣ	ногахъ	ногоу
Кличний	ного	ногы	нозѣ

Таблиця 8.2

Парадигма іменників I типу відмінювання *jā-основ

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	вола	волѣ	воли
Родовий	волѣ	воль	волю
Давальний	воли	воламъ	волама
Знахідний	волю	волѣ	воли
Орудний	волею	волами	волама
Місцевий	воли	волахъ	волю
Кличний	воле	волѣ	воли

Таблиця 8.3

Парадигма іменників II типу відмінювання *ō-основ
(чоловічий рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	в'якъ	в'яци	в'яка
Родовий	в'яка	в'якъ	в'якоу
Давальний	в'якоу	в'якомъ	в'якома
Знахідний	в'якъ	в'якы	в'яка
Орудний	в'якъмъ	в'якы	в'якома
Місцевий	в'яцѣ	в'яцѣхъ	в'якоу
Кличний	в'яче	в'яци	в'яка

Таблиця 8.4

Парадигма іменників II типу відмінювання *ō-основ
(середній рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	село	села	селѣ
Родовий	села	селѣ	селоу
Давальний	селоу	селомъ	селома
Знахідний	село	села	селѣ
Орудний	селѣмъ	села	селома
Місцевий	селѣ	селѣхъ	селоу
Кличний	село	села	селѣ

Таблиця 8.5

Парадигма іменників II типу відмінювання *jō-основ
(чоловічий рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	конь	кони	кониа
Родовий	кониа	конь	коню
Давальний	коню	конемъ	конема
Знахідний	конь	конѣ	кониа
Орудний	коньмъ	кони	конема
Місцевий	кони	конихъ	коню
Кличний	коню	кони	кониа

Таблиця 8.6

Парадигма іменників II типу відмінювання *jб-основ
(середній рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	море	морґа	морн
Родовий	морґа	морь	морю
Давальний	морю	моремъ	морема
Знахідний	морє	морґа	морн
Орудний	морьмь	морн	морема
Місцевий	морн	морнхъ	морю
Кличний	морє	морґа	морн

Таблиця 8.7

Парадигма іменників III типу відмінювання *й-основ

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	медъ	медове	меды
Родовий	медоу	медовъ	медовоу
Давальний	медовн	медъмъ	медьма
Знахідний	медъ	меды	меды
Орудний	медъмь	медьми	медьма
Місцевий	медоу	медъхъ	медовоу
Кличний	медоу	медове	меды

Таблиця 8.8

Парадигма іменників IV типу відмінювання *ї-основ
(жіночий рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	ръжь	ръжи	ръжи
Родовий	ръжи	ръжин(ьн)	ръжино(ью)
Давальний	ръжи	ръжьмъ	ръжьма
Знахідний	ръжь	ръжи	ръжи
Орудний	ръжино(ью)	ръжьми	ръжьма
Місцевий	ръжи	ръжьхъ	ръжино(ью)
Кличний	ръжи	ръжи	ръжи

Таблиця 8.9

Парадигма іменників IV типу відмінювання *ї-основ
(чоловічий рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	гость	гостне(є)	гости
Родовий	гости	гостин(ьн)	гостню(ью)
Давальний	гости	гостьмъ	гостьма
Знахідний	гость	гости	гости
Орудний	гостьмь	гостьми	гостьма
Місцевий	гости	гостьхъ	гостню(ью)
Кличний	гости	гостне(є)	гости

Таблиця 8.10

Парадигма іменників V типу відмінювання *й-основ

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	боуькы	боуькьви	боуькьви
Родовий	боуькьвє	боуькьвъ	боуькьвоу
Давальний	боуькьви	боуькьвамъ	боуькьвама
Знахідний	боуькьвь	боуькьви	боуькьви
Орудний	боуькьвию(ью)	боуькьвами	боуькьвама
Місцевий	боуькьвє	боуькьвахъ	боуькьвоу
Кличний	боуькы	боуькьви	боуькьви

Таблиця 8.11

Парадигма іменників VI типу відмінювання *ег-основ

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	мати	матєри	матєри
Родовий	матєрє	матєрь	матєроу(ню)
Давальний	матєри	матєрьмъ	матєрьма
Знахідний	матєрь	матєри	матєри
Орудний	матєрьмь	матєрми	матєрьма
Місцевий	матєрє	матєрьхъ	матєроу(ню)
Кличний	мати	матєри	матєри

Таблиця 8.12

Парадигма іменників VI типу відмінювання *es-основ

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	т'бло	т'блеса	т'блеси
Родовий	т'блесе	т'блесъ	т'блесоу
Давальний	т'блеси	т'блесьмъ	т'блесьма
Знахідний	т'бло	т'блеса	т'блеси
Орудний	т'блесьмь	т'блесьми	т'блесьма
Місцевий	т'блесе	т'блесьхъ	т'блесоу
Кличний	т'бло	т'блеса	т'блеси

Таблиця 8.13

Парадигма іменників VI типу відмінювання *en-основ
(середній рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	плема	племена	племени
Родовий	племене	племенъ	племену
Давальний	племени	племеньмъ	племеньма
Знахідний	плема	племена	племени
Орудний	племеньмь	племеньми	племеньма
Місцевий	племене	племеньхъ	племену
Кличний	плема	племена	племени

Таблиця 8.14

Парадигма іменників VI типу відмінювання *en-основ
(чоловічий рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	камы	камене	камени
Родовий	камене	каменъ	камену
Давальний	камени	каменьмъ	каменьма
Знахідний	камень	камени	камени
Орудний	каменьмь	каменьми	каменьма
Місцевий	камене	каменьхъ	камену
Кличний	камы	камене	камени

Таблиця 8.15

Парадигма іменників VI типу відмінювання *at-основ

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	осьла	осьлата	осьлати
Родовий	осьлате	осьлатъ	осьлатоу
Давальний	осьлати	осьлатъмъ	осьлатьма
Знахідний	осьла	осьлата	осьлати
Орудний	осьлатъмъ	осьлатъмн	осьлатьма
Місцевий	осьлате	осьлатьуъ	осьлатоу
Кличний	осьла	осьлата	осьлати

Таблиця 9.1

Парадигма особового займенника першої особи

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	язь, ја	мы	вѣ
Родовий	мене	насъ	наю
Давальний	мънѣ, мънѣ, ми	намъ, ны	нама
Знахідний	мене, ма	насъ, ны	на
Орудний	мъною	намн	нама
Місцевий	мънѣ, мънѣ	насъ	наю

Таблиця 9.2

Парадигма особового займенника другої особи

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	ты	вы	ва
Родовий	тебе	васъ	ваю
Давальний	тобѣ, ти	вамъ, вы	вама
Знахідний	тебе, та	васъ, вы	ва
Орудний	тобою	вамн	вама
Місцевий	тобѣ	васъ	ваю

Таблиця 9.3

Парадигма зворотного займенника

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	-	-	-
Родовий	себе	-	-
Давальний	собѣ, си	-	-
Знахідний	себе, са	-	-
Орудний	собою	-	-
Місцевий	собѣ	-	-

Таблиця 9.4

Парадигма вказівних займенників *и, та, к*
(сучасних предметно-особових *він, вона, воно*)

Відмінок	Число								
	однина			множина			двоїна		
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ж.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ж.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ж.р.</i>
Називний	и	к	та	и	та	ѣ	та	и	и
Родовий	кго		кѣ	ихъ			ѣю		
Давальний	кмоу		ки	имъ			има		
Знахідний	и	к	ю	ѣ	та	ѣ	та	и	и
Орудний	имъ		кю	ими			има		
Місцевий	къмъ		ки	ихъ			ѣю		

Таблиця 9.5

Парадигма вказівних займенників *онъ, она, оно*
(сучасних предметно-особових *він, вона, воно*)

Відмінок	Число								
	однина			множина			двоїна		
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ж.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ж.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ж.р.</i>
Називний	онъ	оно	она	они	она	оны	она	онѣ	онѣ
Родовий	оного		оноѣ	онѣхъ			оною		
Давальний	ономоу		онон	онѣмъ			онѣма		
Знахідний	онъ	оно	оноу	оны	она	оны	она	онѣ	онѣ
Орудний	онѣмъ		оною	онѣми			онѣма		
Місцевий	ономъ		онон	онѣхъ			оною		

Таблиця 9.6
Парадигма вказівних займенників ть, та, то

Відмінок	Число								
	однина			множина			двоїна		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Називний	ть	то	та	ти	та	ты	та	тѣ	тѣ
Родовий	того		тоѣ	тѣхъ			тою		
Давальний	томуѣ		тон	тѣмъ			тѣма		
Знахідний	ть	то	тоу	ты	та	ты	та	тѣ	тѣ
Орудний	тѣмъ		тою	тѣми			тѣма		
Місцевий	томъ		тон	тѣхъ			тою		

Таблиця 9.7
Парадигма вказівних займенників съ, си, сѣ

Відмінок	Число								
	однина			множина			двоїна		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Називний	съ	сѣ	си	снн	си	сиѣ	снѣ	снн	снн
Родовий	сеѣ		сеѣ	снхъ			сею		
Давальний	сеѣмоу		сеи	снмъ			снѣма		
Знахідний	съ	сѣ	сю	сиѣ	си	сиѣ	снѣ	снн	снн
Орудний	снмъ		сею	снми			снѣма		
Місцевий	сеѣмъ		сеи	снхъ			сею		

Таблиця 9.8
Парадигма присвійних займенників мон, моѣ, моѣ

Відмінок	Число								
	однина			множина			двоїна		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Називний	мон	моѣ	моѣ	мон	моѣ	моѣ	моѣ	мон	мон
Родовий	моѣго		моѣѣ	монхъ			моѣю		
Давальний	моѣмоу		моѣи	монмъ			монѣма		
Знахідний	мон	моѣ	моѣ	моѣ	моѣ	моѣ	моѣ	мон	мон
Орудний	монмъ		моѣю	монми			монѣма		
Місцевий	моѣмъ		моѣи	монхъ			моѣю		

Таблиця 9.9

Парадигма означальних займенників *всьь, вьста, вьсе*

Відмінок	Число					
	однина			множина		
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ж.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ж.р.</i>
Називний	всьь	вьсе	вьста	вьси	вьста	вьсѣ
Родовий	вьсего		вьсеѣ	вьсѣхъ		
Давальний	вьсемоу		вьсен	вьсѣмъ		
Знахідний	всьь	вьсе	вьсю	вьсѣ	вьста	вьсѣ
Орудний	вьсѣмь		вьсею	вьсѣми		
Місцевий	вьсѣмь		вьсен	вьсѣхъ		

Таблиця 9.10

Парадигма питальних займенників *къто, чьто*

Відмінок	Число			
	однина		множина	двоїна
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>		
Називний	къто	чьто	-	-
Родовий	кого	чего	-	-
Давальний	кому	чему	-	-
Знахідний	кого	чьто	-	-
Орудний	цѣмь	чимь	-	-
Місцевий	комь	чемь	-	-

Таблиця 10.1

Парадигма нечленних прикметників
(чоловічий і середній рід / як іменники **о*-основ)

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	новъ	ново	нови	нова	нова	новѣ
Родовий	нова		новѣ		новоу	
Давальний	новоу		новомъ		новома	
Знахідний	новъ	ново	новы	нова	нова	новѣ
Орудний	новѣмъ		новы		новома	
Місцевий	новѣ		новѣхъ		новоу	
Кличний	нове	ново	нови	нова	нова	новѣ

Таблиця 10.2

Парадигма нечленних прикметників

(жіночий рід / як іменники *ā-основ)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	нова	новы	новѣ
Родовий	новы	новѣ	новоу
Давальний	новѣ	новамъ	новама
Знахідний	новоу	новы	новѣ
Орудний	новою	новами	новама
Місцевий	новѣ	новахъ	новоу
Кличний	ново	новы	новѣ

Таблиця 10.3

Парадигма нечленних прикметників

(чоловічий і середній рід / як іменники *jō-основ)

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	синь	сине	сини	синѧ	синѧ	сини
Родовий	синѧ		синь		синю	
Давальний	синю		синемъ		синема	
Знахідний	синь	сине	синѣ	синѧ	синѧ	сини
Орудний	синьль		сини		синема	
Місцевий	сини		синихъ		синю	
Кличний	синю	сине	сини	синѧ	синѧ	сини

Таблиця 10.4

Парадигма нечленних прикметників

(жіночий рід / як іменники *jā-основ)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	синѧ	синѣ	сини
Родовий	синѣ	синь	синю
Давальний	сини	синѧмь	синѧма
Знахідний	синю	синѣ	сини
Орудний	синєю	синѧми	синѧма
Місцевий	сини	синѧхъ	синю
Кличний	сине	синѣ	сини

Таблиця 10.5

Парадигма членних прикметників
(чоловічий і середній рід із твердим приголосним основи)

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	новын	новок	новини	новага	новага	нов'ѣи
Родовий	нового		новыхъ		новоую(ою)	
Давальний	новомоу		новымъ		новыма	
Знахідний	новын	новок	новыѣ	новага	новага	нов'ѣи
Орудний	новымь		новыми		новыма	
Місцевий	новомь		новыхъ		новоую(ою)	
Кличний	новын	новок	новини	новага	новага	нов'ѣи

Таблиця 10.6

Парадигма членних прикметників
(жіночий рід із твердим приголосним основи)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
	Називний	новага	новыѣ
Родовий	новыѣ(оѣ)	новыхъ	новоую(ою)
Давальний	новон	новымъ	новыма
Знахідний	новоую	новыѣ	нов'ѣи
Орудний	новою	новыми	новыма
Місцевий	новон	новыхъ	новоую(ою)
Кличний	новага	новыѣ	нов'ѣ

Таблиця 10.7

Парадигма членних прикметників
(чоловічий і середній рід із м'яким приголосним основи)

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	синини	синек	синини	синяга	синяга	синини
Родовий	синего		синихъ		синюю	
Давальний	синемоу		синимъ		синима	
Знахідний	синини	синее	синыѣ	синяга	синяга	синини
Орудний	синимь		синими		синима	
Місцевий	синемь		синихъ		синюю	
Кличний	синини	синее	синини	синяга	синяга	синини

Таблиця 10.8

Парадигма членних прикметників
(жіночий рід із м'яким приголосним основи)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	синиаа	синѣѣ	синии
Родовий	синѣѣ(еѣ)	синихъ	синюю
Давальний	синен	синимъ	синииа
Знахідний	синюю	синѣѣ	синии
Орудний	синею	синими	синииа
Місцевий	синен	синихъ	синюю
Кличний	синиаа	синѣѣ	синии

Таблиця 11.1

Парадигма числівників одинъ, одьна, одьно

Відмінок	Рід		
	ч.р.	с.р.	ж.р.
Називний	одинъ	одьно	одьна
Родовий	одьного		одьноѣ
Давальний	одьномуу		одьнои
Знахідний	одинъ	одьно	одьноу
Орудний	одьнѣмь(имь)		одьною
Місцевий	одьномь		одьнои

Таблиця 11.2

Парадигма числівників дъва, дъвѣ, трье, три, четыре, четыри

Відмінок	Рід								
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Називний	дъва	дъвѣ		трье	три		четыре	четыри	
Родовий	дъвою			трини			четырь		
Давальний	дъвѣиа			тримъ			четырьимъ		
Знахідний	дъва	дъвѣ		три			четыри		
Орудний	дъвѣиа			трими			четырьми		
Місцевий	дъвою			трехъ			четырьхъ		

Таблиця 11.3

Парадигма числівників п'ять, шість, дев'ять

Відмінок	від <i>п'яти</i> до <i>десяти</i> відмінювалися як іменники *ї-основ		
Називний	пять	шесть	дев'ять
Родовий	пяти	шести	дев'яти
Давальний	пяти	шести	дев'яти
Знахідний	пять	шесть	дев'ять
Орудний	пятию(ью)	шестию(ью)	дев'ятию(ью)
Місцевий	пяти	шести	дев'яти

Таблиця 11.4

Парадигма числівника десять

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	десять	десяте(и)	десяти
Родовий	десяте(и)	десять	десятоу
Давальний	десяти	десятьмъ	десятьма
Знахідний	десять	десяти	десяти
Орудний	десятью	десятьми	десятьма
Місцевий	десяте	десятьхъ	десятоу

Таблиця 11.5

Парадигма числівника съто

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	съто	съта	сътѣ
Родовий	съта	сътъ	сътоу
Давальний	сътоу	сътомъ	сътома
Знахідний	съто	съта	сътѣ
Орудний	сътъмъ	съты	сътома
Місцевий	сътѣ	сътѣхъ	сътоу

Таблиця 11.6

Парадигма числівника тысяча

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	тысяча	тысячѣ	тысячи
Родовий	тысячѣ	тысячь	тысячоу
Давальний	тысячи	тысячамъ	тысячама
Знахідний	тысячу	тысячѣ	тысячи
Орудний	тысячею	тысячами	тысячама
Місцевий	тысячи	тысячахъ	тысячоу

Таблиця 11.7

Парадигма збірних кількісних числівників

Відмінок	Число					
	однина			множина		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Називний	трон	трок	трога	трон	трога	троѣ
Родовий	трокго		трокѣ	троихъ		
Давальний	трокмоу		троки	троимъ		
Знахідний	трон	трок	трою	троѣ	трога	троѣ
Орудний	троимъ		троюю	троими		
Місцевий	трокмъ		троки	троихъ		

Таблиця 11.8

Парадигма збірних кількісних числівників

Відмінок	Число					
	однина			множина		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Називний	патеръ	патеро	патера	патери	патера	патеры
Родовий	патерого		патероѣ	патерѣхъ		
Давальний	патеромоу		патерон	патерѣмъ		
Знахідний	патеръ	патеро	патероу	патеры	патера	патеры
Орудний	патерѣмъ		патерою	патерѣми		
Місцевий	патеромъ		патерон	патерѣхъ		

Таблиця 11.9

Парадигма складених кількісних числівників

Відмінок	одинадцять	дванадцять	двадцять
Називний	одинъ на десятиа	дѣва на десятиа	дѣва десятиа
Родовий	одного на десятиа	дѣвою на десятиа	дѣвою десятиоу
Давальний	одному на десятиа	дѣвѣма на десятиа	дѣвѣма десятиама
Знахідний	одинъ на десятиа	дѣва на десятиа	дѣва десятиа
Орудний	однѣмъ на десятиа	дѣвѣма на десятиа	дѣвѣма десятиама
Місцевий	одномъ на десятиа	дѣвою на десятиа	дѣвою десятиоу

Таблиця 11.10

Парадигма складених кількісних числівників

Відмінок	п'ятдесят	двісті	триста
Називний	пять десятиа	дѣвѣ сътъѣ	три съта
Родовий	пяти десятиа(и)	дѣвою сътоу	трѣхъ сътъѣ
Давальний	пяти десятиа	дѣвѣма сътома	трѣмъ сътома
Знахідний	пять десятиа	дѣвѣ сътъѣ	три съта
Орудний	пятиа десятиа	дѣвѣма сътома	трѣми съты
Місцевий	пятиа десятиа	дѣвою сътоу	трѣхъ сътъѣхъ

Таблиця 11.11

Парадигма порядкових простих нечленних числівників
(чоловічий і середній рід)

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	първъ	първо	първи	първа	първа	първѣ
Родовий	първа		първъ		първоу	
Давальний	първоу		първомъ		първома	
Знахідний	първъ	първо	първы	първа	първа	първѣ
Орудний	първѣмъ		първы		първома	
Місцевий	първѣ		първѣхъ		първоу	

Таблиця 11.12

Парадигма порядкових простих нечленних числівників
(жіночий рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	първа	първы	първѣ
Родовий	първы	първъ	първоу
Давальний	първѣ	първамъ	първама
Знахідний	първоу	първы	първѣ
Орудний	първою	първами	първама
Місцевий	първѣ	първахъ	първоу

Таблиця 11.13

Парадигма порядкових складених числівників

Відмінок	<i>одинадцятий</i>	<i>тридцять другий</i>
Називний	първъ на десѣте	треть десѣтъ и вѣторъ
Родовий	първа на десѣте	третьа десѣта и вѣтора
Давальний	първоу на десѣте	третью десѣтоу и вѣтороу
Знахідний	първъ на десѣте	треть десѣтъ и вѣторъ
Орудний	първѣмъ на десѣте	третьемъ десѣтѣмъ и вѣторѣмъ
Місцевий	първѣ на десѣте	третьи десѣтѣ и вѣторѣ

Таблиця 12.1

Парадигма тематичних дієслів теперішнього часу

Число	Особа	Класи дієслів			
		I	II	III	IV
		пасти	сѣхнуѣти	знати	любити
однина	1	пасоу	сѣхноу	знаю	любю
	2	пасеши	сѣхнеши	знаеши	любиши
	3	пасеть	сѣхнеть	знаеть	любить
множина	1	пасемъ	сѣхнемъ	знаемъ	любимъ
	2	пасете	сѣхнете	знаете	любите
	3	пасоутъ	сѣхноутъ	знаоутъ	любаутъ
двоїна	1	пасевѣ	сѣхневѣ	знаевѣ	любивѣ
	2	пасета	сѣхнета	знаета	любита
	3	пасета	сѣхнета	знаета	любита

Таблиця 12.2

Парадигма нетематичних дієслів теперішнього часу

Число	Особа	быти	дати	ѣсти	вѣсти
однина	1	ксмь	дамь	ѣмь	вѣмь
	2	кси	даси	ѣси	вѣси
	3	ксть	дасть	ѣсть	вѣсть
множина	1	ксмъ	дамъ	ѣмъ	вѣмъ
	2	ксте	дасте	ѣсте	вѣсте
	3	соутъ	дадатъ	ѣдатъ	вѣдатъ
двоїна	1	кsevѣ	давѣ	ѣvѣ	вѣvѣ
	2	кста	даста	ѣста	вѣста
	3	кста	даста	ѣста	вѣста

Таблиця 12.3

Парадигма тематичних дієслів минулого часу в аористі

Число	Особа	Класи дієслів			
		I	II	III	IV
		пасти	сѣхнуѣти	знати	любити
однина	1	пасохъ	сѣхноухъ	знахъ	любихъ
	2	пасе	сѣхноу	зна	люби
	3	пасе	сѣхноу	зна	люби
множина	1	пасохомъ	сѣхноухомъ	знахомъ	любихомъ
	2	пасосте	сѣхноусте	знасте	любисте
	3	пасоша	сѣхноуша	знаша	любиша
двоїна	1	пасоховѣ	сѣхноуховѣ	знаховѣ	любиховѣ
	2	пасоста	сѣхноуста	знаста	любиста
	3	пасоста	сѣхноуста	знаста	любиста

Таблиця 12.4

Парадигма нетематичних дієслів минулого часу в аористі

Число	Особа	бути	дати	ѣсти	вѣсти
однина	1	быхъ	дахъ	ѣдохъ	вѣдохъ
	2	бы	даде	ѣде	вѣде
	3	бы	даде	ѣде	вѣде
множина	1	быхомъ	дадохомъ	ѣдохомъ	вѣдохомъ
	2	бысте	дадoste	ѣдoste	вѣдoste
	3	быша	дадоша	ѣдоша	вѣдоша
двоїна	1	быховѣ	дадоховѣ	ѣдоховѣ	вѣдоховѣ
	2	выста	дадоста	ѣдоста	вѣдоста
	3	выста	дадоста	ѣдоста	вѣдоста

Таблиця 12.5

Парадигма тематичних дієслів минулого часу в імперфекті

Число	Особа	Класи дієслів			
		I	II	III	IV
		пасти	сѣхнути	знати	любити
однина	1	пасахъ	сѣхнахъ	знахъ	любяхъ
	2	пасаше	сѣхнаше	знаше	любаше
	3	пасаше	сѣхнаше	знаше	любаше
множина	1	пасахомъ	сѣхнахомъ	знахомъ	любяхомъ
	2	пасасте	сѣхнасте	знасте	любасте
	3	пасахоу	сѣхнахоу	знахоу	любяхоу
двоїна	1	пасаховѣ	сѣхнаховѣ	знаховѣ	любяховѣ
	2	пасаста	сѣхнаста	знаста	любаста
	3	пасаста	сѣхнаста	знаста	любаста

Таблиця 12.6

Парадигма нетематичних дієслів минулого часу в імперфекті

Число	Особа	бути	дати	ѣсти	вѣсти
однина	1	вяхъ	дадахъ	ѣдахъ	вѣдахъ
	2	ваше	дадаше	ѣдаше	вѣдаше
	3	ваше	дадаше	ѣдаше	вѣдаше
множина	1	вахомъ	дадахомъ	ѣдахомъ	вѣдахомъ
	2	васте	дадасте	ѣдасте	вѣдасте
	3	вахоу	дадахоу	ѣдахоу	вѣдахоу
двоїна	1	ваховѣ	дадаховѣ	ѣдаховѣ	вѣдаховѣ
	2	васта	дадаста	ѣдаста	вѣдаста
	3	васта	дадаста	ѣдаста	вѣдаста

Таблиця 12.7

Парадигма тематичних дієслів минулого часу в перфекті

Число	Особа	пасты	с'яхнуўти
однина	1	пасл'ь,-а,-о ксмь	с'яхнуўл'ь,-а,-о ксмь
	2	пасл'ь,-а,-о кси	с'яхнуўл'ь,-а,-о кси
	3	пасл'ь,-а,-о ксть	с'яхнуўл'ь,-а,-о ксть
множина	1	пасли,-ы,-а ксмь	с'яхнуўли,-ы,-а ксмь
	2	пасли,-ы,-а ксте	с'яхнуўли,-ы,-а ксте
	3	пасли,-ы,-а соўть	с'яхнуўли,-ы,-а соўть
двоіна	1	пасла,-ѣ,-ѣ ксв'ѣ	с'яхнуўла,-ѣ,-ѣ ксв'ѣ
	2	пасла,-ѣ,-ѣ кста	с'яхнуўла,-ѣ,-ѣ кста
	3	пасла,-ѣ,-ѣ кста	с'яхнуўла,-ѣ,-ѣ кста

Таблиця 12.8

Парадигма тематичних дієслів минулого часу в перфекті

Число	Особа	знати	любити
однина	1	знал'ь,-а,-о ксмь	любил'ь,-а,-о ксмь
	2	знал'ь,-а,-о кси	любил'ь,-а,-о кси
	3	знал'ь,-а,-о ксть	любил'ь,-а,-о ксть
множина	1	знали,-ы,-а ксмь	любили,-ы,-а ксмь
	2	знали,-ы,-а ксте	любили,-ы,-а ксте
	3	знали,-ы,-а соўть	любили,-ы,-а соўть
двоіна	1	знала,-ѣ,-ѣ ксв'ѣ	любила,-ѣ,-ѣ ксв'ѣ
	2	знала,-ѣ,-ѣ кста	любила,-ѣ,-ѣ кста
	3	знала,-ѣ,-ѣ кста	любила,-ѣ,-ѣ кста

Таблиця 12.9

Парадигма нетематичних дієслів минулого часу в перфекті

Число	Особа	быти	ѣсти
однина	1	был'ь,-а,-о ксмь	ѣл'ь,-а,-о ксмь
	2	был'ь,-а,-о кси	ѣл'ь,-а,-о кси
	3	был'ь,-а,-о ксть	ѣл'ь,-а,-о ксть
множина	1	были,-ы,-а ксмь	ѣли,-ы,-а ксмь
	2	были,-ы,-а ксте	ѣли,-ы,-а ксте
	3	были,-ы,-а соўть	ѣли,-ы,-а соўть
двоіна	1	была,-ѣ,-ѣ ксв'ѣ	ѣла,-ѣ,-ѣ ксв'ѣ
	2	была,-ѣ,-ѣ кста	ѣла,-ѣ,-ѣ кста
	3	была,-ѣ,-ѣ кста	ѣла,-ѣ,-ѣ кста

Таблиця 12.10

**Парадигма тематичних дієслів минулого часу
у плюсквамперфекті (давніша форма)**

Число	Особа	пасти		съхноути	
однина	1	паслъ,-а,-о	вяхъ	съхноулъ,-а,-о	вяхъ
	2	паслъ,-а,-о	вяхше	съхноулъ,-а,-о	вяхше
	3	паслъ,-а,-о	вяхше	съхноулъ,-а,-о	вяхше
множина	1	пасли,-ы,-а	вахомъ	съхноули,-ы,-а	вахомъ
	2	пасли,-ы,-а	вахте	съхноули,-ы,-а	вахте
	3	пасли,-ы,-а	ваху	съхноули,-ы,-а	ваху
двоіна	1	пасла,-ѣ,-ѣ	ваховѣ	съхноула,-ѣ,-ѣ	ваховѣ
	2	пасла,-ѣ,-ѣ	вахта	съхноула,-ѣ,-ѣ	вахта
	3	пасла,-ѣ,-ѣ	вахта	съхноула,-ѣ,-ѣ	вахта

Таблиця 12.11

**Парадигма тематичних дієслів минулого часу
у плюсквамперфекті (пізніша форма)**

Число	Особа	любити		
однина	1	любилъ,-а,-о	былъ, -а,-о	късмь
	2	любилъ,-а,-о	былъ, -а,-о	къси
	3	любилъ,-а,-о	былъ, -а,-о	кътъ
множина	1	любили,-ы,-а	были, -ы,-а	късмь
	2	любили,-ы,-а	были, -ы,-а	къте
	3	любили,-ы,-а	были, -ы,-а	соутъ
двоіна	1	любила,-ѣ,-ѣ	была, -ѣ,-ѣ	късѣѣ
	2	любила,-ѣ,-ѣ	была, -ѣ,-ѣ	къста
	3	любила,-ѣ,-ѣ	была, -ѣ,-ѣ	къста

Таблиця 12.12

**Парадигма нетематичних дієслів минулого часу
у плюсквамперфекті (пізніша форма)**

Число	Особа	ѣсти		
однина	1	ѣлъ,-а,-о	былъ, -а,-о	късмь
	2	ѣлъ,-а,-о	былъ, -а,-о	къси
	3	ѣлъ,-а,-о	былъ, -а,-о	кътъ
множина	1	ѣли,-ы,-а	были, -ы,-а	късмь
	2	ѣли,-ы,-а	были, -ы,-а	къте
	3	ѣли,-ы,-а	были, -ы,-а	соутъ
двоіна	1	ѣла,-ѣ,-ѣ	была, -ѣ,-ѣ	късѣѣ
	2	ѣла,-ѣ,-ѣ	была, -ѣ,-ѣ	къста
	3	ѣла,-ѣ,-ѣ	была, -ѣ,-ѣ	къста

Таблиця 12.13

Парадигма тематичних дієслів простого майбутнього часу

Число	Особа	Класи дієслів			
		I	II	III	IV
		припасти	в'єс'єхнути	познасти	полюбити
однина	1	припасоу	в'єс'єхноу	познаю	полюблю
	2	припасеши	в'єс'єхнеши	познакши	полюбиши
	3	припасеть	в'єс'єхнеть	познакть	полюбить
множина	1	припасемъ	в'єс'єхнемъ	познакмъ	полюбимъ
	2	припасете	в'єс'єхнете	познакте	полюбите
	3	припасоутъ	в'єс'єхноутъ	познаоутъ	полюбятъ
двоїна	1	припасев'є	в'єс'єхнев'є	познакв'є	полюбив'є
	2	припасета	в'єс'єхнета	познакта	полюбита
	3	припасета	в'єс'єханета	познакта	полюбита

Таблиця 12.14

Парадигма тематичних дієслів передмайбутнього часу

Число	Особа	пасти	знати
однина	1	боудоу пасл',-а,-о	боудоу знал',-а,-о
	2	боудеши пасл',-а,-о	боудеши знал',-а,-о
	3	будеть пасл',-а,-о	будеть знал',-а,-о
множина	1	будемъ пасли,-ы,-а	будемъ знали,-ы,-а
	2	будете пасли,-ы,-а	будете знали,-ы,-а
	3	будоутъ пасли,-ы,-а	будоутъ знали,-ы,-а
двоїна	1	будев'є пасла,-'є,-'є	будев'є знала,-'є,-'є
	2	будета пасла,-'є,-'є	будета знала,-'є,-'є
	3	будета пасла,-'є,-'є	будета знала,-'є,-'є

Таблиця 12.15

Парадигма тематичних дієслів майбутнього часу

(аналітична форма з дієсловом имати)

Число	Особа	пасти	любити
однина	1	пасти имоу	любити имоу
	2	пасти имеши	любити имеши
	3	пасти иметь	любити иметь
множина	1	пасти имемъ	любити имемъ
	2	пасти имете	любити имете
	3	пасти имоутъ	любити имоутъ
двоїна	1	пасти имев'є	любити имев'є
	2	пасти имета	любити имета
	3	пасти имета	любити имета

Таблица 12.16

Парадигма тематичних дієслів наказового способу

Число	Особа	Класи дієслів			
		I	II	III	IV
		пасти	с'ягнути	знати	любити
однина	1	–	–	–	–
	2	паси	с'ягни	знай	любй
	3	–	–	–	–
множина	1	пас'ємъ	с'ягн'ємъ	знаймъ	любимъ
	2	пас'єте	с'ягн'єте	знайте	любите
	3	–	–	–	–
двоїна	1	пас'єв'є	с'ягн'єв'є	знаив'є	любив'є
	2	пас'єта	с'ягн'єта	знаита	любита
	3	–	–	–	–

Таблица 12.17

Парадигма нетематичних дієслів наказового способу

Число	Особа	бути	дати	ѣсти	в'ѣсти
однина	1	–	–	–	–
	2	буѡди	дажь	ѣжь	в'ѣжь
	3	–	–	–	–
множина	1	буѡд'ємъ	дадимъ	ѣдимъ	в'ѣдимъ
	2	буѡд'єте	дадите	ѣдите	в'ѣдите
	3	–	–	–	–
двоїна	1	буѡд'єв'є	дадив'є	ѣдив'є	в'ѣдив'є
	2	буѡд'єта	дадита	ѣдита	в'ѣдита
	3	–	–	–	–

Таблица 12.18

Парадигма тематичних дієслів умовного способу

Число	Особа	пасти		знати	
однина	1	пасл',-а,-о	быхъ	знал',-а,-о	быхъ
	2	пасл',-а,-о	бы	знал',-а,-о	бы
	3	пасл',-а,-о	бы(сть)	знал',-а,-о	бы(сть)
множина	1	пасли,-ы,-а	быхомъ	знали,-ы,-а	быхомъ
	2	пасли,-ы,-а	бысте	знали,-ы,-а	бысте
	3	пасли,-ы,-а	быша	знали,-ы,-а	быша
двоїна	1	пасла,-ѣ,-ѣ	быхов'є	знала,-ѣ,-ѣ	быхов'є
	2	пасла,-ѣ,-ѣ	быста	знала,-ѣ,-ѣ	быста
	3	пасла,-ѣ,-ѣ	быста	знала,-ѣ,-ѣ	быста

Таблиця 12.19

**Парадигма нечленних активних дієприкметників
теперішнього часу (чоловічий і середній рід)**

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	паса		пасоґче	пасоґча	пасоґча	пасоґчи
Родовий	пасоґча		пасоґчь		пасоґчоґ	
Давальний	пасоґчоґ		пасоґчемь		пасоґчема	
Знахідний	пасоґчь	пасоґче	пасоґчѣ	пасоґча	пасоґча	пасоґчи
Орудний	пасоґчьмь		пасоґчи		пасоґчема	
Місцевий	пасоґчи		пасоґчихь		пасоґчоґ	

Таблиця 12.20

**Парадигма нечленних активних дієприкметників
теперішнього часу (жіночий рід)**

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
	Називний	пасоґчи	пасоґчѣ
Родовий	пасоґчѣ	пасоґчь	пасоґчоґ
Давальний	пасоґчи	пасоґчамь	пасоґчама
Знахідний	пасоґчоґ	пасоґчѣ	пасоґчи
Орудний	пасоґчею	пасоґчамн	пасоґчама
Місцевий	пасоґчи	пасоґчахь	пасоґчоґ

Таблиця 12.21

**Парадигма нечленних активних дієприкметників
минулого часу (чоловічий і середній рід)**

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	пасъ		пасъше	пасъша	пасъша	пасъши
Родовий	пасъша		пасъшь		пасъшоґ	
Давальний	пасъшоґ		пасъшьмь		пасъшема	
Знахідний	пасъшь	пасъше	пасъшѣ	пасъша	пасъша	пасъши
Орудний	пасъшьмь		пасъши		пасъшема	
Місцевий	пасъши		пасъшихь		пасъшоґ	

Таблиця 12.22

**Парадигма нечленних активних дієприкметників
минулого часу (жіночий рід)**

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	пасъши	пасъшѣ	пасъши
Родовий	пасъшѣ	пасъшь	пасъшоу
Давальний	пасъши	пасъшамъ	пасъшама
Знахідний	пасъшоу	пасъшѣ	пасъши
Орудний	пасъшею	пасъшамн	пасъшама
Місцевий	пасъши	пасъшахъ	пасъшоу

Таблиця 12.23

**Парадигма нечленних пасивних дієприкметників
теперішнього часу (чоловічий і середній рід)**

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	пасомъ	пасомо	пасомн	пасома	пасома	пасомѣ
Родовий	пасома		пасомъ		пасомоу	
Давальний	пасомоу		пасомомъ		пасомома	
Знахідний	пасомъ	пасомо	пасомы	пасома	пасома	пасомѣ
Орудний	пасомъмъ		пасомы		пасомома	
Місцевий	пасомѣ		пасомѣхъ		пасомоу	

Таблиця 12.24

**Парадигма нечленних пасивних дієприкметників
теперішнього часу (жіночий рід)**

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	пасома	пасомы	пасомѣ
Родовий	пасомы	пасомъ	пасомоу
Давальний	пасомѣ	пасомамъ	пасомама
Знахідний	пасомоу	пасомы	пасомѣ
Орудний	пасомою	пасомамн	пасомама
Місцевий	пасомѣ	пасомахъ	пасомоу

Таблиця 12.25

**Парадигма нечленних пасивних дієприкметників
минулого часу** (чоловічий і середній рід)

Відмінок	Число					
	однина		множина		двоїна	
	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>	<i>ч.р.</i>	<i>с.р.</i>
Називний	пасенъ	пасено	пасени	пасена	пасена	пасенѣ
Родовий	пасена		пасенъ		пасеноу	
Давальний	пасеноу		пасеномъ		пасенома	
Знахідний	пасенъ	пасено	пасены	пасена	пасена	пасенѣ
Орудний	пасенъмь		пасены		пасенома	
Місцевий	пасенѣ		пасенѣхъ		пасеноу	

Таблиця 12.26

**Парадигма нечленних пасивних дієприкметників
минулого часу** (жіночий рід)

Відмінок	Число		
	однина	множина	двоїна
Називний	пасена	пасены	пасенѣ
Родовий	пасены	пасенъ	пасеноу
Давальний	пасенѣ	пасенамъ	пасенама
Знахідний	пасеноу	пасены	пасенѣ
Орудний	пасеноу	пасенами	пасенама
Місцевий	пасенѣ	пасенахъ	пасеноу

Таблиця 13.1

Значення деяких відзайменникових прислівників

всьгда – повсякчас	къгда – коли
всьде – скрізь	овако – такою ж мірою
всьмо – на всі сторони	овъгда – зараз
всюдоу – звідусіль	овъде – тут
всьако – по-всякому	овоудоу – з цього боку
кгда – у той час як	онамо – туди далеко
къма – скільки, наскільки	сѣмо – сюди
иде – де	сюдоу – звідси
инако – інакше	сако – так-сяк
инамо – десь в інше місце	тако – так
инъгда – іноді	тамо – туди
иноудоу – з іншого боку	тольма – скільки, наскільки
како – як	тъгда – тоді
камо – куди	тоудоу – звідти
кольма – скільки, наскільки	тамо – десь туди

Таблиця 13.2

**Особливості продукування староукраїнських
прислівників займенникового походження**

Різновид	Особливості продукування	Ілюстрації
місця	суфікс -о҃д- + -а, -о҃҃, -ы, -ѣ	всьодо҃҃, ино҃҃до҃҃҃, ко҃҃҃да, ко҃҃҃дѣ, ко҃҃҃ды, ово҃҃҃до҃҃҃҃, оно҃҃҃дѣ, сюдѣ, сюдо҃҃҃, то҃҃҃҃да, то҃҃҃҃дѣ, то҃҃҃҃до҃҃҃҃, то҃҃҃҃ды
	суфікс -д- + -є	всьєдє, идє, инѣдє, инодє, кѣдє, овѣдє, онѣдє, сьдє
	суфікс -м- + -о	всьємо, инамо, камо, овамо, онамо, памо
часу	суфікс -гд- + -а, -ѣ, -ы	всьгдѣ, всьгдѣ, кѣгдѣ, кѣгды, инѣгдѣ, иногдѣ, овѣгдѣ, овогдѣ, тѣгдѣ, тѣгды
способу дії	суфікс -к- + -о	всьіако, інако, како, овако, онако, сіако, тако, іако
міри і ступеня	суфікс -л- + -ь, -и, -ѣ	кѣл, кѣли, кѣлѣ, кѣлма, коль, коли, колѣ, кольма, сѣли, сѣлѣ, толь, толи, толѣ, тольма

Таблиця 13.3

Службові слова староукраїнської мови

Службові слова	Первинні (непохідні)	Вторинні (похідні)
Прийменники	безѣ, вѣ, вѣз, до, за, изѣ, кѣ, на, о, овѣ, отѣ, по, при, про, сѣ, о҃҃҃	близѣ, вѣнѣ, кромѣ, дѣла, межю, мимо, округѣ, послѣдѣ, преже, противо҃҃҃, ради, развѣ, сквозѣ
Сполучники	а, бо, да, и, ли, но, чи	али, ано, анѣ, или, ли...ли, либо...либо, любо ли, не тѣкѣмо...но и; авы, аже, давы, доколѣ, нмѣже, иже, юже, іаже, коли, кѣгдѣ, неже, нежелі, оли, оже, хотѣ
Частки	ба, бо, же, не, ни, нѣ, ли	бы (аорист), сіа (зворотний займенник), бо҃҃҃дѣ, нево҃҃҃дѣ (наказовий спосіб)
Вигуки	а҃҃҃҃, о, о҃҃҃҃, о҃҃҃҃҃҃	воле, сѣ, тако

ДОДАТОК Б

ФРАГМЕНТИ ТЕКСТІВ¹ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Архангельське Євангеліє (1092 р.)

- Рече ꙗъ вѣннманте млѣтѣнѧ ваша
не творите предѣ члѣкѣы. да видими
ими бждете. аще ли же ни мѣзды не и-
5 мате ѿ оцѧ вашего иже естъ на небѣ-
хъ. кгда бо твориши млѣтѣнню. не вѣстрж
би предѣ собою. ꙗко оупокръйти.
творатъ вѣ сънѣмищихъ. и вѣ стѣ-
гнахъ. да прославатъ сѧ ѿ члѣкѣы.
10 аминѣ глѣю вам. вѣспримжтѣ мѣ-
здоу свою. ты же кгда молиши сѧ вѣниди
вѣ клѣтъ твою. и затвори двѣ-
ри своя. и помолисѧ оцѣю твоюмѧ
вѣ таинѣ. и оцѣ твои видѧи тѧ вѣ
15 таинѣѧ вѣздасть тебе ꙗвѣ. молѧ-
ще же сѧ не лихо глѣтѣ. ꙗко и ꙗ-
зѣчьнищи. мѣнѧтъ бо сѧ ꙗко
вѣ мѣнозѣглѧнии своемѣ оупслѣшани
бжджтѣ. не подобите-
20 сѧ оубо имѣ. вѣстѣ бо оцѣ вашѣ
ихъ же трѣвоуѣте. прѣже прошения
вашего. сице оубо молите
сѧ вѣы. Оче нашѣ иже еси на небѣхъ.
да сѣнитѣсѧ имѧ твою. да придеть
25 црѣтвенѣ твою. да боудеть вола тво-
ѧ. ꙗка на небѣи и на земли. хлѣвѣ нашѣ
на соущѣнѣи днѣ. даи нам днѣ.
и остави намѣ дѣлѣгы наша. ꙗко и
мы оставѧемѣ дѣлѣжникомѣ
30 нашимѣ. и не вѣведи насѣ вѣ напастѣ.

¹Фрагменти текстів запозичено з праці: Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. Київ – Житомир : «Полісся», 2015. 352 с.

нѣ избави нѣ ѿ неприязни •
іако твоѣ кѣтъ цр҃ство • и сила и слава
оца и сѣа и сѣго дх҃а въ вѣкы амиѣ •

Мстиславове Євангеліе (1095–1117 pp.)

- 1 Въ оно врѣмѣ. пристѹ
плыше фарисен кѣ ісѣов
и садоукен въпроси
ша и искоушающе
- 5 знаменик сѣ ѿвсѣ показа
ти имѣ. онѣ же отѣвѣща
въ рече имѣ вечероу бѣвъ
шю гл҃кѣте ведро. погарак
тѣ во нѣо. и на оутриа днѣсь
- 10 зима. погарактѣ во дра
хлоуѣа нѣо. лицемѣри. ли
це нѣвсьнок вѣстѣ расоужа
ти знамении же время
нѣихѣ не можетѣ. право
- 15 гл҃ю вамѣ. іако никотерѣ
и же пр(о)ркѣ приатнѣ кѣтъ
въ очѣствни своѣмѣ. въ и
стиноу же гл҃ю вамѣ. іако
многѣ въдовица бѣша.
- 20 въ днѣ илиинѣ въ изѣли.
ігда заключи сѣ нѣо .ї. лѣ
та. и .ї. м(с)ць. іако бѣсть
гладѣ великѣ по всѣи зе
мли. и ни кѣ ідинѣи же
- 25 ихѣ посѣланѣ бѣсть и
тѣкмо въ сарѣфѣоу сѣдо
нскою кѣ женѣ въдови
ци. гл҃аша кмоу ноудѣи.
коѣ оубо твориши знаме
- 30 ник да видимѣ и вѣроу и
мемѣ тебѣ. что дѣлаѣ

ши. оѿи наши ѿша мані
 ноу въ поустыни тако же к
 сть писано хлѣвъ съ нѣсе да
 35 сть имъ пастн. рече же и
 мъ їсѣ. амин. амин. глѣю
 вамъ. не мѡуси дастъ ва
 мъ хлѣвъ съ нѣсе. нѣ бѣць
 мои дастъ вамъ хлѣвъ съ
 40 нѣсе истиньныи. хлѣвъ
 бо бжии кетъ съходати съ
 нѣсе. и животъ дага мирѣ:
 : аминь:

**Псалтир XI ст. із ворожильними
 приписками того часу**

Бѣ бѣ въньми ми въскоую остави ма
 далече отъ спсєниѡ моєго словеса грѣ
 хопадєнии моєхъ •:
 5 Бѣ мон възовоу въ днѣ и не оуслы
 шиши
 И ноцию не въ безоумик мнѣ ••
 Ты же въ стѣмь живєши хвала излѡва
 На тѡ оупѣваша оѿи наши •:
 10 Оупѣваша и избавилъ га кси ••
 Къ тебе възѣваша и спєли сѡ соутъ
 На тѡ оупѣваша и не постыдѣша сѡ ••
 Азъ ксмь чрьвь а не члѣкъ ••
 Поношєник члѣкъмъ и оуничъжєник
 15 людѣмъ •• ѿ печали въ радѣо придєтъ ••
 Вѣси видѡщии ма пороугаша ми сѡ ••
 Глѡша оустѣнама и покѣваша гла
 вою ••
 Оупова на га да избавитъ и ••
 20 И спсєтъ и ацє хоцєтъ ••
 Ако ты кси истѣргын ма ищєрева ••
 Оупѣваниє моє отъ сьсѣцю матєре

- можа •:•
 Къ тебе привърженъ ксѣмъ из ложеснѣ •
 25 Отъ оутровѣты мѣре можа бѣ мой ксі Ты :
 Не отгѣстоупи отъ мѣ^{не} тако скървь близѣ •:•
 Ако нѣсть помагали ми •:•
 Обидоша ма тельци мнози •:•
 И оуныци тоучьни одържаша ме
 30 Отъврьзоше на ме оуста своя •:•
 Ако львѣ въсхъщиаа и рикак •:•
 Ако вода излигахъ са и разидоше
 се кости мож •:•
 Бистъ срѣце мож тако воскъ
 35 такъ по срѣѣ чрѣва можго •:•

«Повчання» Володимира Мономаха
 початку XII ст. у списку 1377 р.

•:• поученьк •:•

- Азъ худъи дѣдомъ своимъ га
 рославомъ • блгвѣ^слымъ сла
 внымъ нареченѣмъ въ крѣпнѣ
 5 и • василни • рѣсьскымъ име
 немъ володимиръ • щѣмъ въ
 злюбленымъ • и мѣрью свое
 ю • мьномахы •
 и хѣ^стыангѣхъ люди дѣла • колико
 10 бо свлюдѣ по мл^сти своен • и по
 шгни мл^ствѣ • ѿ всѣхъ бѣдѣ • сѣ
 да на санѣхъ помыслихъ в дѣши
 своен • и похвалихъ бѣ • иже ма
 сихъ днѣвъ грѣшнаго допро
 15 вади • да дѣти мои или инѣ
 кто слышавъ сю грамотицю •
 не посмѣните са • но шмѣ же
 любо дѣтти монхъ • а приме
 ть є в срѣце свок • и не лѣннати
 20 са начнетъ • тако же трѣжа

- ти сѧ • первое бѧ дѣла • и дѣша сво
 кѧ • страхъ имѣите бни в срѣци
 своемъ • и млѣтню творѧ не ш
 скуднѣ • то бо кѣсть начатокъ
 25 всѧкомѣ добрѣ • аще ли комѣ
 не любѧ грамотица си • а не по
 шхригають сѧ • но тако се ре
 кѣтъ на далечи пѣти • да на
 санеѣ сѣда безлѣпицю си мо
 30 лвилѣ • оусрѣтоша бо ма слѣ
 ѡ браѣта моего на волзѣ • рѣ
 ша потѣсни сѧ к наѣ • да выже
 немѣ ростиславича • и воло
 стѣ ихѣ ѡимеѣ • иже ли не по
 35 идеши с нами то мѣ собѣ бѣ
 деѣ • а тѣ собѣ • и рѣхѣ аще вы
 сѧ и гнѣвате не могу вы га и
 ти • ни крѣта перестѣпити • и
 ѡрадивѣ га вземѣ псалтѣ
 40 рю в печали разгнѣхѣ га и
 то ми сѧ вѣна • вскѣю печѧ
 лѣкши дѣше • вскѣю смѣщае
 ши ма • и прочѧ

**«Повѣсть временнихъ лѣтъ» початку XII ст. за
 спискомъ Лаврентіевскаго літопису 1377 р.**

- по раздѣленіи ѧзѣкъ приѧша сѣѣ
 симови • въсточныѧ страны • а хамови сѣѣ по
 лѣденыѧ страны • афетови же приѧша за
 падѣ и полоѣноциѧ страны • ѡ сихѣ же • ѡ • и • ѡ •
 5 ѧзѣкѣ бѣ ѧзѣкъ словѣнескѣ • ѡ племени афето
 ва • нарци еже сѣтъ словѣне • во мнозѣхѣ же время
 нѣхѣ • сѣли сѣтъ словѣни по дѣнаевни гдѣ естѣ ныне
 оѣгорьска землѧ • и болгарьска • ѡ тѣхѣ словѣнѣ
 разидоша сѧ по землѣ • и прозвашѧ сѧ именѣ свѣ
 10 ими • гдѣ сѣдше на котормѣ мѣстѣ • ѧко при

шедше сѣдоша • на рѣцѣ иманемъ маравѣ • и
 прозваша сѣ моравѣ • а друзии чеси нарекоша
 а се ти же словѣни хрватѣ бѣлини и серевь и хо
 рутанѣ волхѣмъ бо нашедшемъ на словѣни на
 15 дунанскиѣ • сѣдшемъ в них и насилашемъ имъ •
 словѣни же шви пришедше сѣдоша на вислѣ • и
 прозваша сѣ лѣхове • а ѿ тѣхъ лѣховъ прозваша сѣ
 поланѣ • лѣхове • друзии лѣтичи • ини мазовшанѣ
 ини поморанѣ • тако же и ти словѣне пришедше
 20 и сѣдоша по днѣпру • и нарекоша сѣ поланѣ а дру
 зии древланѣ зане сѣдоша в лѣсѣхъ • а друзии сѣдо
 ша межю припетью и двиною и нарекоша сѣ дре
 говичи рѣчки ради таже втечетъ вѣ двину им
 немъ полота • ѿ сеѣѣ прозваша сѣ полочанѣ • словѣ
 25 ни же сѣдоша школо езера имера • прозваша сѣ свѣ
 имъ иманемъ и сѣблѣша градъ • и нарекоша и нѣ
 вѣгородъ • а друзии сѣдоша по деснѣ • и по сѣли по
 сѣлѣ и нарекоша сѣверъ • тако разиде сѣ словѣ
 ньскии гѣзыкъ тѣм же и грамота прозва сѣ сло
 30 вѣньскаѣ • поланомъ же жившимъ ш собѣ по гора
 мъ симъ • бѣ пѣтъ изъ варангъ вѣ греки • и изъ гре
 къ по днѣпру • и верхъ днѣпра волокъ до ловоти •
 по ловоти внити в ѣлмеръ шзеро великое • из не
 го же шзера потечетъ волховъ и вѣтечетъ в озеро
 35 великое ново • того шзера внидетъ оустѣе в море
 варанжское • и по тому морю ити до рима а ѿ
 рима прити по тому же морю ко цѣюгороду а ѿ
 цѣюгорода прити в понотъ морѣ • в не же втече
 днѣпръ рѣка днѣпръ бо потече из оковьскаго лѣ
 40 и потечетъ на полѣдне • а двина ис того же лѣса
 потече • а идеть на полѣнощѣе и внидетъ в мо
 ре варанжское • ис того же лѣса потече волга на
 вѣстокъ • и вѣтечетъ семьдесятъ жерелъ в мо
 ре хвалинское тѣм же и из рѣси можетъ ити
 45 в болгары и вѣ хвалисты наста вѣстокъ донти
 вѣ жревини симовъ • а по двинѣ вѣ варанги • изъ

варагъ до рима • ѿ рима до племени хамова а
днѣпръ втечетъ в понетъское море жереломъ

Грамота великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода (1130 р.)

- † се азъ мьстиславъ володимиръ снѣ дѣржа роу
сьскоу землю въ свок княженик повелѣлъ к
смь снѣу свокмоу всеволодоу ѿдати боуи
цѣ сѣмоу геургиеви съ данию и съ вирами и съ
5 продажами даже которыи князь по мокмь кня
жении почынетъ хотѣти ѿати оу сѣмоу геурги
ю • а бѣ боуди за тѣмь и сѣаа бѣа и тѣ сѣыи геу
ргин оу него то штимактъ • и ты нгоумене нса
ик • и вы братиѣ • донкаѣ же са миръ състоить •
10 молитѣ ба за ма и за моѣ дѣти • кто са ншоуста
нетъ въ манастьри • то вы тѣмь дѣлжны к
сте молити за ны ба и при животѣ и въ сѣмь
рти • а тазъ далъ роукою свокою • и осеннык по
людик даровьнок полѣтретниа десате гри
15 вынъ сѣмоу же геургиеви • а се юа всеволодъ да
лъ ксмь блюдо серебряно • въ •л• грѣнъ серебра •
сѣмоу же геургиеви велѣлъ ксмь бити въ
ник на шѣдѣ коли нгоумень шѣдактъ •
даже кто запѣртитъ или тоу дань и се блю
20 до • да соудитъ кмоу бѣ въ днѣ пришѣстви
юа свокго и тѣ сѣыи геургин •:

Галицьке (Крилоське) Євангеліє (1144 р.)

- въ вечеръ же соуботныи . свѣта
юци въ пѣрвыи соуботамъ . при
де маріа магалыні . і дѣруга
маріа . відѣтъ гроба . и се троу
5 сѣ бѣистъ вельи . аггелъ во гнѣ съ
шѣдъ съ нѣсе . и прѣстоупль ѿва
ли камень ѿ двѣрѣи гроба . и сѣ
даше на немь . бѣ же зракъ юго

- тако мълніи . и одѣныи кго вѣ
 10 ло тако снѣгъ .
 ѿ страха же кго сътресоша сѧ стрѣ
 гоущен . и вѣша тако мъртви .
 ѿвѣщавъ же ангелъ рече женама .
 не боита сѧ вѣи . вѣдѣ бо тако їса
 15 пропагата ищета . нѣсть сде .
 вѣста бо тако же рече . ходѣта віді
 та мѣсто . идеже лежа хѣъ . и скоро
 шьдши рыцѣта оученикомъ к
 го . тако вѣста ѿ мъртвѣхъ . и
 20 се варякъ вѣи въ галилен . тоу
 и оузрѣте . се рѣхъ вама .
 И ѿшьдши скоро ѿ гроба . съ страхмъ
 и радостью велькю . текоста възвѣ
 стѣтъ оученикомъ кго . кгда же
 25 идашета възвѣстѣтъ оученикомъ кго .
 и се їсѣ сърѣте и глѧ . радощита сѧ .
 онѣ же прѣстоупльші гаста сѧ за
 нозѣ кго . и поклонѣста сѧ кмоу .
 тѣгда глѧ имъ їсѣ . не боита сѧ .
 30 идѣта и възвѣстѣта братѣи мо
 ки . да идоутъ въ галилею . ї тоу
 ма відѣтъ . идоущама же їма . і
 се нѣци ѿ коустодѣа . пршьдѣ
 ше въ градъ . и възвѣстѣша архі
 35 нерѣомъ . всѧ вѣвѣшѧ . и съ
 бѣраша сѧ старці . съвѣтъ же
 сътворше . сребро много даша
 воиномъ глѣюще . рыцѣте тако
 оучениці кго ночью прѣшьдѣ
 40 ше . оукрадоша и намъ спѣше
 мъ . и аще се оуслѣшѧно боу
 деть оу игемона . мѣи оуглѣмѣи
 и . и вѣи бес печали сътворимъ .
 онѣ же прѣимѣше сребро . сътвори

- 45 ша ако же наоучені б'ыша . и про
мче са слово се въ нюдѣнхъ до сего днѣ.
Ѣдна на десѣте же оученікъ . їдо
ша въ галлею въ гороу аможе по
велѣ имѣ їсѣ . и відѣвше и покло
- 50 ніша са кмоу . ові же оусомнѣ
ша са . и прістоупль їсѣ . рече имѣ
г҃ла . дана мѣ ксть всѣка свѣсь
на нѣсе и на земли . шьдше оубо
наоучіте всѣ языкы . хрьста
- 55 ще іа . въ имѣ оца и сѣа и с҃таго
д҃ха іа оучаще іа блюсти . всѣ кли
ко заповѣдахъ вамѣ . и се азъ
съ вами ксмѣ всѣ днѣ . до съ
коньчаныѣ вѣка аминь

Напис на хрести Сфросиніі Полоцької (1161 р.)

- + въ лѣтѣ • 75 • и • х̄ • 3 • ѿ . покладаетъ ѿфросиньѣ
чьстьныи крѣтъ . въ манастыри своємъ . въ цркви .
ѣтго ѣпса . чьстьнок дрѣво бесцѣнно ксть .
а кованык его . золото . и серебро . и камѣнык . и
- 5 жьнчюгъ . въ • р̄ • гривнѣ . а м̄ • гривнѣ .
да нѣ изнесѣтъ са из манастыра . никогда же іако
ни продати ни ѿдати аще кто прѣслоушаетъ .
изнесѣтъ и ѿ манастыра да не боуди кмоу
помощьникъ . чьстьныи крстъ ни въ съ вѣкѣ ни
- 10 ть боуоуцини . и да боудтъ проклѣтъ ѣтоу
животворащю троицею . и ѣтymi штици
т̄ . и • й̄ . семяю съворъ ѣтыхъ отцѣ . и боуди
кмоу часть съ нюдою . иже прѣда х҃са . кто же
дрьзнеть сътворити с властелинѣ . или
- 15 князь . или пискоупъ . или игоумѣнѣ . или инѣ
которыи любо члѣкѣ а боуди кмоу клѣтва си
ѿфросиньѣ же раба х҃ба . сътажавъши крстъ сини .
приметь вѣчнюю жизнь съ всѣ

**Служебник Варлаама Хутинського
кінця XII – початку XIII ст.**

Уинъ . на помовеник . сѣтымъ трапе
замъ бѣваган . въ сѣтии великыи че
твртоѣ . сѣлемъ . по коньчанин . ꙗ . и . ѿ
чаѣ . первоѣ . покадиѣ . сѣоюю трапезоу
5 ѡколо по ѡбѣчаю по^н и тако твори
ть молитвоу сню . ѡ собѣ . и конецъ .
възгласить . и ѡбѣщають соущии съ
нимъ . аминь . и тогда соудежють
сѣоюю трапезоу . и помѣвають . гѣба
10 ми новыми . теплою водою и радосто
мою . и потирають ю оуброусы . по то
мъ пакы покрывають . и пакы покадѣ
ть по ѡбѣчаю . и тако творить вто
рою . моѣ . ѡ собѣ . и конецъ . възгладѣть
15 и по сѣмъ раздавають гоубы ты •:•
моѣ . ѣ . на помѣваник сѣтымъ . трѣаза
Гѣ вѣже нашъ . иже животворящею си
смертию оумерын . и насъ ѡ страсти
и грѣха въскрси . ты самъ и нынѣ .
20 ѡбѣходѣца ны сѣснаго гроба ѡбразъ .
и дѣлженыа ради слоужьбы сѣнны
а желаник . прѣподобноѣ творѣщи
мъ . прими по множествуѣ щедротѣ
твоихъ . и танныа твоѣа вечера ѡ
25 вѣщныкы приати сподоби прича
стѣнныкы . нѣснаго црѣтвѣна твоѣго а
ви . аако ѡ тебе ксть источникъ жи
вота . и блѣтыхъ наслаженик . и бесмь
ртънаѣ слава ѡца и сѣна и сѣго дѣа •:•

Житіє Сави Освященного XIII ст.

- Семоу нѣкогда дѣлающеу въ мана-
стѣрьстѣмь оградѣ. помыслъ
нѣкын прииде кмоу гавлыко съ-
грѣсти добро стын зѣло красьно.
5 древле оуставьнаго врѣмене иже
помысломь сѧ въжегъ. оуторгъ
же ѿ дрѣва гавлыко. помысли-
въ же оудержасѧ крѣпцыѣ. и осоу-
жашесѧ самъ гл҃а. красенъ бѣ
10 образомъ и добръ гадню. оумори-
вѣи ма плодъ адаломь изволь-
шю кмоу. гавивѣшексѧ пло-
тнѣи ма очима красьно. и дѣо-
вѣнаго наслажѣннѧ паче полю-
15 бивѣшю. чрѣвнокѣ многобраще-
нство. имже и смерть въ ми-
рѣ бѣлѣзе. тѣмже да не ослаблю.
ни оупоуцоусѧ бл҃гаго въздѣржа-
ннѧ дш҃ьнѣи нѣкѣи ота-
20 жчавъ въздѣрѣаникѣмь. такоже
бо плода цвѣтѣ варакѣтъ. тако и
невъздѣржаникѣ всего злонави-
та начало кѣтъ. и большимъ съ-
мысломь помыслъ оудержавъ.
25 поверже гавлыко на земли. и сво-
има попираше ногама. попира-
та и с нимъ и помыслъ. и оустави
си ѿтолѣ оуставъ сиць. такоже
до смертѣнаго днѣ нѣ въкоуша-
30 ти гавлѣка. ѿселѣ силоу съвѣишь-
нюю въземъ. подагаше сѧ възде-
ржанию паче. такоже злыѧ ѿго-
нѣицю помыслѣ. и сонноую въ-
споуцающю тѣгость. къ въздѣрѣ-
35 жанию же и плѣтню троужашесѧ :

**Галицько-Волинський літопис XIII ст.
за Іпатіївським списком**

- Въ лѣтѣ . 75 . ѿ . пїи . По смърти же великаго князѣ . Болеслава . не быѣ кто княжа в Ладьской земли . зане не быѣ оу него сѣна . и восхотѣ собѣ Левъ землѣ . но боярѣ бл-хоуть силнии . не даша емоу землѣ бл-шеть бо оу Болеслава сыновѣць . ё . Со-мовитовича . ё . Кондрать же Болеславъ а Казимиричи трие . Лестько Земомыслъ . Володиславъ . боярѣ же . Ладьсѣци . избраша собѣ вдинога ѿ них Лестька . и посадиша и во Краковѣ . на столѣ Болеслави . и поча княжи Льстко . Посем же Левъ восхотѣ собѣ части (собѣ) в землѣ Ладьской . города на Вькраини . еха к Ногаеви вканы-15 номоу проклатомоу . помочи собѣ просѣ . оу него на Ляхы . внѣ же да емоу помочѣ вканы-наго Кончака . и Козьма . и Коубатана . зимѣ же приспѣвши . и тако поидоша . Левъ радѣ поиде с Татары и со сѣмъ своимъ Юрьемъ . || а Мьстиславъ и Володимеръ сѣмъ Мьстиславъ 20 Данило . и поидоша неволею Татарскою . и тако поидоша вси . ко Соудомирю . и пришедше к Соудомирю . и поидоша на вноу стороноу . рѣкы Вислы . тоу же и переидоша 25 рѣкою . по ледови подѣ самимъ городомъ . первое переиде Левъ своимъ (своимъ) полкомъ . и сѣмъ своимъ . Юрьемъ . и по немъ Мьстиславъ . и сѣмъ емоу Данило . таже по ниѣ . Татарове . и тако перешедша сташа вколо 30 города стоявше же малѣ чаѣ не бишаѣ . посем же поиде Лео . своими полкы . со силоу великою . ко Кропивници . с гордостью великою . хотѣ ити ко Кравоу . Володимеръ же бѣ назадѣ стоѣ оу города своиѣ полкомъ .

- 35 и начаша емоу повѣдати . ѡсѣкъ во лѣсѣ .
 полнѣ люди и товара . не взиманѣ бо бѣ ни-
 которою же ратью . зане твердѣ бѣше вел-
 ми . Володимѣръ же ѡрѣди к немуо люди доб-
 рыи и Кафилата . с ними же Селезенца .
- 40 быѣ же пришедшимѣ имѣ . ко ѡсѣкови и би-
 шасѣ с ними Лѣховѣ крѣпко ѡдва могоша и
 взѣти с великимѣ пото^м и поимаша в немѣ
 мноство людии и товара . такоже передѣ
 писахо^м ѡ Левѣ и быѣ же идоущоу емоу
- 45 полкы своими . и начаша расходитисѣ вое-
 вать . Бѣ оучини надѣ нимѣ волю свою . оуби-
 ша бо Лѣховѣ . ѡ полкоу его . многы боиары
 и слоуги добръѣ . и Татарѣ часть оубиша .
 и тако возвратисѣ Левѣ назадѣ . с великимѣ
 бещестѣемѣ .

Руська правда XI–XII ст. за списком 1282 р.

- о смѣрдѣ . . .
 Оже смердѣ моучить
 смърда • безѣ кнѣ-
 жѣ слова • то • г• грѣн•
- 5 продаже • а за моуку
 грѣна коунѣ • аже ѡ-
 гнищанина моучи-
 ть то • в• грѣне прода-
 же • а за моуку грѣна•
- 10 аже лодью оукраде-
 ть то • з• коунѣ прода-
 же • а лодию лицемѣ
 воротити • а за мо-
 рьскоую лодью • г•
- 15 грѣнѣ • а за набои-
 ноую • б• грѣнѣ • а за
 челнѣ • и• коунѣ • а
 за строугѣ грѣна . . .
 ѡ перевесехѣ . . .
- 20 Аже перетнетѣ вѣрвѣ
 вѣ перевесѣ • то • г•
 грѣне продаже • за
 вѣрвѣ грѣна кунѣ •
 аже кто оукрадетѣ
 25 вѣ чеки перевесе • и-
 ли соколѣ или гострѣ-
 бѣ • то продаже • г• гри-
 внѣ • продаже • а гнѣоу
 грѣна • а за голоубѣ • д•
- 30 коунѣ • а за коурѣ • д•
 коунѣ • а за оутовѣ • л•
 коунѣ • а за гоусѣ • л•
 коунѣ • а за лебедѣ • л•
 коунѣ • а за жеравѣ • л•
- 35 коунѣ • а в сенѣ • и вѣ
 двровѣхѣ • д• кунѣ •
 а гнѣоу • колико боу-
 детѣ возѣ оукраде-
 но • то имати кмоу
- 40 по • в• ногатѣ за возѣ . . . |
 ѡ гоумнѣ . . .
 Аже зажъжетѣ гоу-
 мно • то на потокѣ •
 и на розграбежѣ до-

45 мѣ ꙗко • преди па-
 гоубоу исплатити
 а въ прочи князю
 поточити и • тако
 же ѡже кто дворъ за-
 50 жьжетъ • а кто пако-
 щами порежетъ ко-
 нь. или скотиноу.
 то продаже • ѡ • грѣне •
 а за пагоубоу грѣноу
 55 оурокъ платити • •
 [Т]ѣ тѣже все соудѣ-
 ть послуухъ • сво-
 бодньми • буоде-
 ть ли послуухъ хо-
 60 лопъ • то холопоу на
 правдоу не вылазѣ-
 ти • нѣ ѡже хочеть
 истъчь • или име-
 ть и • а река тако по
 65 сего речи ꙗмлю тѣ •
 нѣ азъ ꙗмлю тѣ а
 не холопъ • и ꙗмете
 и на желѣзо. аже
 ѡбинити и • то ꙗмь-
 70 летъ на немъ свок • не
 обинити ли ꙗко • а
 платити ꙗмоу гри-
 вноу за моукоу • за
 похолопъи речи ꙗ-
 75 лъ и • а желѣзнаго
 платити • мѣ • коу-
 нь • а мечникоу • ѣ •
 коунъ • а полъ грѣне
 дѣтъчьскомоу • то
 80 ти желѣзнъи оу-
 рокъ • кто си въ че-
 мь ꙗмлетъ • оже и-
 метъ на желѣзо
 по свободньхъ лю-
 85 дии речи • любо за-

па на нѣ буодеть •
 любо прохоженик
 ночью • или кѣмъ
 любо ѡбразомъ • а-
 90 те не ѡжъжетъсѣ • |
 то про моукъ не пла-
 тити ꙗмоу. нѣ ѡди-
 но желѣзноу кто бу-
 деть ꙗлъ • • а се за
 95 закладяоче городъ • •
 А се оурочи городникоу •
 закладаче городъ-
 нѣ ꙗна взати а ко-
 нчавше ногата • а
 100 за кормъ • и за вологу •
 и за мѣса • и за рѣбъ •
 • ѡ • коунъ на недѣлю •
 • ѡ • хлѣбовъ • ѡ • оуборо-
 ковъ пшена • ѡ • лоу-
 105 конъ ѡвса • на • дѣ • ко-
 ни • имати же ꙗмоу
 донелѣ городъ сѣроу-
 батъ • а солодоу дадѣ-
 ть ꙗмоу ѡдиноу • ѡ •
 110 лоуконъ • • а се оурочи
 мостъникоу • •
 А се мостъникоу оуро-
 ци • помостивъше
 мость • взати ѡ • ѡ •
 115 локоть • по ногатѣ •
 аже починити моста
 ветхаго • то колико
 городень починити •
 то взати ꙗмоу по ку-
 120 нѣ ѡ городне • а мость-
 никоу ꙗхати само-
 моу съ ѡтрокомъ на
 двоу коню • взати
 • дѣ • лоукна ѡвса на не-
 125 дѣлю • а ѣсти что мо-
 жета • •

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЗМІСТОВИЙ БЛОК 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	5
Тема 1. Історія української мови: категорійний апарат і проблемні моменти.....	5
Практична частина.....	9
Тема 2. Пам'ятки письма як одне з основних джерел вивчення історії української мови.....	16
Практична частина.....	19
ЗМІСТОВИЙ БЛОК 2. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	26
Тема 3. Звукова система староукраїнської мови початкового періоду.....	26
Практична частина.....	29
Тема 4. Відображення у староукраїнській мові фонетичних процесів праслов'янської.....	31
Практична частина.....	34
Тема 5. Фонетичні зміни протоукраїнської мови дописемного періоду.....	40
Практична частина.....	43
Тема 6. Історія редукованих голосних.....	47
Практична частина.....	53
Тема 7. Розвиток фонетичної системи української мови після занепаду редукованих.....	61
Практична частина.....	65
ЗМІСТОВИЙ БЛОК 3. ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	71
Тема 8. Іменник староукраїнської мови.....	71
Практична частина.....	76
Тема 9. Займенник староукраїнської мови.....	83
Практична частина.....	84
Тема 10. Прикметник староукраїнської мови.....	87
Практична частина.....	89
Тема 11. Числівник староукраїнської мови.....	94
Практична частина.....	97

Тема 12. Дієслово староукраїнської мови.....	100
Практична частина.....	110
Тема 13. Прислівник і службові слова староукраїнської мови.....	119
Практична частина.....	121
Тема 14. Синтаксис староукраїнської мови.....	125
Практична частина.....	127
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	133
Тестові завдання до змістового блоку 1.....	133
Тестові завдання до змістового блоку 2.....	139
Тестові завдання до змістового блоку 3.....	161
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ	193
ДОДАТОК А	197
ДОДАТОК Б	228
Архангельське Євангеліє (1092 р.).....	228
Мстиславове Євангеліє (1095 – 1117 рр.).....	229
Псалтир XI ст. із ворожильними приписками того часу.....	230
«Повчання» Володимира Мономаха початку XII ст. у списку 1377 р.	231
«Повість временних літ» початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 р.	232
Грамота великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода (1130 р.).....	234
Галицьке (Крилоське) Євангеліє (1144 р.).....	234
Напис на хресті Єфросинії Полоцької (1161 р.)	236
Службник Варлаама Хутинського кінця XII – початку XIII ст.	237
Житіє Сави Освященного XIII ст.	238
Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком.....	239
Руська правда XI – XII ст. за списком 1282 р..	240

УДК 811.161.2'342-112+811.161.2'36-112 (075.8)
К 61

Навчальне видання

КОЛОЇЗ Жанна Василівна

**ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА І ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Навчальний посібник

Навчальний посібник оприлюднено в репозитарії
Криворізького державного педагогічного університету на
правах публічної ліцензії (CC) BY NC ND

<https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/7852>

Робота з комп'ютерного набору,
літературне та технічне редагування авторські

Підписано до друку 24.02.2025
Гарнітура Bookman Old Style.
Формат 60×84/16. Обл. вид. арк. 10,85

Кафедра української мови
Криворізький державний педагогічний університет
пр. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, 50086
(056)470-13-34

Видавець Р. А. Козлов
вул. Вахи Арсанова, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027
097-192-20-77

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4514 від 01.04.2013 р.

